

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A MAGYAR NEMZETI
IRODALOM TÖRTÉNETE

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A JELENKORIG

RÖVID ELŐADÁSBAN.

ÍRTA

TOLDY FERENC,

KIR. TANÁCSOS, MAGY. TUD. AKAD. IGAZG. ÉS RENDES TAG, A M. KIR. EGYETEMI
KÖNYVTÁR IGAZGATÓJA, S A M. NYELVÉSZET ÉS IRODALOMTÖRTÉNET RENDES
TANÁRA, A M. KIR. GYMN. TANÁRVIZSGÁLÓ BIZOTTSÁG ELNÖKE STB.

HARMADIK, JAVÍTOTT, KIADÁS.

ELSŐ KÖTET.

PEST,
AZ ATHENAEUM TULAJDONA.

MDCCLXXII.

A/67/645

A múlt, hatalmunknak egyik eleme.

*(Disraeli az angol parlamentben
ápril 3. 1865.)*

Pest, 1872. Az Athenaeum nyomdájából

AZ ELSŐ KIADÁS ELŐSZAVA,

EGYSZERSMIND BEVEZETÉSŰL.

(KIVONATOSAN).

A munkáról magáról kevés mondani valóm van. Az nem compiláció — hiszen honnan compiláltam volna? — hanem első kísérlete öszves irodalomtörténetünk tudományos és rendszeres kidolgozásának, mely irodalmunknak szinte már ezer éves életét kirekesztőleg a kútfők s magának az irodalomnak vizsgáló áttanulásából adja elő; mi mellett, fájdalom, csak ritkán támaszkodhattam — a szakirodal-
makban — idegen *ítéletre*; a *tényekről* pedig egyenként és öszvesen jót állhatok: mert semmit sem állítok, miről meg nem *győződtem*, s mert, ami létezik s hozzáférhető, azt mind láttam, sőt ismerem. Plagiátora csak magamnak vagyok; t. i. ahol már nyomtatott sorokat ismerne fel valaki, ott nevem alatt vagy nélkül kijött saját dolgozataimat használtam.

Előadás és irály nem olyanok, amilyenek eddig »iskolakönyvekben« használtatnak, s volt ki ezt máskép óhajtotta. De irodalomtörténet nem gyermeknek, azaz irodalmilag fejletlen, akár fiatal, akár nem fiatal, tanulónak való; s ép' ez azon szak, melynek legsajátabb hivatása: a tanulót az iskolaiságból kiemelve, a szabad irodalomba bevezetni; azon hidas az, mely a vízszínnél sokkal magasabb partra viszen fel, s azért nem-meredek nem lehet. S van, ki az irályt sem tartja tankönyvinek. Azonban »az irály az ember maga,« s az oly

szorosán függ az író szellemi karakterével össze, hogy ép' az irány van sokkal kevésbé hatalmunkban, mint hinnők. Vannak ugyan az irálynak némely általános kötelező szabályai: Legyen az tárgyához szabott, velős és világos, nemes és correct: s e sajátságok a gondolkodás és kifejezés fenyítékezése s az ízlés művelése által elérhetők, a correctség pedig minden körülmény közt amily parancsolólag követelhető, épen oly lehetséges, sőt könnyű: s mégis, senki sem bírván önmagából kilépni, irányja, ha elméletből indul ki, saját egyénisége elleni küzdés inkább, mint a stíltanulmány pozitív eredménye, azaz, irányja végre is saját-magának ösztönszerű és egyénileg szükséges kifejezése. Ha tehát e könyv irányja is, rövidsége mellett, mely, úgy látszik, sajátja, nehézségnek, néha darabosnak is találhatik: kénytelen vagyok a tanár jóakaró hozzájárulását igénybe venni, ki azt ami ebben talán jó, ajánlásra, ami nem, intésre használja fel, mert jó leszen a magát képezni akarót ennek gyengéire is figyelmessé tenni, mindenek felett pedig figyelemhez, öngondolkodáshoz, sőt némi küzdéshez is szoktatni oly iránylyal, mely, nem bírva közéleti bőséggel és könnyűséggel, ha sikerül, az összetömtt gondolatnak erőt és emelkedettséget ad. Ezt tartották a régiek, s ők tudták mit akarnak.

Ami már az irodalomtörténetnek a tudós és reáltanodákban való tanítása célszerű módját illeti, mindenek felett a fejlődési stádiumokra s azok jellemére, az egyszer-másszor előtérbe lépő szakok- és irányokra, azok okai és főbb képviselőire fordítandó a nevendék figyelme. Azért jó leszen, ha ez a történet beosztását minél jobban emlékezetében tartja, s e végre azon szakaszokat, melyek a korokat s egyes időszakokat jellemezni igyekeznek, s azokról áttekinteteket adnak, gyakrabban olvassa; sőt a tartalomjegyzéket is át meg átnézi, mely nem csak a könyv szerkezetével ismert meg, s a benne való tájékozódást könnyíti, hanem az irodalmi korokat is folyton szem előtt tartani segít.

Célszerűnek tartanám, ha a tanár, egy-egy §-t főbb részeire osztva valamely nevendék által felolvastatna, és először a netán előforduló és magyarázatra szoruló műfogalmakat fejtegetné. Mert az irodalomtörténet sok előismeretet kíván, különösen bizonyos fokát a széptani kiképezésnek, mely, mióta az irodalom *elméletének* rendszeres tanítása gymnásiumi tanrendszerünkben, fájdalom, kitiltatott (ékeszölási és költészeti intéitútióknak hívták régebben), az irodalomtörténet beható érthetésének előfeltétele általában hiányzanék, ha nem találhatnának lelkesebb tanárok most is, kik az általános műveltség e

lényeges eszközét, saját buzgóság és szorgalomból be tudják sikkasztani (!) felsőbb nyelvtani előadásaikba. De ahol ez történik is, és még inkább ahol nem, a tanár dolga lesz az irodalomtörténet előadása közben minden előforduló széptani, de irodalmi fogalmat is, amelyre itt-ott vonatkozás van, alkalmilag megmagyarázni. Péld. hol perikodák, v. postillák, passió v. »példák« említtetnek; hol apokryph könyvekről van szó; majd allegoriáról v. idyllről, tragikum v. komikumról stb stb, mindezt meg kell magyarázni, nem lévén szabad a tanár ajkairól csak egy szónak is hangzania, mely, ha a tanuló előtt, hiányos készületeinél fogva, ismeretlen, megfejtetlen marad. Ily műnyelv nélkül lehet, irodalomtörténet neve alatt, írókat, könyveimetek évszámokat felhordani, de abból aztán nem nagy hasznot lát a tanuló; pedig az irodalomtörténet hivatása az, hogy a növendéket az *irodalom gyümölcsöző tanulmányozhatására* előkészítse, hogy képesítse őt az *önképzés e fő eszközét*, az irodalmat, ne csak pusztá időöltésre hanem gondolkodása és ízlése folytonos és minél mélyebb és nemesebb kimivelésére felhasználhatni. Ne menjen tehát a tanár egy szakasról a másikra át, míg hallgatói azt teljesen át nem értették. Csak amit értünk, azt tartjuk meg emlékezetünkben is, tudnivaló nem mint holt szót, hanem élő s alkalmazható ismeretet; és csak azt szerethetjük is, mit teljesen átértettünk, s minék nemesebb tehetségeinkre vonatkozását érezni tudjuk. Némelyek tán egyes műveknek ily tankönyvekben nem szokásos ítései jellemzéseit sokallani fogják: de míg egyfelül épen ezek vezetik be a növendéket az irodalmi művek mélyebb felfogásába, úgy másfelül ezek fejtik ki annak önitéletét is: míg az aféle phraseologia: szép mű, felséges, jó, érdekes stb, ürességével semmit sem mond.

Meg lévén az illető szakasz magyarázva úgy, hogy a nevendék az egyes műfogalmakat teljesen bírja, a tanár annak tartalmát saját szavaival ismétli; s itt-ott vagy a kor, vagy a tárgyalt fő írók példázó ismertetésére *egy-egy mutatóványt is olvas fel*, melyet nem csak értelmez, hanem széptanilag is méltat, még pedig mindig a korról vagy íróról hozott ítéltre vonatkoztatva. S jobb lesz en keveset olvasni, de az olvasmányt utolsó eleméig fejtegetni: így a nevendék az értelmezésbe is begyakoroltatik, s a korról vagy íróról előadott jellemző vonások a mintadarabon megállapíttatván, egyszersmind szabatosan ítélni tanul. E végre a jelen munkát rövid időn egy mérsékelt kiterjedésű *„Irodalomtörténeti Olvasókönyv“* fogja követni *); addig pedig, nem

* Megjelent 1868—69-ben két kötetben,

csak szükségpótlásul, hanem didaktikai tekintetből is jó leszen, ha a tanár *néhány* nevezeteseb mintadarabokat ¹⁾ dictatúrára bocsát hallgatói közt, s ha egyszersmind a lehető legpontosb és hibátlanabb másolást követelve, koronként néhány ily másolatot meg is tekint, s azokból magokban a tanórákban alkalmat veszen helyesírási, pontozási, nyelvtani intésekre; továbbá ha egy-egy *ily mintadarabot néha felolvastat*, midőn viszont a szók és mondatok hangsúlyára, a darabok szavazati jellemére is figyelmeztet, az emphaticus és modoros olvasásra észrevételeket teszen, s a mű vagy töredék tartalmához és jelleméhez szabott természetes hanghordozást sürgeti. Mert a gymnasiumi és felreáltanodai irodalomtörténeti előadásoknak mindent be kell foglalniok, mi az irodalomtörténeti és széptani ismeretet nem csak, hanem annak még külső művelő hatását is közvetíti.

A költészeti szakaszok természetesen a legáltalánosabb és élénkebb részvételre tarthatnak számot. A tanár semmivel sem gerjesztheti fel inkább hallgatói figyelmét, mint ha élő szóbeli magyarázataiban kibővíti a tárgyat, s itt-ott életrajzi vonásokat sző be, de mindig *kimutatva a külső viszonyok hatását az író kifejlődésére s irányaira*. E végre a tanár némely jeles egyedirati dolgozatok olvasásán kívül a költészetnek 1807-ig teljes történetéhez ²⁾, sőt az újabbra nézve az ¹⁾ jegyzetben idézett kézikönyvhez is folyamodhatik.

Magát a tárgyat tekintve, nem minden § egyformán fontos akár az irodalom történeti fejlődése menetelet, akár a tárgyalt írók művei becsét tekintjük, melyek azonban még sem maradhattak el a kép teljes voltaért. Ezeknek tartalmát a tanár csak egész általánosságban mondja el, de figyelmeztetve tanítványait, hogy azon tudományszak történetét, melyhez kinek különösebb vonzalma van, melyet talán külön szakjául kíván választani, magán szorgalommal sajátítsák el; s hogy kiki a most csak érintett, s nem köteles, szakaszokból, még idővel is tájékozódhatik saját szakjában.

Valamint továbbá vannak egyes nem köteles szakaszok, úgy viszont a köteles szakaszokban is fordulnak elő részletek, melyek

¹⁾ E célra a kö. ép. korra nézve nagyobb *Irodalomtörténetem* (2 köt.; 3-ik kiadás, Pest 1832), *Dictatúrában*, az új s legújabb korra nézve a költészetre *Kézikönyvcsemben* (2 köt. Pest 1855--7), a prózára *Chrestomathiában* (2 köt. Pest 1853) talál a tanár elégséges anyagot. A legnevezeteseb ómagyar nyelvműlék, a »Halotti Bocséd«, nyelvtani magyarázatokkal, az első helyt idézett munka 40—47. §§-aiban találattik.

²⁾ A Magyar Költészet Története Kisfaludy Sándorig. Írta Toldy Ferenc. Második, javított kiadás egy kötetben, Pest 1867.

szükséges kiegészítői ugyan a képnek, de melyek felett a fő figyelmet mindig az uralkodó tényezőkre kell fordítani, nehogy a részletek az áttekintés tisztaságát elhomályosítsák.

Ekép kezelve épen úgy *ítélet* tárgya levén az irodalomtörténet mint az *emlékezeté*, a tanár eszméltesse hallgatóit, hogy, midőn kikérdeztetnek, különösen e tudományban szokjanak a szabad előadáshoz, csak a támpontokúl szolgáló külső adatokat kellvén az emlékezetbe vésni. A nyelvtörténeti szakaszok azonban (12. 18. 46. §.) olyak, melyek valóságos könyv nélküli-tanulást kívánnak.

Az *életrajzok* magán olvasásra valók. — A *könyvészeti* cikkek végre utasításúl szolgálnak azoknak, kik a kiadásokat ismerni s egyet-mást, most vagy jövőben, olvasásuk körébe vonni szándékoznak, mire általában buzdítani kell a tanítványokat.

E vezérpontok követése mellett az irodalomtörténet tanítása haszonnal fog járni, s az irodalomnak buzgó és értelmes olvasókat nevelni. A legjobb utasítás azonban itt a tanár szeretete, melybe a tárgy s a munka ezennel szívesen ajánlatik.

Pest, november 21. 1865.

ELŐSZÓ

A MÁSODIK KIADÁSHOZ.

Miután e munkának a fémelt. m. kir. közoktatási ministerium által a felső gymnasiumokban használtatása engedményeztetett, s a magyar irodalomtörténet két, sőt három, osztályban adatik elő is: nehogy a tanítvány kénytelen legyen a könyv azon részét is esztendő-kig kezelni, melyet idő szerint nem használ, célszerűnek látszott azt ez új kiadásban két részre osztva, külön is megszerezhetővé tenni, még pedig a reá vonatkozó, szinte két kötetre osztott Irodalmi Olvasó-könyv illető darabjával együtt.

Írónak sem szakjában megállani, sem csupán — hogy már egyszer én is népiesen fejezzem ki magamat — sült galambot várni nem szabad. Azért, ki a magyar irodalomtörténetben jártas, észre fogja venni, hogy ez új kiadás nem egyedül javításokat hoz (mely emberi mű ne szorúlna azokra?), hanem itt-ott újat is; a kifejezés pedig eleitől végig gondosan átnézetett. Ellenben rendszer, felosztás, nézet s módszer szóval a munka öszves lényege illetetlen maradt.

Találkozott, mint azt előre láttam volt, ki tárgyalásomat nem ítélte a nevendék felfogásához mértnek, az irányt nehéznek. De irodalomtörténet gyermeknek — akár fiatal, akár vén gyermeknek — nem való, s ha e könyv a nevendék felfogását meghaladja, az a hiányos széptani kiképzésnek betudandó, melyet pótolni nem az irodalomtörténet dolga. És e tudomány nem a pusztá emlékező —, hanem a vele egyesült ítélő és érző tehetségeknek tárgyai lévén: ha e tehetségeket valamely tanítvány fejletlenül hagyta, ne az írókat vádoljuk, kinek azon fejlettségre, valamint a tanár segédkezésére, már a tárgy természeténél fogva is, számíthatnia joga van.

A nyelv pedig? — De mit ismétljem arra s erre nézve is, miket az első kiadás Előszavában úgy is mondtam? Észre vevén pedig, hogy nem minden tanár olvassa azt — ím a jelen Előszó is soknak alkalmasint hiába lesz írva. S még is kérdezem: Annak, kinek e könyv előadó módja nehéz, könnyebb lesz-e sok azon kitűnő íróknak különösen a költészet, sőt a történelem felsőbb nemeihez tartozó műveik közül is, melyekről itt szó van?

E könyv meg akkor *értetni*, s akkor nem lesz nehéz.

Ennyit eszméltetésül. Fognak-e pedig ezek *ajánlásul* is szolgálni, az a tanár műveltségi fokától s tárgyszeretététől függ.

Pesten, octóber 24. 1867.

TOLDY FERENC.

E L Ő S Z Ó

E H A R M A D I K K I A D Á S H O Z .

E harmadik kiadást is gondosan átjavítottam, a tudomány felfedezéseit és saját haladásaimat belé szöttem. Itt-ott némely szónyi változtatás is egy-egy lelkiismeretes vizsgálat eredménye.

Van e könyvben sok, mit némely tanár feleslegesnek tart: de ez rá nem bírhatott, hogy a történelmet megcsoukítsam. Szerves egész az, melyet csak úgy érthetünk voltakép, ha annak egész szervezetét ismerjük. Maga az egyes ágak tüzetes, önálló, s helyes tárgyalása is az egész élőfának ismeretét teszi fel.

S tudhatja-e a tanár, vajon az egyes, különösen tudományos, ágak bár rövid, de érdeklődést célba vevő, meleg és lelkes (a viláért ne cifra, s ne szónokias) előadása nem kelt-e fiatal tanítványaiban egy vagy más szak iránt különösb figyelmet, nem támaszt-e ott egy nyelvészt, itt egy történetészt, emitt egy természetkedvelőt, s így tovább?

Tankönyvnek kalauznak kell lehetni iskolában és iskolán túl; s a jó tankönyv, jó tolmács kezében, mindig jó iskolakönyv is: de ezzé nem az által lesz, ha a nehézségeket ónnal mellőzzük, hanem ha jó magyarázat által eloszlatjuk. Értem azon nehézségeket, mik a tárgyban fekszenek.

Az irodalomtörténet nem csak a felvett irodalmat megismertetni van hivatva, hanem általában tudományos szellemet terjesztetni az

által, hogy a tanítványokban szunnyadó hajlamokat felkölti, s bizonyos pontig kifejti. De hogy az, ily nevelő hatást gyakorolhasson, kell hogy a tanár is átment legyen e nevelésen. Neki bírni kell mind azon ismeretekkel, melyeket az irodalomtörténet nem nyújt, hanem feltesz.

Pesten, december 12. 1871.

TOLDY FERENC.

TARTALOM.

Az első kiadás Előszava (kivonatossan)	3
Előszó a második kiadáshoz	7
Előszó e harmadik kiadáshoz	9

BEVEZETÉS.

1. §. Az irodalomtörténet fogalma	17
2. §. Az irodalomtörténet kiterjedése	17
3. §. A magyar nemzeti irodalom korai	18
4. §. A magyar nyelv korszakai	19

ELSŐ RÉSZ: ÓKOR.

5. §. Történeti előzmények. — Nyelvrokonság	19
6. §. A magyarok ősvallása	20
7. §. Az ősmagyarok írása, költészete	21
8. §. A régi magyar mondatköltészet	22

MÁSODIK RÉSZ: KÖZÉPKOR.

9. §. A nemzeti irodalom első szaka: A keresztyén magyar irodalom kezdete (Árpádok kora. XI—XIII. száz.)	24
10. §. A magyar irodalom legrégebb emlékei	25
11. §. Költészet az árpádi korszakban	25
12. §. Az ómagyar nyelv sajátosságai	26
13. §. A nemzeti irodalom második időszaka: a nemzeti irodalom fejlődése (Lajos és Zsigmond kora. XIV. XV. száz.)	28
14. §. A harmadik időszak (Mátyás s a Jagellók kora) klastromi irodalma	31

15. §. Költészet a második és harmadik időszakban	33
16. §. Vegyes szakok	35
17. §. Közéleti írott emlékek	36
18. §. A középmagyar nyelv sajátosságai	37

HARMADIK RÉSZ: ÚJKOR.

19. §. Áttekintés	41
20. §. Az újkor időszakai	41

I. Az egyetemes emelkedés kora (1526—1608).

21. §. Vallási állapotok, s hittudományi irodalom	42
22. §. Költészet. — Regeköltészet. Classici mondák	45
23. §. Históriai énekek	47
Tinódi élete	48
24. §. Bibliai epika. — Erkölcsi beszédek	49
25. §. Tanköltészet	49
26. §. Lyrai költészet	51
Balassa élete	53
27. §. Drámai költészet	53
28. §. Történetírás	55
Székely István élete	57
Heltai élete	57
29. §. Törvénytudományi irodalom kezdete	58
30. §. A nyelvészeti irodalom zsengei. — Régi classicusok fordításai	59
31. §. A szám- és természettudományok	62

II. Az első virágzás kora. (1608—1711).

32. §. Vallási állapotok, és hittudományi irodalom	63
Pázmány élete	66
Molnár Albert élete	67
33. §. A XVII. század egyházi és vallási költészete	68
34. §. Költészeti állapotok Zrínyi előtt. — Tan-, politikai és népköltészet	70
35. §. Zrínyi Miklós, a magyarok első mű- és remekköltője	71
Zrínyi élete	72
36. §. Zrínyi követői: Liszti László. Gyöngyösi István	73
Gyöngyösi élete	75
37. §. Tanköltészet	76

38. §. Lyrai és politikai költészet. — Színügy	77
39. §. Történetírás. — Magyarországon	79
40. §. Erdélyi magyar történetírás	81
41. §. Törvény- és államtudományi irodalom állapota	82
42. §. A bölcsészeti irodalom kezdete. — Apácai Cseri élete	86
43. §. Természeti, szám- és hadtudományok	89
44. §. Nyelvészeti irodalom	91
45. §. Classica philologia	96
46. §. Az újmagyar nyelv fejlődése	98

III. A hanyatlás kora. (1711—1772).

47. §. Visszatekintés. — Fordulat	99
48. §. Hittudományi irodalom	100
49. §. Történetírás és rokon	101
50. §. Költészeti állapotok	104
51. §. Széppróza	106
52. §. Bölcsészeti, természet- és számtani irodalom	107
53. §. Nyelvészet. — Irodalomtörténet zsengei.— Class. irodalom	108
Bod élete	111

NEGYEDIK RÉSZ: LEGÚJABB KOR.

A második virágzás kora.

54. §. Áttekintés	113
55. §. A legújabb kor időszakai	114

I. Az újjá-születés kora (1772—1807).

56. §. Irodalmi mozgalmak és irányok	114
57. §. A francia iskola. — Bessenyei György	115
58. §. Bessenyei György Társasága. Báróczy. Ányos	117
59. §. Classicai iskola. — Virág Benedek	119
60. §. A népies iskola. — Dugonics, Horvát Ád., Gvadányi	121
61. §. Folytatás. — A debreceni kör	124
62. §. Az újiskola első időszaka. — Lyrai költészet	125
63. §. Folytatás. — Széppróza. Kazinczy és Kármán	127
64. §. Csokonai. Kis	130
Csokonai élete	132

65. §. Kisfaludy Sándor	133
Kisfaludy Sándor élete	135
66. §. Irodalmi és országos törekvések a magyar nyelv terjesztése körül. — Időszaki sajtó. Társulatok	136
67. §. A magyar színészet feleledése	139
68. §. Tudományos irodalom átnézete	140
69. §. Hit-, bölcsészet- és törvénytudományi irodalom	142
70. §. Történetírás és földrajz	144
71. §. Nyelvészeti mozgalmak. — Debreceni iskola	147
72. §. Folytatás. — Révai, a m. nyelvtudomány megalapítója. — Hasonlító nyelvészet.	149
Révai élete	151
73. §. Nyelvészeti kútfők. Szótár-irodalom — Classica liter.	153
74. §. Az irodalomtörténet haladásai	156
75. §. Természeti, szám- és hadtudományok	158
Név- és tárgymutató ez I. kötethez	161

A MAGYAR NEMZETI
IRODALOMTÖRTÉNET

TANKÖNYVE.

I. KÖTET.

A MAGYAR NEMZETI IRODALOMTÖRTÉNET

TANKÖNYVE.

BEVEZETÉS.

1. §.

Az irodalom és irodalomtörténet fogalma.

IRODALOM alatt a nyelvben és írott termékekben nyilatkozó emberi szellem műveinek bizonyos összegét értjük.

Így van az összes emberiségnek irodalma (világirodalom), van az egyes világkoroknak (péld. középkori irodalom), vagy egyes nemzeteknek (p. görög irodalom), egyes tudományok és művészeteknek (p. történelmi, költői irodalom), egyes eszméknek (péld. az isteneszmének irodalma), egyes tárgyaknak (p. a magyarok eredetének irodalma), egyes íróknak (p. Kazinczy-irodalom, tehát minden mi Kazinczy által, ellen, felől íratott), s így tovább.

Az irodalomtörténet ezen, a nyelvben és írott művekben nyilatkozó, emberi szellem működéseinek fejlődését, irányait, s annak műveit ismerteti meg, tekintettel azon okokra, melyek azokat határozzák, s azon összefüggésre, mely köztök észrevehető.

Ehez képest valamely irodalom műveinek sorozata (bibliographia: könyvrészlet), vagy az íróknak korok, szakok, nemzetek szerint vagy csak betűrendben összeállított életei (biographia eruditorum: írók életrajzai), vagy egyes művekről kritikai, széptani értekezések stb. nem irodalomtörténet, hanem csakis ennek vagy részei, vagy segédeszközei.

2. §.

Az irodalomtörténet kiterjedése.

Valamely nemzet összes vagy egyetemes irodalomtörténete kiterjed az irodalmi munkásság minden ágaira, tehát a szorosán tudományos

és különböző nyelveken készített művekre is; a *nemzeti irodalomtörténet* ellenben a nemzet nyelvén készült műveket tárgyalja okbeli összességökben, különös tekintettel azokra, mikben a nemzeti szellem sajátosságai különösen nyilatkoznak, tehát a költészetre, vallástudományra és történetírásra: nem mellőzve mégis az exact vagyis mennyiségtani, természeti, s az ezeken alapuló gyakorlati tudományok irodalmát sem. Végre figyelemmel van a *nyelvnek*, mint az irodalmi művek közegének, koronkénti mind belső változásaira, s ez a *belső nyelvtörténet*; mind külső viszontagságaira, s ez *külső nyelvtörténetnek* nevezetik. Mindkettő fontos, mert a nyelv belső állapotja és fejlődése, s az irodalmi művek becése kölcsönösen határozzák egymást, annak külső állapotjaitól pedig az irodalom gazdagsága, kelete és hatása függ.

Ezekből világos, mit értünk a magyar nemzeti irodalom és irodalomtörténet alatt is.

3. §.

A magyar nemzeti irodalom korai.

Ha valamely nemzetnek, s így a magyarnak is, irodalmi működéseit összes egybefüggésekben vizsgáljuk, ezek fejlődésében *koronként változó sajátosságokat* veszünk észre, melyek szerint azoknak történetében is bizonyos *korokat* különböztetünk meg.

A magyar nemzeti irodalomtörténetben ilyenek:

I. Az *őkor*, vagy a keresztyénség felvétele előtti idő, melyet, jellemét tekintve, *az önálló nemzetiség korának* nevezhetünk.

II. A *középkor*, vagyis a keresztyénség felvételétől a mohácsi vészig s egyszersmind a nagy hitújításig (reformációig) eltelt idő (1000—1526), melyet *a hit korának* nevezhetünk.

III. Az *újkor*, a mohácsi vésztől s a hitújítástól, vagyis a vallásbeli és nemzeti visszahatás kezdetétől a politikai és nemzeti hanyatlásig, tehát a XVIII. század közepén túl terjedő idő (1526—1772), melyben az irodalom a vallási és politikai mozgalmak közege volt, s néhány ágban már figyelemre méltó haladásokat tett. *Ez az első virágzás kora.*

IV. A *legújabb kor*, az irodalom újjászületésétől az utolsó forradalomig terjed (1772—1849), melyben az irodalom, tartalom- és formában, egyetemességre s művészetisességre törekedett. *Ez a második virágzás kora.*

4. §.

A magyar nyelv korszakai.

Nem csak az irodalomban, hanem a nyelvben is észrevehetőek lesznek idők folytával bizonyos belső változások, miknél fogva a nyelv életében is felismerünk némely korszakokat, melyekben az más és másképen tűnik fel.

E változások szerint megkülönböztetjük:

I. Az *ómagyar nyelvet*, mely az ős időkben, s körülbelül az Árpádhoz kihúnytaíig, divatozott. Ennek emlékei részint legrégibb történetkönyveink és okleveleinkben találató egyes nevekben és szókban maradtak fenn, részint az úgy nevezett Halotti Beszédben, mely a keresztyénség felvétele korába visszavihető, s a Königsbergi Töredékben, mely jelen alakjában a XIII. század elejénél nem újabb.

II. A *középmagyar nyelvet*, mely azon innen egész Pázmányig divatozott. Ezt találjuk összes középkori úgynevezett kézirati (vagy kódex-) irodalmunkban, valamint a XVI. század íróinál is.

III. Az *újmagyar nyelvet*, mely Pázmány által állapíttatván meg, a XVII. századtól fogva az összes új és legújabb irodalomban, s majdnem általánosan a mívelt társas beszédben is uralkodik.

Mindegyik nyelvforma a maga helyén lesz rövideden jellemezve.

E nyelvkorokról szólva, ily rövidítésekkel élünk: *óm*: ómagyar; *km*: középmagyar; *új*m.: újmagyar; *HB.*: Halotti Beszéd; *KT.*: Königsbergi Töredék.

ELSŐ RÉSZ.

ÓKOR.

5. §.

Történeti előzmények. Nyelvrokonság.

A magyarok őskora ázsiai életök homályában vész el. A történetben magyarok csak az ötödik század folytán jelennek meg, midőn utigurok v. ugurok neve alatt lakjaikat a Dónig kiterjesztették; míg végre hatalmasabb vérrokonaiktól, a kazaroktól és később a besenyőktől, lassanként nyugat felé szorítva, a IX. század végén, Árpád nagyfejedelemök alatt, a Kárpátok és Ádria, a Tarhegy (Kahlenberg

Ausztriában) és az oláh havasok közé eső tartományokat meghódították, s itt közel ezer év óta virágzó birodalmokat megalkották.

A magyar nemzet a középzásiai nagy (scythia v. ural-altaji) néposztálynak, az éjszaki finneket és keleti turkokat összekötő, legdélnyugatibb tagja, s ehez képest nyelve is az utóbbi két fajéval szorosán rokon; azonban az indoeurópai vagyis árja nyelvosztály több ágaival is ősrégi hosszas érintkezések nyomait visel. Mindazonáltal a magyar, történet-előtti korában már rokonaitól elszakadván, nyelvét, eredeti természete csodálatosan szívós megőrzésével, önállólag képezte tovább.

6. §.

A magyarok ősvallása.

Mielőtt a keresztyénség a X. században a magyarok között elterjedni kezdett, már *egy istent hitték*, ki alatt a legfőbb jónak megtestesült elvét gondolták, az ég és a föld alkotóját, az elemek atyját, ki a jókat megjutalmazza és gyakran csodás erővel felruhazza, a gonoszokat megbünteti, haragjában mennydörög, s nyilait villámalakban küldi le (amiért a magyar nép a villámot mai napig »isten nyilának« nevezi), s mint különös védője választott (magyar) népének (»magyarok istene«) azt költözéseiben vezérli, örökölt honába (Magyarországba) kalauzolja, s neki meghódított népei felett saját küldetést tűz ki. *Isten* ellentételét *Ördög*-ben találja, a megtestesült gonosz elvben, kinek neve úgy, valamint Isten neve is, a magyarok keresztyén műnyelvébe is átment. Az összes természetet jó és rossz lelkekkel eltöltnek hitték; azonban csak *a négy elemet*, melyekben Istent jelen lenni tartották, tisztelték énekek, imák és *áldozatokkal*, mik állatokból (többnyire lovakból) és gyümölcsből állottak. Volt soktagú *papságok*; ezek közt főpapok (táltos), bírák (kádár, a székelyeknél rovóban), jósok, sőt papnők, meg jósnők is. Az *isteni tisztelet* erdőkben, berkekben, hegytetőkön, tavak és folyók mellett ment véghez, hol *oltárokat* emeltek, s azokat képszobrokkal (»bálvány«) is ékesítették. Nagy ünnepélyeken, nagy dolgok szerencsés véghez-vitele után *áldomás* tartatott, midőn t. i. a feláldozott állat a nép által el is költemt, a nagyok pedig nagy lakomákat tartottak. Az isteni tisztelethez tartozott a borkiöntés (libatio), a tánc, a zene. Vallásos szertartással jártak az *eskü*, az *összekelés* (a leányt »eladták«, »vették«; egynejük voltak), a *születés*, *temetkezés* és szeretett *halottak emlékünnepei*: eze-

ken gyászdalokat énekeltek, a sírhalom mellett állatokat áldoztak, halotti torna (versenyviadal, későbbi neve »udvar«), tánc és lakoma (»tor«) tartatott. A halott rendszerint megégettetett, hamvai tetemeivel együtt többnyire folyók, patakok mellékén vederben sírba tétettek, vagy pedig agyaggal kisímtott kerek téren égettetett meg a halott, csaták után több halottak is együtt, és felettök halom emeltetett, mely néha köszoborral is megjeleltetett. Hitték a *lélek halhatatlanságát*, s azt, hogy az elejtett ellenségek a győzöt a más világon szolgálni fogják, hol a meghalt hősök a földi örömeiket fokozott mértékben élvezik, csillagokon nyargalnak, ott viadalaikat folytatják, melyek az éjszakai fényben s némely különös égi jelenetekben láthatókká lesznek. Mindezek bizonyos értelmi kifejelettségét s költői kedély-életét mutatják a mai hazájokba beköltözött magyar nemzetnek; s részben megmagyarázzák azon készséget, melylyel a nép a keresztyéniséget tűrte, majd elfogadta; másfelül némely vallási fogalmaik és szokásaiknak a mai nemzeti szokásokban s a nyelv különféle kifejezéseiben is tagadhatatlan nyomai is fennmaradtak.

7. §.

Az ősmagyarok írása, költészete.

Van nyoma a történetben, hogy a magyarok elődei már az V. században ismerték az *írást*; sőt a székelyeknél még a XIII. században is fenn volt az, még pedig felülről lefelé szolgáló, mint a nyelvrokon mongoloké, s pálcácskákba rovatott (rótt írás, rovás). E rovással pedig nem csak holminek följegyzésére, hanem izenetek váltására (levél) is éltek, talán vallásos szövegek és történeti nevezetességeik fenntartására is.

Az eddigiekből is következtethetni, mit egyébiránt a történet is vall, hogy a *költészet* is virágozott őseinknél. Voltak pedig nekik *vallásos, gyász-, politikai énekeik, és női dalaik*. De legfontosabb kétértelműen:

Mondaköltészetök volt, mely a nemzet nevezetesebb viszontagságait, vezérei és hősei bajnoki tetteit részletesen magába foglalván, a nemzeti történet valóságos helyettesének tekintethetik. E hősi vagy történeti énekek szerzője és fenntartója egy külön *dalnoki rend* volt, melynek tagjai Anonymusnál *joculátoroknak*, a XIII. században *igriceknek, később hegedűsöknek, lantosoknak* is neveztettek

azon húros hangszerről (hegedő*, lant), melylyel hosszas énekeik előadását kísérték. Ezen énekeket lakomáknál, nemzeti ünnepélyek alkalmával, táborban, csárdákban énekelték. De a nép sem volt azoknak egykedvű hallgatója, sőt eltanulván azokat tőlök, maga is széltiben dallotta, s ezekből táplálkozott azon nemzeti és harcias szellem, mely az összes nemzetet átlengte és jellemezte.

8. §.

A régi magyar mondaköltészet.

Az ősmagyarok történeti énekei két nagy mondakört képeztek, melyek is a következők:

1. A *húnmonda*, mely a húnok európai hódításait, Atila király tetteit, s a hún birodalom végét tartalmazta.

2. A *régi magyar hősmonda*, mely a Hétmagyar (Hetumoger) dolgait s az ország megvételeit énekelte meg.

Hogy a nemzeti élet említett két nevezetes időszaka emlékeztét a hegedősök, sőt a nép is, századokig fenntartották énekeikben, arról legrégebb krónikáink csalhatatlan bizonyosságot tesznek, sőt ezek a történetek nagy részét épen ezen énekekből merítették. Azonban az idő hosszú folyásában azok a nép emlékezetéből kienyésztek, új meg új fontos események vonván annak figyelmét magokra; aki pedig azokat írásba foglalva hagyta volna ránk, nem volt.

Deák krónikáinkból jóformán kivehetjük e két monda főbb részeit, melyek is a következők:

I. A *húnmonda* főbb részei:

1. *A hún és a magyar nemzet eredete*; mely regének része viszont a *gimszarvas* s a *nőrablás* mondája.

2. *A tárnokvölgyi ütközet*.

3. *A cezumauri ütközet*, melynek érdekes részlete a gót *Detre homloknyildnak* regéje.

4. *Atila választatása, a hadisten kardjának* mondájával.

5. *A cataláni ütközet*, melynek mellék tagja *Strassburg megtöretése és a spanyol hadjárat*.

6. *Buda meggyilkoltatása*.

7. *Aquiléja veszedelme*, melyhez a *golyamonda* tartozik.

*) A mai hegedűt (Geige) az előbbtől való megkülönböztetés végett, mely nem vonóval, hanem ujjakkal játszattat, a XVI. században még lengyel hegedűnek nevezték.

8. *Atila utolsó menyekzője s halála*, melyből, elváltozva ki-vált később a népünknel napjainkig is őseretes három koporsó mondája.

9. *Krimhilda csatája*, s a hún birodalom vége; és

10. *Csaba mondája*.

II. A magyar hősmonda két fő részre oszlik: az *Álmos mondakörére* s a *Hétmagyar mondakörére*.

Az Álmos mondakörének fő tagjai:

1. *Álmos hivatása*.

2. *Álmos választása*.

3. *Álmos Kióban*.

4. *Álmos Ungban*.

5. *Álmos eltűnése*.

A soktagú Hétmagyar-mondakörből legismeretcsbek:

1. *Erdély megvétele Tuhutum által*.

2. *Zalán futása*.

3. *A fejér ló regéje* (Pannónia megvétele).

Az Álmos-monda kezdő és vég tagjai még egészen hitregei ködbe vannak burkolva: álom által volt megjósolva Álmos születése, jövő rendeltetése képekben elötüntetve, s midőn az új haza határait elérte, eltűnik mint Mózsés az ígret földének látása után. A Hétmagyar mondaköre már tiszta lettdolgokat foglal magában, de felékesítve számos jelképes és más érdekes mellékrészletekkel.

A régi magyar hősmondához rakodtak le a X. század kalandjait tartalmazó mondák is, melyek közül azonban krónikásaink, s részben a nép, csak háromnak emlékezetét tartották fenn, melyek is ezek:

1. *A Botond-monda*.

2. *Lehel és Bölcsü veszedelmök*, a jászkiürt regéjével.

3. *A magyarkák v. a gazmagyarok mondája*, mely az eisenachi vereségre vonatkozik.

— (Például a hűnmondára a *gimszarvas* s a *nőrablás mondája*, a régi magyar hősmondára a *fejér ló regéje* szolgálhatnak az Irod. Olvasókönyvben I. köt. 1. és 2. szám alatt).

MÁSODIK RÉSZ.

KÖZÉPKOR.

9. §.

A nemzeti irodalom első időszaka: A keresztyen magyar irodalom kezdete. (Árpádok kora. XI—XIII. század).

A keresztyénség behozatala, s ezzel a magyar államnak új intézményekkel tovább fejlesztése szent István király alatt és óta, a magyar nyelvre mély hatást gyakorlott. T. i. az új vallás és kormányforma egészen új fogalmakkal gazdagította és új irányban fejlesztette az elméket: ezeket pedig az addig tisztán csak a nemzeti hit- és népeletet kifejező nyelvnek is ki kellett fejeznie. Nyelvünknek ezen átalakulása, vagyis az európai észjáráshoz alkalmazkodása, az árpádi királyok korában ment véghez, még pedig oly szerencsével, hogy saajátságából nem vett semmit, csak bővült és változatosabb lett.

Az új vallás elterjesztése szükségessé tette nem csak az *elő szóvali oktatóst*, mit eleinte az idegen papok *magyar tolmácsok* segédelmével eszközöltek, utóbb magyar papok folytattak; hanem a *vallás főbb igazságainak*, a templomban olvastatni szokott *evangéliumi szakaszoknak*, a *szerkönyvnek* (rituale), és némely *köz imák és énekeknek* írásba foglalását is, mert az egyház tanai s az isteni tisztelet egyformasága azt mulhatatlanul követelte. A keresztyén magyar papok voltak tehát azok, kik, ha ismerték is a keleti magyar írást, mellőzve azt az ősvallással összefüggése miatt, az egyház szükségai tekintetéből a magyar nyelvet új betürendszerrel (a deákkal) kezdték írni, s ezzel az *európai magyar irodalomnak*, a keresztyénség behozatalával egyidejűleg, *megvetették alapját*, tehát *legott István alatt*. Egyes papok buzgóságából lassanként úgy megszorodtak a templomi imák és énekek, hogy a zsinatok, a dogmák épségben fenntartása tekintetéből, szükségesnek itélték ilyeknek a templomban elmondását és éneklését eltiltani, s az engedelmet azokra szorítani, miket magok megvizsgáltak és helyeselték.

A XIII. század folytán népi szerzetek keletkezvén, különösen a ferenci és dömös barátok és apácák, ezek számára a vallásos irodalom is bővült, s az *evangéliumok* és *zoltárok* mellett *vallásos elmélkedések*, *szentbeszéd*ek és *legendák* is készültek. Így a sz. Margit Életében említ-

tetnek már egyebeken kívül *sz. István, Imre, László, Erzsébet Életeik, a Zsoltárok, úgy a Passió is.*

10. §.

A magyar irodalom legrégibb emlékei.

Azonban csak egykét lapra megyen az, mi az összes Árpádkorból irodalmi emlékül fennmaradt.

Első az úgynevezett *Halotti Beszéd és Könyörgés*, mely a nemzeti muzeumnak későbbi ugyan, t. i. XII. századbéli, kódexében (Pray-códex) találtatik; de ha tekintetbe vesszük, hogy hangtani viszonyai és helyesírása a legrégibb krónikákban és oklevelekben előforduló magyar nevek és szók helyesírásával szorosban egyezik, hogy benne némely nyelvtani ősi formák vannak fenn, melyek már a XIV. század emlékeiben s azon túl többé elő nem fordulnak: e kettős darabot bátran, sőt szükségképen, a keresztyén magyar irodalom első zsengei közzé sorozhatjuk s azt egyenesen az Istváncori *első magyar szerkönyv maradványának* tarthatjuk. Helyesírásának egyenetlenségei a többszöri másoltatást árulják el.

Ámbár e kettős darab nem több mint 274 szóból áll, mégis egymaga tanulságosabb, különösen a nyelv némely grammatikai formái kifejlődésére, utóbbi egész kötetnyi maradványoknál. És csakugyan ez nyújtott alapot a nagy Révai váratlan fölfedezéseinek nyelvünk alkotása körül, melyek halhatatlan commentárjában vannak közzé téve.

A szöveg kritikai magyarázatokkal: Révainál (*Antiquitates Literaturae Hung. I. 1803.*), Döbrenteinél (*Régi Magyar Nyelvmélekek I. 183. hasonmással is*), nálam (az Ó és Középkori M. Nemz. Irod. Tört. I. 39—47. §§. és az *Irod. Olv. I.* kötetében a 3. és 4. szám alatt).

A másik, csak 1864-ben ismeretessé lett, emlék az úgynevezett *Königsbergi Töredék*, mely egy *szűz Máriáról való e' méltalóságnak vége*, s még kevesebb t. i. csak 70 szóból áll, s helyesírásban és nyelvtani tekintetben az előbbivel tökéletesen egyező.

(Szövege a königsbergi egyetemi könyvtáreredetieről vett hasonmás után hitelesen és hibátlanul először *Irod. Olv. könyvemben* jelent meg, nyelvészeti észrevételekkel).

Az I. András korabeli ima (Jerney: *Magyar Nyelvkincsek II.*) alig kétséges, hogy Literáti Nemes Sámuel gyártmánya.

11. §.

Költészet az árpádi korszakban.

A költészet üzői és fenntartói folyvást a *hegedősök* vagyis akkori nevezettel *igricek* voltak, kik énekeikkel mulattatva a népet, bevándorolták az egész országot. De voltak a nagyurak váraiban, sőt a kirá-

lyi udvarnál is ily énekesek, kiknek eltartására külön jószágok (»Igrici«) voltak rendelve. Ezek főleg történeti énekeket adtak elő, s nem csak a régi hún s magyar hősmondát őrzötték meg, hanem a királyok kora nevezeteseb történeteit is, versbe foglalva (*királymondakör*), hegedő vagyis lant mellett énekeltek.

A *királymondakör* azon nevezeteseb tagjai, melyek a krónikások által vagy említetnek, vagy felhasználattak :

1. *István király halála.*
2. *Béla herceg párviadala a pomerániai herceggel.*
3. *Endre és Béla Várkonyon.*
4. *A cserhalmi ütközet*, melynek epizódja a magyar rableány megmenetése László hg. által.
5. *Salamon király háborúi*, viszontagságai és vége (egy kikerekített népepos prózai kivonata).
6. *László király és Charitás.*
7. *Kálmán és Álmos.*
8. *Vak Béla és Borics.*

(A királymondakörre például szolgálhat annak két tagja: *Endre és Béla Várkonyon*, és *A cserhalmi ütközet* az *Irod. Ötv. I. köt. 6. és 7. számai* alatt).

A XIII. század folytában éltek még az *ösvallási énekek* is; az I. Béla alatti fejevári gyűlés története a *politikai költészetnek* is fenntartotta nyomát; sz. Gellérd életírója pedig a *népdal-költészetét*. Ezek mellett hathatósan indult meg az új egyház és egyes papok buzgóságából a *keresztyén szent ének* is, természetesen a deák hymnusok nyomán, mint más népeknél.

Végre a XIII. században nyomait találjuk a *mysteriumoknak* is, vagyis oly népies színdaraboknak, melyek eleinte szent történeteket tárgyaltak, de utóbb világias, sőt erkölcstelen intermezzóik és énekeik által a zsinatok tilalmait is felhívták magok ellen.

12. §.

Az ómagyar nyelv sajátosságai.

Az ómagyar nyelv:

1. *Hangzóiban nagyobb változatossággal bírt a mainál.* Név szerint a zárt *a* és nyílt *o* mellett még egy-egy tompább mély hangzója volt. Ez a tompa *a* az *o*-hoz közelítvén hangzásában, *o*-val íratott is (mi így fejezhetjük ki: *ã*), péld. *hotolm*, *Orod*, azaz: hátálm, Árad; — a tompa *o* pedig az *u*-hoz közelítvén, *u*-val íratott (azaz *õ*), péld. *mund*, *hug*: mőnd, hűgy. Mindkettőre példa azonegy szóban: *ozvc*, *nopun*, *odutta*, vagyis: *ázók*, *nápõn*, *ádotta* azaz adta. — A mai közép *é* hang is még

széltiben nem csak ö-vel váltakozott, mint ma is, hanem i-vel is, péld. *mige, igg, is, Petir*, ma : még, égy, ös, Péter.

2. *Gazdagabb volt ikerhangzókbán*, azaz diphthongusokban, melyek névszerint az *ö, ou*; így : *felevl, eleut*, olv. fele-öl, ele-ött, ma már összeolvadva : felől, előtt; továbbá : *bovdog, jov, tou, ovga*, azaz : boudog, jáu, tâu, ougya; ma : bódog v. boldog, jó, tó, ódja vagy oldja.

3. Jellemzők a *kihangzásot*, péld. *gimilci, almu, zerelmu, Zenuholmu, nagu*, olv. gyimilcsⁱ, alm^u, szerelm^a, Szen^hhalm^u, nagy^u, ma : gyümölcs, álom, szerelem, Színhalom, nagy. De ezek korán kezdtek kiavúlni, s a *kmban* már csak kevés, az *újmban* még kevesebb szóra szorítkoztak.

4. Birta még nyelvünk a keletiekben oly gyakor *ch kemény torokhangot* is. Példák : *chomuv, turchucat, cholt*, olv. 'hámú', törchökat, chált; ma : hamu, torkokat, halt, de holt is.

5. Erősen szerepelt az *ómban* a *v* ajakszellel, majd a szók elején : *vize, uimadsaguc*, olv. 'ize, 'imádságök; majd a szók végén : *mir, tiv, iv, kinzotv, kezdetv*, azaz : mi^v, ti^v, i^v (ma : ök), kinzât^v, kezdet^v. Nem kevésbbé a *h* gyöngye torokszellel s a *j* ínyszellel, de ezek a *km* nyelvben is még igen szaporák.

6. Némely *ragok még fenntartották volt önállóságokat*, s így hangzójuk megváltozása nélkül ragadtak a hangrendileg más hangzójú tőszóhoz, különösen a *nek, ben, bele*; így Anonymusnál : *Ousadunec*, a HB-ben *iovben, uruzagbele*, olvasd : Ácsád^unek, jouben, öröszág-bele, ma : Acsádnak, jóban, országba.

4. Némely *ragozások még első, eredeti, változatlan alakjukban divatoztak*. Így a birtokragozásban, hol egy birtok s több birtokos van, az egy birtok és egy birtokos formájához egyszerűen oda ragoztatott a többesnek ragja *k v. ok ök*; péld. olvassuk a HB-ben *uronc, isemucut*, olv. ur^omk, isemökök, azaz : uram^k, ösem^{ök}-öt; a *kmban* már : urank uronk, ösenk és ösönk; az *újmban* közönségesen : urunk, ösünk. A jelentő s a foglaló mód jelen idejében a többes első és harmadik személyben, határozatlan formában, találjuk : HB. *vogmuc, uimaggomuc, uimaggonok*: olvasd : vágy^m-ök, 'imád^j-ám-ök, 'imád^j-on-ák, a *km*-ban : vagyonk, imádjonk, az *újmban* : vagyunk, imádjunk. — Így a jelentő mód félúltjának egyes harmadik személye a határozott formában szinte még első elemeit mutatja fel, hol ajakszellel közbejötte nélkül, hol azzal. Példák : *tilutoa, mundoa, hadlava, terumtere*, olv. tilötá-a, mőndá-a, hadla^va, terömte^ve; az *újmban* már : tiltá, mondá, hallá, teremté. —

Az *ik* igerag is még összeolvadás nélkül ragadt a feltételes mód jelen, egyes, harmadik személyéhez: HB. *eneyc*, olv. e-ne-ik ¹⁾, a *km* és *újmban* az *ei* összeolvadásával már: ennék. Így a többes első személy-*raga* is összeolvad a feltételes mód ragával: KT. *lelhetneyc*, olv. lehetne-in-k, a *km* és *újmban* szinte az *ei* összeolvadásával: lelhetnének.

8. Sok szót és szóalakot bírt még az *óm* nyelv, mely később végkép kiavúlt, s melyek közül mint legnevezetesebb felhozható a személyes névmás többes harmadik személye: *iv*, olv. i^v, mely tökéletes összhangzásban van a két más személy *óm* formájával *mi*v, *ti*v; a *km* és *újmban* már *mi*, *ti*, *ők*, vagy *mik*, *mink*, *tik*, *ük*.

Kétségkívül még több vonásokkal lehetne az *óm* nyelvet jellemezni, ha annak több és hosszabb emlékei maradtak volna fenn összefüggő beszédben. Itt olyak hozattak fel, melyek a *km*-ban már nem fordulnak elő, s így kirekesztőleg az *óm*-nak sajátai.

13. §.

A nemzeti irodalom második időszaka. A nemzeti irodalom fejlődése. (Lajos és Zsigmond kora. XIV. XV. század).

Az Árpádok alatt megindult vallási irodalom, főleg a népies szerzetek elszaporodtával, a XIV. században szükségkép új lendületet vett. Arra rendeltetve, hogy a népet közvetlenül tanítsák, a hit igazságai előadására szükség volt magokat különösen a nép nyelvén gyakorolniok, s így számokra, valamint a nőszerzetesek (apácák) lelki táplálására, kik közt csak kevesen s kivételesen bírták a deák nyelvet, a keresztyén vallás írott kútfeje a *biblia* lefordított, továbbá az *agenda*, *hittanítások*, *szent elmélkedések*, *szent beszédek*, (a kor szónokai közt nevezetessé lett *András* marianostrai pálos perjel, de kinek beszédeit nem bírjuk), *legendák*, s különféle *buzgalmi munkák*, s ezekben a magán és templomi buzgóság előmozdítására szánt *vallásos ének* *k* is fordulnak elő nagy számmal, képzettebb szerzetesek által készítve. Mind ezek, nálunk is mint másutt, leginkább *fordítások* voltak deák nyelvből. Azon tapadó hűség, melylyel a középkor általában ragaszkodott a szentírás betűjéhez, azon hatás, melyet a deák szöveg a még fejtetlen nyelven dolgozókra gyakorlott, ezt többnyire fessessé, erőltetetté,

¹⁾ E szó fejtegetésénél figyelmeztetni kell a tanulót az *eszik* ige gyökerére: *eh*, melyből a gyenge torokszellet megtartásával származik az *eh*, *eh-es*, *eh-esik*; annak elváltozásával az *eszik*, *egyék*; annak áthasonlásával (assimilációjával) az *emmi* *ennék*; annak teljes elhallgatásával az *e-hetik*, *e-neik* (mint feljebb).

gyakran idegenszerűvé tette; s az eredetinek nem mindig biztos megértése sokszor merőben hibás helyeket csúsztatott ez időszak írásába. Másfelül azonban e kor emlékeit rövidség és tömörittség bélyegzi, mely sokszor nem csak hathatós, de helyenként szép irályt is eredményez; s a még számos ősrégi nyelvfordulatok, később kiavúlt nyelvtani formák és szók, s nem kevésbé a dunai nyelvjárás, mely ez időszakban uralkodó volt az irodalomban, s eredeti sajátosságaitól még kevésbé hajlott el, ez emlékekre az ódontság bélyegét nyomják. Másfelül ez időszakban vétetett a *helyesírás* is rendszeres művelés alá a ferenci bibliafordítók által, kik a deák alphabetumban nem képviselt hangokat, eltérve a régi oklevelek szokásától, melyek azokra kettős betűket használtak, egyes jelekkel fejezték ki (ó: c; L: cs; z, ž: sz; z, f: zs; ğ, l, n, t: gy, ly, ny, ty: è: nyílt e; é vagy ê: nyílt é; a közép e minden jel nélkül maradván).

E második időszak nevezetesebb középmagyar irodalmi maradványai ezek:

1. *A ferenciek bibliája*, melynek részei a bécsi cs. könyvtár Révai-cósdexében s a müncheni kir. könyvtár Jászay-códexében jutottak reánk, de már későbbi másolatokban, mert míg a nyelv jellemének összehasonlító gondozás vizsgálata a munkát legalább is a XIV. század elejére téteti velünk (1. A. M. Ó és Középkori Irod. Tört. I. k. 67. §.), az elsőbb kódex kétségtelenül Zsigmond idejében készült, emez pedig, a Huss János eretnekségének követéséért Zsigmond alatt Moldvába futott két ferenci barát, Tamás és Bálint által változtatva iratván le, egy, később szintén Moldvában újra (1466) leírt példányban maradt fenn. Az elsőbb kódex az ótestamentom némely könyveit (*Rút könyvét, a kis Profétákat* s néhány *apokryph* könyveket), a másik a *négy evangelistát* tartalmazza. A nyelv jelleme után ítélve a gyulafejevári püspöki könyvtár Döbrentei-códexében foglalt *Zsoltárok, Énekek Éneke* és *Jób* könyve közös eredetűeknek látszanak az imént említett bibliafordításokkal, de sokkal újabb másolatokban maradván ránk (1508), tetemes változásokon is mentek keresztül, különösen a nyelvjárásra s a helyesírásra nézve, mely egészen a másolat korával egyező (1. a M. Irod. Tört. I. k. u. ott).

Az egyházban olvastatni szokott *evangeliumi és epistolai darabok* szinte a Döbrentei-códexben, hihetleg a XV. század első feléből vannak.

Kiadások: Az ótestamentomi könyveké: az akadémia Régi M. Nyelvelm. I. kötetében.

A négy evangelistáé u. ott a III. kötetben.

(Például a *Régi Bibliára* szolgálhat Máté XXV. részének két töredéke az *Irod. Olv.* I. k. 8. száma, kísérvé nyelvészeti fejtegetésekkel).

A *Jób* könyvéből, *Zsoltárokból* s az *Énekek Éneke*ből mutatványok a M. Irod. Tört. I. kötete Példatárában.

2. A *Passió* több szerkezetben maradt fenn: 1. a Dübrentei-códexben, egyszerűen a négy evangélista illető részeiből összeállítva, templomi használatra. A XIV. századból. 2. A Winkler-códexben, s újabb változatokkal a Nádor-códexben, egy az evangéliumok alapján szabadon dolgozott s elmélkedésekkel, szentatyák és doktorok mondásaikkal átszőtt szerkezet. A XIV. század vége vagy a XV. sz. eleje tájáról. 3. Az Érsekújvári kódexben egy, napok és órák szerint bele szőtt elmélkedések és imákkal ellátott szerkezet, bevezetése a Nádor-códexben is. A XV. század első feléből. 4. A Debreceni kódexben egy rövid szerkezet, mely csak hordozója intő észrevételeknek, a XV. sz. közepéből.

Kiadások: 1. 3. és 4. számok: Magyar Passió, kiadta Toldy F. Pest. 1856.

A 2. számú a Winkler kód. szerint: Régi M. Nyelveml. IV. köt. 2. szállítv. A Nádor-códex szövege: Nádor-Códex, kiadta Toldy F. Pest. 1857.

3. *Mária Siralma*, úgy látszik sz. Bernát Lamentációja után dolgozva, de teljes szabadsággal; régi irodalmunk egyik legszebb s valóban költői darabja, a XV. század első negyedéből; a Wcód., s némi változatokkal a Nádor-códexben. — (Egy töredéke az *Irod. Olv.* I. k. 12. szám alatt).

Kiadások: a Wcód. ut. Régi M. Nyelveml. IV. k. 2. szállítv., emoz: Nádor-Códex, kiadta Toldy F. — S a kiejtés szerint átírva a M. Irod. Tört. I. k. Példatárában.

4. *Vallásos tanítások és elmélkedések*, különösen a Guary-, Virginia-, Nádor-códexben, stb.

Kiadások: Kettős elmélkedés a világi dolgok állhatatlanságáról s a gonoszok veszedelméről, l. Nádor-Códex kiadta Toldy F.

»Néminemő jegyök kiből embör vélheti, hogy ha idvözülendő avagy ha elveszendő«: Régi M. Nyelveml. IV. k. 1. szállítv.

5. *Vallásos énekek* a Dübrentei-, Winkler-, Nádor-códexben, breviáriumi himnuszok után, kétségkívül a XIV. századból, ügyetlen verseléssel. — Sok szépséggel bír, bár ezeknél nem kevesebb régi, sz. Bernát himnusa a felfeszített Krisztushoz, a Czech-códexben.

Kiadások: Breviáriumi himnuszok: Régi M. Nyelveml. IV. k. 1. szállítv. és Nádor-Cód. kiadta Toldy 1857. itt hangjegyekkel.

Sz. Bernát himnusa: Régi M. Nyelveml. II. köt. Mutatványok mind ezekből a M. Irod. Tört. I. kötete Példatárában — (s egy töredéke az *Irod. Olv.* I. k. 13. szám alatt).

6. *Imák*, több kódexben elszórva. Nevezeteseb imakönyvek ez időszakbeli szöveggel: a Kinizsi Pálnéé (Czech-códex, hártján, az akadémiai könyvt.); „Bódog asszon Hórái“, szinte Kinizsinéé egykoron (hártján, a keszthelyi könyvt.); Breviárium (Dübrentei-cód. a gyulafejérvári könyvt.) stb.

Kiadva csak a Czech-cód. M. Nyelveml. II. köt.

7. *Legendák*. — Sz. *Margité*, a XIV. sz. elejéről, de mely többször átíratott, változtatva, s így régi színét nagy részben elvesztette. Egyetlen példánya (a XVI. sz. elején írva) a nem. muzeumban.

Kiadások: Prayé: Vita S. Elisabethae nec non B. Margaritae Virg. Tyrn. 1770. — Vajda Sámuel tihanyi apáté Buda 1782. — Toldy: Régi M. Legendák Tára. I. köt. — (Egy töredéke az *Irod. Olv.* I. köt. 14. sz. alatt).

Sz. Ferenczi: egy nagyobb, a XIV. század elejéről, a régi biblia kétség-telen kortársa, az Ehrenfeld-códexben; egy kis töredék a Simor-códexben (nemz. muz.); egy kis legenda a Virginia-códexben (az akad. könyvt.).

Kiadások sajtó alatt Toldy Legendák-Tára IV. kötetében. — (Egy töredéke a nagy Ferenclegendának az *Irod. Olv.* I. köt. 15. szám alatt).

Sz. Orsolyáé a Nádor-códexben.

Kiadások: Nádor-códex, kiadta Toldy F., és a Régi M. Legendák Tára I. kötetében.

14. §.

A harmadik időszak (Mátyás s a Jagellók kora) klastromi irodalma.

A klastromi irodalom e korban az elébbeniének folytatása. De gazdagabb különösen a *legendák* szakában, s *postilláival és predikációival*, melyek elégséges számmal maradtak fenn. (Híres szónokot csak Mátyás idejéből négyet hozhatni fel, de munkáikat nem ismerjük.) A *nyelv* azokban függetlenebb a deáktól, s e szerint nem csak önállóbb s szabadabban mozgó, hanem általában folyóbb; a régi darabosságot könnyűség, az ingadozást biztosság, de a tömörséget és erőt egyszersmind kényelmes bőség váltja fel, néha mindazáltal numerussal, sőt valódi szépséggel párosúlva. Másfelül amaz ódon szín, mely az elébbi időszak maradványait jellemzi, itt már nagyrészt elenyészett; a mainap avúltaknak tartott nyelvtani formák csak elvétve fordulnak elő, s az avúlt szók is gondosan felcseréltetnek más, ma már közönséges, kifejezésekkel. Nem kevés az e korbelti maradványok közül csak megújított átírása régibb szövegeknek, amiért azokon bizonyos egyenetlenséget venni észre. A határt a két időszak közt legbiztosban a *Bátori László* meghalt 1456 körül) *bibliafordításai* képezik, melyekben már határozottan új szellem lengedez.

A harmadik időszak nevezeteseb maradványai:

1. A *Bátori Lászlónak* tulajdonított *biblia*, melynek részait az esztergami érseki könyvtár Jordánszky-códexbe tartotta fenn. Ilyok *Mózes öt könyve* (az I. töredékes), *Jéksue*, a *Bírák* könyve, s az *Újszövetség*, de mégis Pál apostol levelei nélkül.

A *Zeoltárkönyvnek* egy közel-teljes szerkezete, úgymint a Velikei Ger-gely másolatában 1522. (keszthelyi kód. a keszthelyi Festetics-könyvtárban) s a Pápai Pál másolatában 1533. (Kulcsár-cód. a nemz. muzeum könyvtárá-

ban.) — *Egyes zsoltárok* a Czech és Batthyány-códexekben, amaz régi alapon, ez határozottan újabb.

Számos *Perikopák*, vagyis evangeliomi és epistolai leckék, majd a régi ferenci- és a Bátori-biblia alapján (a Winkler és Pozsonyi kódexekben levők), majd csak Bátoriuén (Virginia-, Érdy-cód.), majd, részben legalább, egészen önálló (Érsekújv. kód.), általában ez időszak későbbi éveiből.

Kiadások: Bátoriból két töredék a M. Irod. Tört. II. a Példatárban; (két más az Irod. Olv. I. köt. 9. sz. alatt). Az egész kinyomtatva s legközelebb megjelenendő az akadémiai Régi M. Nyelvmélekek V. kötetében.

A Keszthelyi kódexből csak egy zsoltár az idézett Példatárban. — A Kulcsár-códexből több töredék a Kulcsár Hasznos Mulats. 1817-ki folyamában. Megjelenendők egészen a Régi M. Nyelvm. VI. kötetében.

2. *Vallásos tanítások*, elmékedések, különösen a Winkl., Nádor, Nagyszombati, Debreceni, Horvát, Kazinczy, Teleki, Érsekújvári kódexekben.

Kiadások: a Winkleréi Régi M. Nyelvm. IV. k. 2. szállítv. — a Nádoréi a Nádor-códexben, Pest, 1857.

3. *Szerzetesi irások*, különösen sz. Jeromosé (Virgín.), Bernaté (Horvát), Bonaventúráé (Vitkovics, Teleki, Weszprémi codd.). A dömés szüzeknek Váci Pál-féle 1474-ki szabályzata elveszett: a clarissák elveszve volt Ordináriuma a Lánghy-códexben újra felfedezettett (m. akad. könyvt.).

Kiadatlanok.

4. *Postillák és Predikációk*: nagyobb számmal különösen a Cornides-, a Debreceni, és az Érdy-códexekben.

Kiadások: Beszéd sz. Pál testének Magyarországra hozataláról az Érdy-cód. ből az idézett Példatárban s a Toldy M. Szentek Legendáiban. — Egy példázó beszéd az Érsekújvári kódexből az id. Példatárban. — (Például Sz. Tamás apostolról való predikáció a Debreceni kódexből az Irod. Olv. I. köt. 16. sz. alatt).

5. *Vallásos énekek* a Batthyány-hymnáriumban hangjegyekkel (a gyulafejevári könyvtár.), a Peer-cód. (n. muz.), a Keszthelyi, a Gyöngyösi kódexben (akad. könyvt.). — 1400 körül annyira meggyűlt az énekkészlet, hogy az egyház szükségesnek látta megvizsgálását s külön helybenhagyását a dogmailag tiszta énekeknek. Ha ezek gyűjteményét bírónok! — A sz. István jobbára készült ének nyomtatva is megjelent Nürnbergben 1484-ben; amint ma bírjuk azt, változtatva van s ódon jelleméből kivetkőztetve.

Kiadások: Hymnus a teremtésről, a Példatárban. Vásárhelyi András éneke a szűz Máriához, egy más Sz. Lászlóhoz Révai Elegyes Versei toldalékában, a Példatárban. — (és az Irod. Olv. I. köt. 17. szám alatt; a »Qui habitat« a Keszthelyi kódexből ugyanitt a 18. sz. alatt).

6. *Imakönyvek*: a Gömör-, Pozsonyi, a Kriza-, Festetics és Thewrewk-códexekben. Elszórva egyes inák sok helyt.

Kiadv. semmi.

7. *Legendák.* — a) *A Debreceni könyvtár legendáriuma*, hihetőleg ez időszak első tizedeiből; csonka, mert az egyházi éveknek csak egy harmadára terjed (sz. András napjától gyümölcsoltó Boldog-Asszonyig); szabályos gondos nyelven, sima irálylyal.

Kiadása: Toldy: Régi M. Legendák Tára, V. köt. Pest 1858. bő ismertetéssel.

b) *A névtelen Carthausi legendáriuma*, az Érdy-códexben (140—675. ll.), az egész egyházi év nevezeteseb szenteiről: ez időszak vég éveiből; egyetlen irálylyal, mi azt gyaníttatja, hogy a szerző régibb szövegeket vett fel szerkesztményébe, bár átdolgozva.

Kiadva csak részei. Így sz. László kir. élete Érdy által 1834-b. a Tudománytár I. köt.; sz. Istváné s a Pál tetemei kihozása a M. Ir. Tört. II. köt. Példatárában; újra sz. Istváné Érdy Hartvicusában, Pest, 1854; sz. Orsolyáé a R. M. Leg. Tára I. köt. — Önállólag: Dychewseges zent Ersebeth Azzonnak Innepeeről, Toldy F. által, bevezetéssel és jegyzetekkel. Pest, 1857. a sz. Istv. Társulat költ. — Magyar Szentek Legendái a Carthausi Névtelentől bevezetéssel és jegyz. Toldy F. által Pest, 1859. — (Az *Irod. Olv.* I. köt. 18. száma alatt találattik sz. Gellérd élete s a 19. és 20. számok alatt *Béla király Lengyelországban*, valamint *Salamon és László viadala* sz. László életéből).

c) Számos egyes legendák és példák elszórva sokféle kódexekben.

Kiadva: sz. Euphrosina, Apalin, Adviga, Adorján, Elek, Zsófia, Mária Aegyptiaca, Orsolya a Nádor-códexben Toldy által betűhíven, ésismét új írásmóddal a Régi M. Legendák Tára I. köt. Antiochiai Margit, Anna, Barlaám, Elek, Orsolyáé a Kazinczy-códexből ugyanott. — Sz. Krisztináé a R. M. Leg. V. köt. — Sz. Domonkos életének töredéke a M. Irod. Tört. II. köt. Példatárában.

15. §.

Költészet a második és harmadik időszakban.

A költészet csak folytatása volt a réginek. A magyar nemes ifjuság a *rimes krónikákból* tanulta ismerni hazája történeteit. A *hegedősök* a hagyományosan átvett régi énekek készletét az újabb nevezetes események verses tárgyalásával nevelték. Záh Klára és Felicián esete, Kis Károly király veszedelme, Kont István fővétele, a harminckét nemes kivégeztetése stb mint énekek tárgyai nyilván említettnek meg XV., sőt XVI. századbéli írók által is. A regényes énekek közül a Toldi-mondát XIV. századbéli alakulásában ismerte még Ilosvai Péter (XVI. száz.); Tar Lőrinc pokoljárataét Tinódi; Óriás Lóránt regéi, melyek kétségkívül az Anjouk uralma alatt szivárogtak be az olasz földről, a Hunyadi udvarában emlegettettek. Mind ezek, úgy átszik, csak szájhagyományként s le nem írva szálltak korról korra.

A legrégibb írott históriás ének, mely e korból, még pedig hihetőleg a XIV. sz. második feléből, reánk maradt: *Pannónia megvételé-*

ről szól, s így kezdődik: »Emlékezzenk régiekre!«; de ez az ismeretes Szvatopolk-mondát nem a szájhagyományból meríti, hanem valamely papnak műve, ki azt egyenesen a régi deák krónika után dolgozta (az úgy nevezett bécsi Képes Krónika szerint). Nyelv tekintetében az becses, de költői érdemmel nem bír: szárazabb a krónikánál, mely azt a hegedősök énekeiből kölcsönözte. Ezen kívül csak egy pár más ily ének volt eddig ismeretes (Mátyás király, Beriszló Péter, Both János felett): inkább dicsérő és kesergő, mint elbeszélő darabok. Annál örvendeteseb jelenet a Thaly Kálmán által legújában kiadott egykorú ének: *Szabács viadalja* 1476 (150 vers), melyet, történetkútfői fontosságán kívül, tömött, szemlélhető s élénk előadás tesz becsessé.

A *keresztyén epikának* is egyetlen, de tekintélyes maradványa az Érsekújvári kódexben találtató *Katalinlegenda*, mely párosan rímlő nyolcasokban írva 4067 versre terjed. Az elbeszélés egyszerűen a történeti egymásutánt követi, de sebesen halad; az öszves tárgyalás könnyű, szabad, eleven, folyó.

A *gúnyköltészetnek*, melyről a história is emlékezik, csak egy, de szinte figyelemre méltó maradványa Apáti Ferenc úgy nevezett *Feddő éneke*, mely a társadalom romlottságát a Jagellók korában élesen ostorozza.

Kiadások: Pannónia megvétele: Révainál, Elegyes Verseiben, Pozs. 1787. — Dugonicsé az Etelka kiadásában hűtelen). A M. Irod. Tört. I. a Példatárban — s az Irod. Olv. I. köt. 21. szám alatt. Ennek bővebb története és vizsgálata: Toldy A. M. Történeti Költészet. I. k. Bécs 1850. — Emlékdal Mátyás kir. felett, a Gyöngyösi kódexből, s a Gergely deák gyászéneke Both Jánosról a Paksy-kódexből kiadva a Régi M. Nyelvmélekek II. köt. 2. oszt. 4. és 39. II. — Szabács viadalja: Thaly K. Századok 1872-ki folyama 8—22. ll. — Alexandriai sz. Katalin verses Legendája, kiadta Toldy F. Pest 1855 (s némi töredéke az Irod. Olv. I. köt. a 23. szám alatt). — Apáti énekét a Peer-kódexből Révai adta ki először Elegyes Versei mellett 1787. (Megvan a Középkori M. Irod. Tört. Példatárában is az I. és III. kiadásban).

Végre a *népköltészetnek* egy, középkori Európáéval közös, ága az úgynevezett *mysteriumok*, melyek nyoma az első időszakba szolgál vissza; ez papok, majd vándor színészek (»mímusok«), sőt maga a nép által is, üzetett. Eleinte újtestamentomi tárgyak, különösen a passió, utóbb más bibliai és legendai részletek is adattak elő, egyszerű beszéltetésekben, közbeszótt énekekkel (ádventi, karácsoni, passiói, húsvéti, pünkösdi játékok). Az így előadott darabok részei közzé utóbb világi, tréfás, sőt csintalan jelenetek is csúsztak, míg a Jagellók korában úgy látszik az utóbbiak kiszoríták a vallásos előadásokat, s veszélyes

elterjedést nyertek. E darabok, amennyiben nem voltak is rögtönözve, valamint a hegedősök énekei, aligha leirattak valaha, és csak hagyományilag maradtak fenn. Nem kételkedhetünk, hogy amelyek az utóbbi években a nép ajkáról leirattak, korántsem a reformáció utáni időkben keletkeztek, hanem egyenesen a középkorból származnak, bár idő folytában mind egyes részeket vagy sorokat elejtettek, miután leginkább csak gyermekeknél vannak fenn, mind nyelvek időről időre megújulván, ódon színét elvesztette. S amelyeket így ismerünk, a nép igen primitív szerzeményeit hagynak bennök felismerünk, melyek a külföld ismeretes mysteriumaival, avagy csak a köztünk élő német népével sem állják ki az összehasonlítást. Népünk kedélyes szeszének villanatai azonban bennök helyenként félre-ismerhetetlenek. Milyenek lehettek a papok által készült mysteriumok, arra nézve, minden emlék hiányában, még csak gyanításunk sem lehet.

Kiadva eddig mindössze csak néhány *karácsoni játék* van, mik között egy, mely még most is játszatik Zala-Egerszegen, közölve Torkos Sándor által a M. Nyelvészet IV. folyamában Pest 1859, s újra a M. Irod. Tört. Példatárában, a 3. kiadásban (valamint az *Irod. Öv.* I. köt. a 24. sz. alatt.) — a Kisfaludy-Társaság kiadásában.

A népies költészet e különféle nemei mellett, Mátyás király korában, midőn a classicai tanulmányok hazánkban is nem csekély kiterjedésben üzetni kezdtek, ezek, úgy látszik, a magyar költészetre is hatottak úgy, hogy abban egy *classica* *műiskola* keletkezett, melynek képviselőiül tekinthetők: *Cesinge János*, a Jánus Pannónius néven európai híru újlatin költő († 1471), ki magyar hadi énekeket is költött; *Gábor* a király kedvenc költője, ki dalokat és eposi énekeket, — végre *Budai Simon*, ki szinte azon idők módja szerint panegyrikonokat írt. De miután ezeknek költeményei teljesen elvesztek, rólok itt egyebet, mint hogy léteztek, mondanunk nem lehet. — Hogy ezen alig felkapott irány századokra ismét kienyészett költészetünkéből, könnyen megérthető, ha a Mátyás halála utáni műveltségi süllyedést tekintetbe vesszük.

16. §.

Vegyes szakok.

Ezek s ilyenekben határozódik középkori irodalmunk. *Történetírásra* nem fordult elé ok, mert a tanult rendek deák krónikát olvasták, a fiatalság s a nép pedig a történetekkel históriás énekekből ismerkedett meg. Mindazáltal itt-ott egyes kisebb történeti feljegyzések már történtek magyar nyelven, amilyen péld. »Kászon szék ere-

dete« 1490 tájról, »Maros szék tisztei nemek és ágak szerint« 1491—1515 (említve az Erdélyi M. Társ. Munkái közt, 291. l., s az utóbbi kiadva egy 1775-ki másolat után a Századok II. évfoly. 678—80. ll.).

Vannak némi nyomai a *nyelvészetnek* is. *Cesinge János*, a költő, magyar nyelvtant írt, melynek azonban a XVI. században már elveszése fájlatatott. *Nyírkállai Tamás* 1484-ki kódexében vagy száz szó fordul elő deákozattal; *Szalkói László deák* (utóbb esztergami érsek megh. 1526) fiatalkori irományai közt 1490-ből Theodul Eklogája feles sorközi magyarításokkal van ellátva, mik valóságos phraseologiai adalékokat képeznek. Az *onomastikára* némely magyar *naptárak* nyújtanak anyagot.

Ilyek állanak a Jászay-códexben 1466. (Régi M. Nyelveml. III. k.); a Batthyány Boldizsár miséskönyvében 1489 (a nemz. muzeumban); a Winkler-códexben 1506. — Císiók: egy akadémiai deák kódexb. 1462; a Peer-códexben a XV. sz. végétől stb.

Arra hogy a *jogszabályok* jókorán emlékversbe is foglaltattak már, a Nyírkállai ily kísérlete engedi hinnünk.

Kiadva Kovachich M. Gy. által *Formulae solennes Styli*. Pest, 1790. — (I. az *Irod. Otv.* I. köt. a 25. szám alatt).

17. §.

Közéle'i írott emlékek.

A közéletben, országos, igazgatási, jogi s magán ügyekben a *magyarul írásnak* a XIV. század közepe óta vannak nyomai, bár szűken, miután az ilyfélék mind veszendő anyaguk (papiros), mind kicsinységök, mind múltó fontosságukkal az enyészetet csak elvéve kerülhették el. A legrégebb ez emlékek közül egy tiszti esküminta nagy Lajos korából; következik Sajó-Szent-Péter városának szabályzata a boráruslás körül 1403, Kazzai Karácson végintézete 1413, Vér András menedéklevele (nyugtatóványa) 1423, Hunyadi János kormányzói esküje 1446, némely levelek 1486—1526; a somlyóvásárhelyi urbárium 1514, boszorkánysággal vádoltak védírata 1517, Drágfi János végintézete 1526 stb.

Kiadások: Lajos alatti eskü, megújított írásmóddal Mosóci m. törvénygyűjteményében N-S. omb. 1584. — Szentpéteri végzés (úgy látszik XVI. századi egyszerű másolatból), a Régi M. Nyelveml. II. köt. — Vér menedéklevele, az évszámnak hibásan 1473-ra tételével, áll a Tud. Gyűjt. 1835-ki V. köt. — Hunyadi esküje négyféle régi másolatban a Régi M. Ny. II. k. — Leyelek u. ott, és Szalay Ágostonnál a M. Leveles Tár I. köt. — A vásárhelyi urbér Wenzeltől M. Ak. Ért. 1852. — A Kassa városi védírat ismét a R. M. Ny. II. k.

18. §.

A középmagyar nyelv *Lejátságai.*

L 3.

A középmagyar nyelvben:

1. A *nyíltabb hangzók kezdtek előuralkodni*; így a zárt *a* és *o* (ã õ) mindinkább elvesztette tompaságát, s azért állandóan *a* *o*-val íratott. Úgy látszik az egy *os* melléknévképző tartotta meg tompaságát, igen gyakran *us*-sal íratván még a XV. században is, péld. hasonlatus; s még kivételesen némely más szókban: uroz, urvos, tuldul (õroz, õrvos, tõldül.) — Az éles *é* még nem hatalmazott el annyira, mint az *újmban*; nehez, közep, en, teged es, *újmban*: nehéz, közép, én, téged, és. Az éles *é* is még sok helyt megtartotta eredetiségét, hol az *újmban* állandóan a vele válrokon éles *i*-vel ejtetik; így: ott, ede, ely, addeg, kedeg, ke-es stb (ma: itt, ide, ily, addig, pedig, kies stb), s az *ik* név- és igerag is még gyakran *ék* alakban jelenik meg, péld. egyék; mondatek, kezdetek, (egyik; mondatik, kezdetik). Így a nyíltabb *i*, hol ma már állandóan a tompább *ü ü* divatozik: ires, figg, épil, közil, bín: ma: üres, függ, épül, közül, bün; valamint a mai *ú ü, ül ül* melléknév- és igeképzők is többnyire a nyíltabb *ó õ*-vel hangzottak: szomoró keserő; fordól, öröl; végre a részesülői *ő* rag *e*-vel: idvezejte, teremte, esse; *újmban*: idvezítő, teremő, eső.

2 Az *ikerhangok* szinte *fogyó féll* mutatkoznak; az *it* igeképző mindazáltal még szélitiben ikerhangzós alakjában használtatik: fordojt, szabadojt, feszejt, merejt; *újmban*: fordít, szabadít stb. De nem ritkán az *ómban* is már eléforduló egyes hangzójú *ót* *õt*-tel váltakozik: szabadót, tanót, elevenöt.

3. A *kihangzások*, a birtokragozáson kívül (vár'im, vér'id, fog'i) *majdnem egészen kiarúltak*, csak néhány helyt maradtak fenn, mint: *nemberi, sari* (ma: *saru*); *hi°*, *hi°*, *vi°*, *i°*; *újmban*: *hi*, *vi*, *i*-szik, még pedig ragozott állapotban is: *hi°ni*, *hi°tt*, *i°ttok*, *azaz*: *híni*, *hítt*, *isztok*.

§ A *hangvonzati rendszer* azon pár kivételt is, melyet az *ómban* találtunk még, meggyőzte, sőt a *nál-kül*-ben — bár ez valóságos összetétel, s még többnyire külön íratott (péld. »nyilnül es vétrnél kül») — alkalmazkodott az *á* hangzó az önállóbb *kül* magas hangzójához, s lett: nélkül. Csak a *ség* névképző tartja meg kivételesen, de nagy ritkán, eredeti *é* hangzóját: tisztaség, magasség.

5. A *szelleitek* közül az egy gyenge torokszellet (^b) nyelvjárásilag még sűrűen divatozott a hangzóval kezdődő s végződő szók elején és

végén; péld. 'örök, 'ige, 'ú (ő személynévmás), a^h, ch^h (az ez), de^h, ma^h stb.; különösen az igék egyes harmadik véghangzós személyraga után: inti^h, álla^h, volna^h, tevő^h stb.

6. A *képzők közül* az óm *alm*^h *elm*^h elvesztvén kihangzását, még széltiben e kopott állapotjában használtatott, önhangzó közbetéte nélkül: siralm, álm, szerelm, még mássalhangzós képző előtt is: szidalm-ság, fejedelmkednek; míg az *újmban* e forma csak önhangzós képzők és ragok előtt használtatik: siralm-as, álm-a, különben pedig önhangzó közbetételével: *siralom fejedelem*. Az *l* igeképző is gyakran még önhangzó közbenjötté nélkül használtatott: ország^l, jog^l (defert, azaz: jogot, igazságot tesz), forbat^l (retribuit) stb.

6. *Fennváltak* még a *km* nyelvben több *grammatikai formák*, miknek az *újmban* többé semmi nyomuk. A legfeltünőbbek ezek:

a) a múlt jelenben a segédige is hajlítottatott még, bár nagy ritkán: en tartom val-ék; így a foglaló múltban is: hogy birtam legyek, hogy jöttel légy.

b) A félmúlt többes első személye, a határozott alakban, még az eredeti *ónk ön*k raggal is fordul elő: látónk, kérónk; ma: a személyrag (-n-) kihullásával: látók, kérők.

c) A múltnak egyes másodszemélyi raga mind az ikes, mind az enes igéknél, a határozatlan módban rövid hangzóval ejtetett: lát^{tal}, jött^{el}, lakt^{al}, születt^{el}.

d) Nyoma van még a jövő múltnak is (fut. exactum): »ha feleséget vallott lend« (habuerit).

e) A feltételes mód jelen egyes harmadik, s többes első és harmadik személyében, a határozott formában a *na ne* feltételrag a tárgyraggal még nem forrott össze, hanem vele *j* segédmássalhangzó közbejövételével egyesül; így: mondanaja, kérneje, tudnojok, érdemlenőjök (tudnók); hallgatnajak, következnjek (hallgatnák, következnék), laknejek, teljesednejek (laknék h.)

f) A ragbeli *j* sziszegő mássalhangzók után is széltiben változatlan maradt; péld. hozja, éleszje, hiszjök (ma: hiszszük), választatok.

g) Az *ajt, ojt, ejt, öjt* képzőjü igék foglaló és parancsoló módjának képzése gyenge torokszélettel (^h) is történt még: alajt (vél, putat): aláh, fordajt: fordóh, nyójt (ma: nyújt): nyóh, szomorej^t: szomoréh; a határozott formában: indojt: indóhad, ejt: éhed, fejt: féhed, elrejt: elréhék, győjt: győhének; míg az *ómban* még kemény torok-

szellettel: szabadó'ha, sőt egypárszor a *kmban* is még így, az *újmban* pedig a mássalhangzók kellemetlen megtorlódásával ekép: alíts, fordíts nyújts, szomoríts; indítsd, ejtsd, fejtsd, elrejtsék stb (tájilag mind maig ajakszellettel: merij, fordij).

h) A *ragozott részesülők*, még pedig 1. a *jelenben*: jöved, teved, vevéd, az *újmban*: *midön* jösz, téssz, véssz; 2. a *félmúltban*: megismervém, meghalvád, meghalvája, eltávozvánk, látvátok, bemenvéjek, később látvák, menvék; ragozva is, különösen tárgyesetben; *új*m már: *midön* megismerém, meghalál, meghala, eltávozánk, látatok, bemenenék. Tárgyraggal csak a XVI. században találom: látvát, menvét, azaz: *azt*, ki ott mintegy látva, menve van. 3. a *múltban*: *lakattam*, *ehezted*, *fekette*, *menettetek*, *alottok*; *új*m: *midön* laktam, ehez tél, feküdt, mentetek, aluttak.

i) A tehető ige képzője *hat* (het) még önállón mint segédige is fordul elő; péld. nem *hatsz* egy fürtöt fejérré *tenned*: *új*m: nem *tehetsz* egy fürtöt is fejérré (tehát *km hatsz tenned* = *új*m: *tehetsz*).

k) A létige *val* és *vol* (*est*) szinte nem volt még annyira hiányos mint az *újmban*; legalább előfordúlnak még az emlékekben: valni és volni (*esse*), *valvád*, *valvátok*, *valván*; mely formák most már a lesz (*fieri*) igével pótolhatnak, lévén a példák újmagyarúl: lenni, lévén te, lévén ti, lévén ő.

l) A bír-ige *vall* (= val-ol, val-l: *habet*), mint cselekvő s tárgyesetet vonzó, széltiben dívott még, s minden vagy majd minden módokon s időközön át ragoztatott: *vallok*, *vallsz*, *vall* stb, a részesülöben, *vallván*, sőt ez ragozva is: *vallvád*; *új*m: nekem van, neked van, lévén, lévén neked stb.

m) A *míveltető és szenvedő forma* egyszerű és kettőzött ragai (at et, tat tet; atik etik, tatik tetik) még vegyest járulnak hol egy, hol több ragú igetökhöz; így: alot, fektet, mentet; *új*m: altat, fektet, menet; továbbá: ostorl-*atik* és fű-*tatik*, énekl-*etik* és mér-*etik*; sőt a szenvedő közvetlenül középigékből is képeztetik: péld. kárhoz-*tatik*, marad-*tatik*, posztóltatik, ékesöltetik, kelletik.

n) Végül, valamint a nevek többes első személyű birtokraga *onk* *öt* (*új*m. *unk* *ünk*), úgy az igék többes első személyei, kevés kivétellel *o* *ö*-vel hangzottak, Példák: látunk, láttonk; látjok; láttok; lássonk; látandonk; látandjok (*új*m: látunk, láttunk; látjuk; láttuk; lássunk; látandunk; látandjuk); kérünk, kértünk; kérjök, kértök; kérjünk; kérendünk; kérendjünk (*új*m: kérünk, kértünk stb): így az ikes igékben is. Sőt előfordúl az ősrégi (a göcseji nyelvjárásban maig

dívó) forma *a e-vel* is: látank, kérenk, kérhetjek, kérendjek (*újm*: szinte unk, ünkn, jük).

8. A melléknév-hasonlítás harmadik foka (*a superlativus*) a *km*-ban sem volt még kifejlődve, és körülírva fejeztetett ki a *mend*, *menden* melléknév segedelmével; péld. *menden* emberektől bűnös, *mend-től* szerelmes; *újm*: *legbűnös* ember, *legszerelmes*.

!). Az egyes szók széltiben még *első gyökszerű alakjokban* jelentek meg: *es*: eskü, *es*: eső, *leh*: lehel, *met*: metsz, *teik*: tetszik, *alás*: alvás, *fe*: fej, *sza*: száj stb. A szóképzésben még meglehetősen megkülönbözteti a *km* nyelv a cselekvést és a *cselekvés eredményét* kifejező *ás 's, at et* képzőket, péld. futat, romlat, teremtet, vigasztalat; *újm*: futás romlás, teremtés, vigasztalás (ott is, hol nem cselekvés, hanem cselek és eredménye jegyeztetik). Végre előfordul számtalan *régi szó*, melynek az *újm*-ban többé semmi nyoma, s melyek közül a *monnó* (mindkét, mindkettő, ambo, beide) szám- és melléknév legyen kiemelve, mely már a *km* nyelv első időszakában kiavult.

Tudni kell egyébiránt 1) hogy mindazon nyelvtani és szótári formák, melyeket a 7. 8. 9. pontok alatt a *km* nyelvnek tulajdonítottunk, ezt bélyegzőleg elválasztják ugyan az *újmtól*, de kétség kívül megvoltak már az *ómban*, és ebben csak a nyelvmaradványok csekély száma miatt ki nem mutathatók; míg azok, miket az *ómra* nézve jellemzőknek állítottunk, ezt a *kmtól* is megkülönböztetik.

Másodsor, hogy ez összes sajtáságai a *km*-nak nem közösek azon összes korról (XIV. XV. XVI. század), melynek nyelvét így neveztük el. E kornak is vannak t. i. alszakai: legkibélyegzettebb a *km* nyelv a XIV. században; a XV-diknek közepén, Bátor Lászlónál, s utána, sok e sajtáságok közül már elenyészett vagy észrevehetőleg ritkult; s még inkább a XVI. században, mely már átmenetet képez az *újm*-hoz, sőt ennek kezdeteit mutatja fel.

(A *km* nyelv e három külön korszaka egyenként a M. Nemz. Irodalom nagyobb Története illető fejezeteiben van jellemezve. Ki e munkához folyamodnék, azt különösen a harmadik kiadáshoz kell utasítanom. Ezenkívül az *Irod. Olv.* I. köt. 15. és 25. számai után álló fejtegetésekre is kérek figyelmet).

3) Jellemzi még a *km* nyelv emlékeit az azokban előuralkodó dunai nyelvjárárs, míg az *újmra* Pázmány által a tiszai hatott nagy mértékben.

HARMADIK RÉSZ.

ÚJKOR.

19. §.

Áttekintés.

A mohácsi vész után a magyar irodalom csakhamar nemzeti jelentőségre vergődött. A dynastia változása nemzeti feltékenységet költött fel; a nagy hitújítás általános eszmemozgalmat id^zett elő, s így mindenek előtt egy új, a nemzet minden osztályaihoz forduló *hitudo-* Lé
mányi irodalmat szült, melynek létesülését és elterjedését a népiskolák sebes elszaporodása, s a mindenfelé keletkező nyomdák nem kis mértékben előmozdították. E mellett a *költészet* üzetett leginkább, és ugyan a XVI. században főleg a nép emberei, papok, tanítók, jegyzők stb által, s gyakorlati iránynyal; a XVII. század közepén Zrínyi Miklós által művészetté emelve, utána a nemzet előkelő és tudós fiaitól műveltetett. A *történetírás* is mind többektől gyakoroltatott; sőt némely *felsőbb tudományok* is kezdtek magyar nyelven kidolgoztatni; de iskoláink deákok levén a kísérleteken túl e kor még nem haladt.

20. §.

Az újkor időszakai.

Az új korirodalmában *három időszakot* különböztetünk meg: Ezek

I. *Az egytetemes emelke* L^R
és kora, a mohácsi véstől a bécsi békeig, befoglalja a XVI. század legnagyobb részét, s a XVII-diknek elejét. Ebben az irodalom uralkodó jelleme protestáns volt, bár azt néhány katolikus író indította meg. *A hittudomány* mellett leggazdagabban a *költészet* volt képviselve, de némely addig nem művelt szakokban is tétettek kísérletek.

II. *Az első virágzás kora*, a bécsi békétől a szatmári békeig, vagyis 1608-tól 1711-ig. Ez időkbén a katolikus egyház újra tört nyervén, néhány jeles író, különösen Pázmány Péter esztergami érsek lángelmű munkái által a *katholikus irodalom* szellemi túlsúlyra

vergődött; a nyelv abban új erőt és szépségeket fejtett ki; a *költészet*, kivált a század közepétől, a művelt osztályok által karoltatván fel, művészi kezelést kezdett mutatni; a *történetírás*, ha alakilag nem is, de tartalmilag annál nagyobb fontosságra emelkedett; több *tudományban* figyelemre méltó kísérletek tétettek; végre a *nyelv* az államéletben is virágzásra emelkedett.

III. *A hanyatlás kora* a szatmári békétől a kir. testőrsereg irodalmi fellépéseig, vagyis 1711-től 1772-ig. Elcsendesedvén a vallási és forradalmi mozgalmak, s Erdély elvesztvén nemzeti kormányát, a *nyelv* nem csak az iskolában, hanem az országos, közigazgatási, és társadalmi életben is tért vesztett, régi erejéből és szépségéből kivetkezett; s az *irodalom* is jobbára csak az elemi és vallási szükségletek betöltésére szorítkozott. Csak a XVIII. század közepén kezdett ismét az irodalom néhány kitűnő író által szerencsésben műveltetni s egy jobb idő előkészíttetni.

1. Az egyetemes emelkedés kora.

21. §.

Vallási állapotok, s hittudományi irodalom.

A XVI. században a szellemeket egész Európában a vallási és egyházi újítások eszméi mozgatták. Az úgy nevezett reformáció, vagy hitújítás, hazánkban is elterjedt, s elterjedésének különösen a mohácsi veszedelem kedvezett, mert elesvén ott az egyházi fejedelmek nagy része, a megyék nagyobbára főpásztorok nélkül maradtak, ezek jószágait a hatalmaskodó főurak elfoglalták, s a Luther, utóbb Calvin hitére térvén, jobbágyaikat is elszakasztották a régi egyháztól, mindenféle iskolákat állítottak, fiatal embereket német protestáns egyetemekre küldvén, azokat tanárokul és lelkészekül alkalmazták, s az ezek által tevékenyen művelt protestáns hittudományi irodalmat hathatósan pártolták. Ekként a katholika egyház kis csoportra olvadt, s a vallási irodalom teréről is egy időre majd egészen lezorzott.

A kezdetet azonban még is *katholikusok* tették volt, s épen *szentírási fordításokkal*. *Komjáti Benedek* sz. Pál Leveleit egy régi fordítás nyomán újra dolgozta már 1532-ben. A nehéz író fordítása által magyarázni is akarván, változatokkal, néha körülírással is megszaggatott, eredeti színéből és rhythmusából kivett darabos művet adott. Szerencsésebb volt ennél *Pesti Gábor*, egy Bécsben élő fiatal

tudós pap, kinek ide tartozó munkája a négy evangéliom fordítása 1536-ban jelent meg. A középkori magyar irodalmat ismerve, él annak formáival, bírja annak tömörségét és erejét, de függetlenebb deák eredetietől, magyarabb, folyóbb, világosabb, és az értelmet tekintve hibátlanabb a régi magyar bibliáknál. Befejezi e rövid sort a protestáns exegesis által már befolyásozott *Erdösi* vagy *Sylvester János Újtestamentoma*, ki Mátét zsidóból, a többi részeket görögből fordította (1541). Hívebb előzőinél, nyelve szabályos és egyenlő, de Erdösi mint világi ember a középkori irodalmat s annak régies nyelvét nem ismervén többé, ennek rövidegét és erejét nélkülözi, s helyenként körülíróvá, áradozóvá lesz. Ő élt az irodalomban első a tiszai nyelv-járással. Utána hosszú időre megszűnt a katolikusok munkássága a biblia körül, és *Szántó István* jezsuitának a század vég éveiben héberből készült ótestamentomi *bibliafordítása* is kiadatlan maradt.

— (*Komjátíró* l. az *Irod. Otv.* I. köt. 26. számát, ahol sz. Pálból egy töredéke is áll. — Erdösiből a mutatóványok u. ott a 10. sz. alatt találhatók).

A *protestáns írók* is mindenek e lőtt arról gondoskodtak, hogy a népnek a bibliát adhassák kezébe, melyet a reformáció a keresztyén vallás egyedüli kútfejenek vitatott. A biblia mellett *hittani*, *ima-* és *énekeskönyvek* készültek a nép számára; másfelül tanításaik terjesztésére nagyobb *szentírás-magyarázó*, *theologiai* munkákat és *predikációs* könyveket készítettek a protestáns papok, s így eléggé gazdag irodalom keletkezett, melyet azon szakadások, mik egyfelül a katolikusok és protestánsok, másfelül az ezek külön felekezetei, ú. m. a Luther, Calvin és Socin követői között támadtak, még számos *hitvitázó* (polemiai) írásokkal neveltek.

A protestánsok bibliai irodalmát *Székely István Zoltárjfordítása* nyitja meg (1548), a zsidó eredetiből s bő magyarázatokkal. Követői közül a legnevezetesebbek *Heltai Gáspár*, ki az egész bibliát adta (1551—62), mely szinte az eredeti szövegen alapszik, de használva a tekintélyesebb deák fordításokat, híven és értelmesen készült; és *Károli Gáspár* († 1592), ki deákból fordított, követve a vulgátát is, s az apokryph könyveket is adva, helyes és folyékony magyarsággal, de erő és szépség nélkül (1589—90).

A sajtóképi *hittudományi irodalmat* protestáns részről *Ozorai Imre* nyitotta meg még 1535-ben, hosszú sorát nyerve a követőknek, kik közül legnevezetesebbek ez időszakban: *Horhi Melius Péter*, tiszántúli ref. superintendens (virágz. 1561 † 72), nagy tudományú és munkásságú férfi a bibliafordítás és magyarázás terén, és szenvedelmes

hitvitázó egyfelül a katolikusok, másfelül a háromságtagadók ellen, de zordon ízlésű író, s hatalmaskodó pártfő. Továbbá ez európai híró *Dávid Ferenc*, unitár superintendens és II. János udvari papja, később egy új felekezet, a Davidisták, szerzője: éles eszű, lángelmű vitázó és egyházi szónok, ki kortársait míveltségben meghaladta; de vizsgálatainak határt szabni nem tudva, saját egyháza által feláldoztatott († dévai várfogságában 1579). Legtermékenyebb írójok a protestánsoknak a felső-dunamelléki superintendens *Bornemisza Péter* volt, ki az új egyház tanait dogmai, vitázó s főleg szentbeszéd alakú nagy kiterjedésű munkákban tárgyalta.

A katolikusok irodalmát hosszas szünet után *Draskovics György* bíbornok-érsek 1561-ben Lactantius theologiai írásai és Lerinsi Vince eretnekség-elleni könyve fordításával indította meg újra. Őt követték: *Telegdi Miklós*, pozsonyi prépost és utóbb pécsi püspök, néhány vitázó írataival, de főleg *predikációival*, melyeket vallás-erkölcsi irány, nemes népszerűség, s szabályos nyelv jellemez, mely gyakran művészi szépségre emelkedik; *Monoszlói András*; ennek utódja a prépostságban, és *Vásárhe'yi Gergely* jezsuita, hathatós hitvitázók.

— (*Telegdiből* példát az *Irod. Olv.* I. köt. 27. száma hoz).

Ez időszak nevezetesebb írói sorát 1622-ben *Magyarai István* sárvári predikátor rekeszti be »Az országokban való sok romlásoknak okairól«, gazdag tudománnyal, s bár sok keserőséggel, de szónoki hatalommal s az erkölcsi mély meggyőződés ihlettségével írt véd-íratával, mely Telegdi mellett neki biztosítja kortársai felett a próza-írói pálmát, s mely, még azon évben, vonta maga után Pázmány Péter hathatós elleniratát, kivel a következő időszakban találkozunk.

— (*Magyariról* l. az *Irod. Olv.* I. köt. 28. számát, ahol mutatványok is állanak idézett munkájából).

Említésre méltó itt az is, hogy e század gazdag theologiai irodalmában az *anabaptista* mozgalom sem maradt minden képviselő nélkül. Egy varsai orvos t. i. a németalföldi anabaptistáknak egy, a gyermekek keresztsége ellen flammand nyelven írt s maga által németre fordított könyvét, mert a varsai nyomdászok azt nem akarták kinyomtatni, e végre Dávid Ferencnek megküldött. Nem tudom kiadta-e azt Dávid németül, de magyarul, több mint valószínűen maga által fordítva, csakugyan kibocsátotta (1570). Mindazáltal az minden hatás nélkül elpendült, úgy hogy annak egyetlenegy példánya (a nemzeti muzeumé, s néhány töredéke az erdélyi muzeumban) tartotta

csak fenn emlékezetét: az erdélyi vallási viták történetében annak semmi híre.

Kiadások: *Komjáti*: Krakó 1533. *Pesti Gábor*: Bécs 1536. *Sylvester*: Újsziget 1541. és Bécs 1574. *Székelv István*: Krakó, 1548. *Heltai G.* Kolosv. 1551—62. 8t köt. 4r. (a II. még nem fedeztetett fel). *Károli G.*: Visoly, 1589—90. két rész, három fólió-kötetben.

Ozorai: Krisztus és Antikrisztus (Krakó) 1535. és 1546. *Melinus*: A Krisztus közbejárásáról való Predikációk. Debr. 1561. Az egész szentírásból vett Igaz Tudomány. Debr. 1570. *Dávid Ferenc*: Első része a szentírásnak külön-külön részeiből vött Predikációknak. Gyulaféjérv. 1569. fol. *Bornemisza Péter*: Az evangeliomokból és az epistolákból való Tanuságok. 5 kötet. Sempte és Detrekő, 1578—79. 4r. Predikációk egész eszt. által lévő úrnapokra. Detrekő, 1584. fol.

Draskovics G. jörgy: Az kezenséges igaz keresztyén hitnek régisége. Bécs 1561. *Telegdi Miklós*: Az evangeliomoknak. . . Magyarázata, 3 rész. Bécs, Nszomb. 1577—80. Új kiad. Bécs 1638. Négy Predikáció stb. (Telegdiből Virág) Pest. 1803. *Monoszló András*: Az idvösségre intő Képeknek tiszteletiről való igaz tudomány. Nszomb. 1589. Az Szenteknek hozzánk való segítségékrül hasznos könyv. Nszomb. 1589. Az isten malasztjáról, az szabad akaratról és az istennek akarattjáról való tudomány. Nszomb. 1600. — *Magyar István*: Sárvár 1602.

(*Dávid Ferenc*): Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről. Kolosv. 1570.

22. §.

Költészet. — Regeköltészet. Classicaí mondók.

A költészet a XVI. században nem csak a hegedősök által szóhagyományilag folytattatott, énekeik lant kísérete mellett adatván elő; hanem irodalmilag is számos népemberek által műveltetett.

Ez irodalom kiterjedt az elbeszélő, a tanító, a lyrai s a drámai költészetre. Az elsőnek, mely ez időszakban a legszaporább, termékei általában históriáknak nevezettek; melyek, tárgyaik szerint *regényesek*, *classicaí mondók*, rímkrónikák vagyis szorosb értelemben vett *históriás énekek*, végre *bibliai és erkölcsi beszélyek*.

I. Már a középkori hegedősök énekei közt voltak, melyek nem csak történeti, hanem költött *regényes tárgyakat* is adtak elő (15. §.), mik részben az európai nagy mondakörökből voltak kölcsönözve. A XVI. század versírói csak kis részben tárgyaltak hazai regéket: többnyire a többi európai népekkel közösetek dolgozták ki, melyeket azonban (egypár kivétellel) már nem hallomás útján vettek át mint a hegedősök, hanem deák prózai szerkesztményekből, mely úton az előadás költöiségéből kétség kívül sok elveszett.

Hazai tárgyú »szép históriáink« (mert így szerették az írók nevezni) e korból a következők: 1 *Vitéz Francisco* históriája *Ráskai*

Gáspártól (ír. 1552), melyben a nő hűség dicsőítették. Az alapeszme és feltalálás szebb regéink közé iktatja ezt, de bizonyos ziláltság a szerkezetben hagyománybeli kútforrásra látszik mutatni, mely eredeti teljességét már elvesztette, s melynek hiányát Ráskai pótolni nem tudta. Az előadás, tetszetős naivsága dacára; költőileg szegény, nyelvre és verselésre nézve pedig éppen a kor leggyengébb művei közé tartozik. Szinte szépen van gondolva, de kerekébb és költőibben kivíve 2) *Szilágyi és Hajmási* históriája egy *névtelentől* (midőn Szendrő várában fogva ült, ahonnan a szerző Szendrei Névtelennek neveztetik; 1571), mely aligha nem valamely szerb nép-ének után készült. 3) *Toldi Miklós* históriája *Ilosvai Pétertől* (1574), tulajdonkép csak józan kivonata a népben élő, sőt Ilosvai előtt is már »énekben leírt« Toldimondának, melynek mindössze hat tagját mondja el. Sem az alkotásban, sem a hős rajzában legkisebb tehetség sem mutatkozik, s minden érdeme a monda töredékes fenntartásában van. 4) *História egy Árgirus nevű királyfiról* és egy tündér szüzleányról *Görgei Alberttől*, mely, úgy látszik, erdélyi népmondán alapszik, s mind leleményénél, mind költői előadásánál fogva egész maig kedves olvasmánya maradt a magyar népnek.

— (A Szendrei Névtelen költeménye az *Irod. Olv.* I. köt. 29. száma, — Ilosvaitól Toldi utolsó kalandja a 30. sz. alatt látható).

A külföldi mondák és novellák is szolgáltak, mint mondatott, kútfőül regéiroinknak, kik közül legrégebb *Istváni Pál*, ki 1539-ben írta a sokáig kedvelt Volter és Grizeldisz históriáját, melyet, Petrarca deák novellája után, szabadon és költői érzéssel dolgozott. A szebbek közzé tartozik még egy *névtelennek* (talán Heltainak) Fortunátusa, mely tárgy más irodalmakban is előfordul regényalakban. A magyar író saját vallomása szerint egy Szebenben hallott német elbeszélés után dolgozott, szabadon és érdekesen, de hosszas erkölcsi tanítások által itt-ott megszakasztva előadását. Más, itt kiemelendő munka az úgy nevezett *Drávai Névtelennek* Rusztán császára, mely a sz. Eustach legendájához hasonlít ugyan, de sokban tőle lényegesen eltér; sok kedves és megható részletekkel bír, s előadása nincs érdem nélkül. — Mindezeknél tartalmasabb és költőibb a *Putaki Névtelennek* »Euryalus és Lucretia« című szép költeménye, mely Aeneas Sylvius (II. Pius pápa) hason című, deák prózában írt regényének költői kebelével, névszerint több szép lyrai helyekkel, s a lelki állapotok gondos festésével készült, utánképzése.

Két nevezetes munka köti még itt le figyelmünket, t. az elsői.

regények irodalmunkban: *Ponciánus históriája*, meg *Salamon és Markalf*; melyek keletről származva, a középkori legtöbb népeknél, különfélekép alakítva, előfordúlnak, s hozzánk németből fordítva ültetettek által, nem csak *első kísérletei a magyar szépirodalom prózájának*, hanem az első szép irányával, a másik példabeszédekkel fűszerezett népies nyelvvel saját érdekekkel bírnak.

II. E regényes költeményeknél sokkal csekélyebb becsűek azon »históriák«, melyek tárgyaikat a classici világból vették, melyek péld. *Dálnoki János* Trójai Veszedelme (1569), *Husztai Péter* Aeneise (1582?), *Idari Péter* Világbiró Nagy Sándora (1548), minthogy száraz történeti elbeszélések modorában vannak, minden költői, sőt formabeli érdem nélkül.

Kiadások: *Ráskai*: legrégebb fennmaradt kiad. Debr. 1574. — *Szendrei Névtelen*: régi kiadása elveszett; a Csoma-códex másolatából újra Magyar Költői Régiségekben (Pest 1828. és a M. Nyelv és Irod. Kézikönyve I. köt.) — *Ilosvai Toldiának* legrégebb fennmaradt kiad. Lőcse 1620. lenyomt. a Kézik. — *Görgei* legrégebb fennmaradt kiad. hely s évj. nélküliek a XVIII. száz., újra a Kézik. — *Istvánfi* legrégebb fennmaradt kiad. Debr. 1574, lenyomt. Kézikönyvben. — *Névtelen* (Heltai?) Fortunátusa legrégebb kiad. h. s évjegy nélk., legújabb Pest 1778. — *Drávai Névtelen* régi kiad. elv., és csak másolata maradt fenn az akadémia Csoma-códexében. — *Pataki Névtelen* legrégebb kiadásának fennlevő példánya címnélküli; újabb Kolosv. 1592. — *Ponciánus* Bécs 1573. legúj. Pozsony évj. nélk. (XVIII. száz.). — *Salamon és Markalf*: Kolosv. 1577. legúj. Buda 1844. — *Dálnoki*: legrégebb ismeretes kiad. Kolosv. 1651. — *Husztai*: Bártfa 1582. — *Idari*: legrégebb fennmaradt kiadása Debr. 1574. L. o.

23. §.

Históriás énekek.

III. A históriás énekek vagy *régibb történeteket* tárgyalnak, deák történetíróink után, milyenek Bánk bán esete, a tatárjárás, a kenyérmezei ütközet stb.; vagy *egykorú eseményeket*, s ez utóbbi téren *Tinódi Sebestyén*, vagy, mint országszerte nevezetett, Lantos Sebestyén, ment dicséretes példával elő, nem ugyan költői alakításban, melyet mind nála, mind ez egész időszak költőinél hiában keresnénk, de az események mivolta s részleteik lelkismeretes kifürkészésével, s lehető történetírói hű előadásával. Így tőle több kisebb tárgyakon kívül *Erdélyi Históriaja*, mely az 1548—52-ki történeteket, és *Egervár viadalja*, két nagyobb rimkrónika, történeti fontos kútfőkül szolgálnak. Így továbbá *Túri György halála* egy névtelentől, a *nádudvari győzelem Salánki Györgyttl.*, s egyebek. Korukbeli nagy jelentőségök a hazafiúi irányban van, mely különösen Tinódi-

nál a hazát romlásba döntő pártoskodás ellen bátran felszólal, s ki a nagyokat széltiben egyetértésre buzdítja.

— (Szondi eleste Drégel várában az Irod. Olv. I. köt. a 31. sz. alatt áll.)

Kiadások: Cronica stb. Kolosv. 1554. Ez nem egész Tinódi: hiányzik benne a »Zsigmond-krónika«, melyet Heltai »Cancionále« című gyűjteményében adott ki Kolosv. 1574, hol az Erdélyi História, Losonci halála, Szegedi Veszedelem, Ali basa Hist. Ördög Mátyás Veszedelme, Egervár Viadalja is újra megjelent. — *Dallamai*, szám szerint huszonhét, megfejtve s újra kiadva e munkában: Történeti, bibliai, és gúnyoros magyar Énekek Dallamai a XVI. századból, Mátray Gábor által. Pest 1859. fol. — »Túri György halála« írva 1571. Kiadása hely s évjegy nélk. — *Salánki*: Geszti Ferenc nádudvari gyözdölméről, írva 1580. nyomt. Kol. 1581. — *Általában* a XVI. század versírói kiadásairól és példányaik hollétérol megtekinthető a M. Költészet Történetének I. kötete. — Valamennyi e századbeli *dallamok* Mátray imént idézett könyvében.

— *Tinódi Sebestyén* mint író, mint dallamköltő, mint ember teljes tiszteletünket érdemli meg. Nemes, de elszegényedett szülék gyermeke, hihetőleg a XVI. század elején és Fejérbén született, hol a család Tinód nevű népes pusz-tán egész napjainkig élt, és utolsó maradéka István 1854-ben halt el. Gymnási-umi képzettségét munkái, s Enyingi Török Bálint mellett viselt deáksága (titkársága) is mutatják. E főúrnak török fogságba jutása után vándorbottal s lantjával bejárván a hazát, s több fő emberek udvaraiban s végházakban a »vitézlő rendek« közt megfordulván, úgy látszik betegeskedés miatt 1549-ben Kassán megállapodott, s ott közel öt évet szűk körülmények és irogatás közt töltött. T. i. ott írta meg *Szitnya, Léva, Csábrág, Murány várak megvevését, Kapitány György bojviadalját, Károly császár hadát Saxóniába* (tulajdonkép a magyar segédseregnek-részvételét a schmalkaldi háborúban), *A Szegedi Veszedelmet, Az rég Temesvárbán Losonci István halálát, Egervár viadalját* stb. Ezek kiadása végett, mint látszik, de kétségkívül azért is, hogy az erdélyi legújabb eseményekről a hely színén tudomást szerezzen, 1553-ban Kolosvárra ment, hol azokat egyéb kisebb munkácskákon kívül megírván, ezeket más dolgozataival együtt »Cronica két könyvben« cím alatt kiadta, s Ferdinánd királynak ajánlotta, ki neki jutalmul tizenkét s fél jobbágytelek árát fizettette ki. Ekkor Erdélyből kijöven, az új nádor Nádasdi Tamás szolgálatába lépett, s élte alkonyát ezen pártfogójánál töltötte, kinél sanyarú, de feddhetlen életét pár év múlva (minden esetre 1559 előtt) befejezte. — Tinódi nem csak a legtermékenyebb e századbeli dalmokaink között, hanem történetírói őszintesége és pontos érte-sültségénél fogva kora legtekintélyesebb történetészei által széltiben használtott; különben nyelve és technikája, mint kortársaié, míveletlen és gondatlan, s minden költőisége a gyönyörű zenemódokban van, melyeket maga szerzett.

Nem csak hazai, hanem *külföldi történetek* is nyújtottak tárgyat a históriás-ének-íróknak, kik közül azonban az egy *Cserényi Mihály* méltó kiemeltetni, ki a perzsa fejedelmek verses históriáját írta meg (1588), a legterjedelmesbet rímes krónikáink között, mely legalább ügyesen van verselve; költői alakítás és előadás hiányára nézve azonban a többihez hasonló.

Cserényi kiadásai Kol. 1588. és 1592.

24. §.

Bibliai epika. Erkölcsi beszélyek.

IV. A középkori legendaköltészetet a reformáció óta a bibliai, különösen ótestamentomi, nevezeteseb *történetek* verses kidolgozásai váltották fel. Legrégibb művelője a bibliai epikának, tudunkra, sőt tán megkezdője is, *Batizi András* 1540-ben, ki A vitéz Gedeon, Az istenfelő Zsuzsánna, Jónás próféta, Izsák patriárka szent házassága »históriáit« adván, egész e század végeig számos követőket talált, kik közt *Dézsi András* (1549 st) a legmunkásabb volt. E bibliai énekeknek, mint a históriaiaknak is, nem volt céljuk érdekes események költői előadása által gyönyörködtetni, hanem inkább épületes elmélkedések, vallásos és erkölcsi oktatások s buzgalmi ömledezések által a hitéletre és köz erkölcsiségre hatni. Szerzőik a történetek elbeszélésében szorosan a biblia sorát követik, e mellett az előadás mindennapias és terjeszkedő; csak a nyelv és verselésben fejt ki egy író a másiknál több csínt vagy könnyűséget: valódi költői lélek egyben sincs.

Hasonlót kell mondanunk az *erkölcsi beszélyekről*, melyekben világi tárgyak elbeszélése mindenkor valamely erkölcsi eszme vagy tan példázó előadására szolgál. Így péld. *Varsányi György* Xerxes-krónikája (ír. 1561) egyedül a szerencse mulandóságának példázására, *Bogáti Fazekas Miklós* apró történetei a női erények ajánlására használtattak fel, stb.

Teljes sora ez irodalomnak a M. Költészet Tört. I. kötetében.

A számos önálló *Kiadásokon* kívül két gyűjtemény van, melyekben a bibliai költemények nagy része bennfoglaltatik: t. i. a magyar akadémia csonka úgynevezeti Hoffgreff-gyűjteménye (a XVI. századból), és Bornemisza Péterének (Detrekő 1582) harmadik része.

25. §.

Tanköltészet.

A vallásos és erkölcsi históriák természetes átmenetet képeznek a tanköltészethez.

I. Ide tartoznak először is némely nagyobb-kisebb sajtóképi tankölte m é n y e k, melyek közül a »Mennyország és Gyöngyszedő: egy névtelentől az allegorikai szép feltalálásnál s az eléggé választékos előadásnál fogva még legtöbb érdemmel bír; míg másfelül *Melius Péter* közel kétezer versből álló tankölte m é n y e: »Az egy igaz istenről« tartalmilag becses ugyan, egy valódi tudós vitairat az unitárok ellen; de épen ezért nem költői mű.

II. A fedd ő k ö l t e m é n y e k sem emelkednek költői becsre, de több ide tartozó versírónak az igaz és jó iránti lelkesültsége nem ritkán melegtítő, sőt megindító hatást gyakorol. Ilyen mindenek előtt *Farkas András* éneke »A zsidó és magyar nemzetről« (1538), mely, noha deák címe szerint »krónika« volna, épen nem történelmi ének, mert a két nép történelmi fő mozzanatainak párhuzamos előadása csak a költő feddése és intéseinek szolgál kiinduló pontul; s míg egyfelül a kor állapotjai rajzolásával érdekel, naivságával és bennsőségevel megindít. Ilyen *Petki János* Silius Italicus után készített derék műve is: »Az Virtus és Voluptásnak vetekedések« (ír. 1608), mely a férfierények magasztosságát dicsőítvén, mindennemű, a kort lealázó vétkeket erélyesen korhol, s nemestársait inti: felelnének meg nemzct és haza iránti kötelességeiknek. A tiszta feddély formájának képviselője *Horvát András* tályai pap v. mester (virágz. 1542—49), ki némely darabjaiban, mint mások is többen, a római egyházat tanilag is, gúnynyal is megtámadja, de többekben a hatalmaskodó főembereket, s kivált az igazságot nem oltalmazó, hanem tapodó, önző bírakat nemes bátorsággal ostorozza. Ilyek: Az fejedelemségről, A fővényiségről, Átok stb. Mások az asszonyok erkölceit veszik gúnycsajzok tárgyául. Egészben a fedd ő irodalomtól, melynek nem kevés darabja csak kéziratban forgott, amennyiben forrása nem a vallási türelmetlenségben keresendő, az erkölcsi becset meg nem tagadhatni, erkölcsrajzi tekintetben pedig, mint korfestő, teljes figyelmünkre méltó.

— (*Farkas András V. éneke az Irod. Olv. 32. száma alatt látható*).

III. Végre az a p o l ó g, vagyis aesopusi mese, két jeles mivelőt talált: *Pesti Gábort* 1536-ban és *Hiltai Gáspárt* 1566-ban. Mindkettő az anyagot az európai nagy mesetőkéből kölcsönözte, sőt fordította; mindkettő prózában dolgozott, csak a »tanúságot« vetette Pesti versben, még pedig kevés kivétellel terzinákban, a mesék után: még is irány, tárgyalás és előadásban nagy a kettő közti különbség. *Pesti* általános erkölcsi igazságokat megérzékítő fabuláit Aesop, Anian, Rimiciusból fordítja, szabadon, de a régiek egyszertű, kevésszavú, naiv módja sze-

rint, s ódon nyelven; *Heltai* új írókból merít, fejlettebb társadalmi viszonyokra céloz, bőven viszi ki témáit, melyek gyakran egész állatbeszélyekké, s affabulációit (>az erkölcsi tanulságokat<), melyek néha egész kis értekezésekké bővülnek ki, mik gyakran hazai állapotokra, néha bizonyos személyekre is, vonatkoznak, határozott politikai és hitvallási színezettel; nyelve újszerű és népies: mindkettő mint nyelvmű, az utóbbi egyszersmind erkölcsörténetileg valóságos emlék.

— (*Pestiből* és *Heltaiból* mutatványok az *Irod. Olv.* I. köt. 33—40. számai alatt láthatók).

Az első helyt említett tanköltemény kiadatlan; a Lugossy-códexben foglaltatik, cím helyett ily felirattal: »Christus comparat regnum coelorum negotiatori quarenti margaritas.« — *Méliusé* Debr. 1570. — *Farkas András*: »Cronica de introductione scytтарum in Vngariam et Judeorum de Aegypto« hely s évj. nélkül. de hihetőleg Krakó 1538 (lappang; másolata Cornides gyűjt.). Újabbán a Hoffgreff és Bornemiszsa gyűjt., a kassai Minerva 1830-iki folyamában, s a M. Nyelv s Irod. Kézik. I. k. — *Pelki János*: Kolosv. 1610. — *Horvát Andrásról* l. szinte a Kézikönyv. I. köt. — *Pesti Gábor*: Aesopi Phrygis fabulae, Bécs 1536. újra: »Magyar Prózairók a XVI. és XVII. századból« című gyűjteményem I. kötetében (Pest 1858). — *Heltai Gáspár*: Száz fabula, melyeket Aesopusból és egyebűnben egybe gyűjtött és öszveszörzött, a fabuláknak értelmével H. G. Kolosv. 1566. másodsor Németűjv. 1596. (újra sajtó alatt az imént id. gyűjt. II. kötetéb.).

26. §.

Lyrai költészet.

A lyrai vagy érelemköltészet nálunk irodalmilag először is az egyház szolgálatában jelenik meg, tehát templomi használatra (egyházi ének, »dicséreték«); de úgy is mint a kebel vallásos érzéseinek kifejezője (vallásos énekek); jóval későbbben, s ez időszakban még igen gyéren, talált a világi ének is mivelőt.

Az egyházi énekköltés nem csak a katolikusoknál, hanem a protestánsoknál is, közvetlenül a római breviáriumból indult ki, később, ezeknél, egyenesen a zoltárköltészetből. A római egyház e században régi énekkészletével s azt tartalmazó írott könyvekkel élt; az időrűl időre készült újabb másolások változásai a nyelvre szorítottak: új ének csak kevés járult a régiebbekhez. A protestánsok énekköltését jókorán az első magyar reformátorok már 1530 óta, kezdték meg, különösen Batizi András, Dévai Mátyás, Rádai Balázs; legtevékenyebbek azonban *Székelly István* és *Kálmáncsehi Márton* voltak, kik közül amaz »A keresztyén ekklézsiának régi deák Hymnusainak magyarázatjával« azaz fordításaival vetette meg 1538 annak tulajdonképi alapját, ennek »Reggeli énekeit a Psalmusokkal egyetemben«

pedig Újfalvi Imre 1602-ben még ismerte; de mindkettő maig lappang, vagy elveszett. Követte ezeket mintegy ötven nevezett énekszerző, többnyire költői hivatás nélkül, csak felekezetök és községeik szükségét tartva szem előtt. Ez énekek tartalma majd dogmai, a hitágazatok terjesztésére; majd buzgalmi, t. i. könyörgések az év nagyobb ünnepeire s a vallásos élet különféle momentumaira alkalmazva; jellemzik azokat mély vallásos meggyőződés, bensőséges odaadás; a kifejezés csínjára s a vers hangzására nézve azonban pongyolábban jelennek meg a régi katolikus himnuszoknál is. Alig van e sok énekszerző közt, ki határozott felsőbbiséget fejtene ki társai felett: az egyenlő míveltségi fok t. i. egyformává tette ez összes költszetet, egyes darabok azonban, vagy inkább ilyenek egyes helyei, találatnak a többiek felett kitűnők.

— (Székelytől egy ének az *Irod. Olv.* I. köt. a 41. sz. alatt).

Énekeskönyvek a XVI. században: Újfalvi szerint a legrégebb volna Gálszécsi Istváné, kiadva Krakóban 1536, s ajánlva Perényi Péternek; én azonban tévedést gyanítok, t. i. *Székelyét*, melyet nem idéz, tulajdoníthatta Gálszécsinek, akiét úgy látszik Bod ismerte, s mely e szerint csakugyan Perényi Péternek ajánlva és Krakóban, de 1538-ban jelent meg. Székelytől különben is bírnak egyh. énekeket, Gálszécsitől nem. — *Huszár Pálé* először, Debr. 1560 másodsor u. o. 1570—76, közt jött ki (emennek akadémiai példánya csonka, és címe nincs). — Egy *Névtelené* Debr. 1579. — *Bornemisza Péteré* Detrekő 1582. — *Beythe Istváné* (virágz. 1582—84), kinek kótás énekes könyvét Molnár Albert ismerte, de melynek fennmaradt példánya csonka levén, helyét és évét nem tudhatom. — Ismét egy névtelen *debreceni* 1590; majd egy névtelen *bártfai* 1593. — *Günci Györgyé* Debr. 1592. s utóbb számtalanszor. — *Újfalvi keresztény* énekei, egy nevezetes irodalomtörténeti előszóval, Debr. 1602. — *Újfalvi*: Halott-temetésükre való énekek Debr. 1598, 1602., 1606, s még sokszor. — *Heltai* és Dávid Ferenc (?) *unitár* énekeskönyvöknek fennmaradt egyetlen péld. Kolos. 1574 v. 75 jött ki.

E hivatalos, e gyakorlati irányú költszetnél magasabban áll az *önálló lyra*, mely nem a község érzésének igyekezett tartalmat, irányt és szavakat adni; hanem általa istenes gondolatokkal eltölt férfiak saját keblök szükségéinek tevének eleget. A század szenvedései, a beháborúság által okozott nyomor, a vallási és politikai üldözések gerjeszték e vallásos hangulatot, s annak költszetét nyomasztó bú s a bűn tudata jellemzik, mely miatt a köz bajokban isten ostorát ismert fel a jámbor érzés. E mystikus iránynak fő képviselője, és egyszersmind a *világi dalnak* is az irodalomban megkezdője, báró *Balassa Bálint* volt, kinek énekeit és dalait képes költői nyelv, tömörttség, s a versek dallamos lebegése bélyegzi. Különösen meghatók hazafiúi énekei, melyekben a haza hanyatló ügyét siratja, míg másokban a

szép természet s a vitézi élet szeretete derült, tüzes röpdösést veszen. Balassának köszöni a magyar lyra első technikai reformját, mert ő — amit Batizi csak félve mert megkísérteni — az uralkodó hosszú sorú, négyes és hármás strófhák mellett különböző alkatú, rövid sorú, váltva visszaforduló rímű versszakokat hozott be, s így Szenci Molnár Albertet, ki e reformot nem csak tetteleg, hanem tanilag is sürgette, és Rimay Jánost, példaadólag megelőzte.

— (Példák *Balassától az Irod. Olv.* I. köt. 42—43. számai alatt).

— *B. Balassa Bálint*, született 1551-ben; katonai, és egyszersmind tudományos nevelést is nyert, s a II. János választott király udvarában mint apród kezdte pályáját. Már ekkor gyakorolta magát az irodalmi dolgozatokban, s Bock Mihály német munkácskáját »Beteg lelkeknek való Fűves Kerteskéjé« lefordítván, azt (Krakó 1572) ki is adta. Ez évben amnestiált atyja János zólyomi főispánnal a pozsonyi országgyűlésen jelen levén, a Rudolf ifjabb király koronázata ünnepején egy mesterséges juhásztáncsal csodálkozásra ragadta a fejedelmi nézőket. Hadi pályáját 1575 Erdélyben kezdte Miksa kir. hadainál Békesi Gáspár érdekében; de megsebesülve, Batori István fejedelem hadai általi fogolylyá tétettet. A fejedelemtől szabadon bocsáttatván, Magyarországon a törökök ellen hadakozott. 1584 Dobó Istvánnak, az egi hősnek, leányát Krisztinát vette el, minek folytán örökségi pörbe s egyéb bajokba keveredett süvével Dobó Ferenczel, melyek után, 1589-ben ki is bújdosott a hazából (hová? nem tudjuk; mert egyik dalában az »Oceanus mellett« kifejezés nagyon határozatlan). Csak 1594-ben találjuk ismét honn, hol Esztergam ostromában Pálfi mellett dicsőn elesett, máj. 20. Verseit Nadányi János adta ki (ennek négy első kiadása elveszett; Fáber Mihályéból 1676 óta 1808-ig tizennyolcat ismerünk).

27. §.

Drámai költészet.

A drámai költészet e században is folytattatott, leginkább *vándor színézek* által, de annyiban az előbbi időszakétól (15. §.) különbözőleg, hogy az egyszerű, részben rögtönzött mysterium mellé most nagyobb kiterjedésű és mesterségesen tagolt darabok léptek. Ezek, mint a szomszéd Németországban, a kornak hol egyházi, hol politikai állapotaira vonatkoztak, azokat gúnynyal és sóval ostromolva. Első nemét ez actióknak *Sztárai Mihály* pap indította meg, kitől nem rég merült fel egy színjáték töredéke, melynek tárgya »A papok házassága« (1550), egy más, teljes darab: »Az igaz papság tüköre« öt »actusban« s egy prólóg-

gal (1559), prózában. Az elsőben a coelibátus és a papi házasság kérdését hozza színpadra, a másodikban ki igyekszik mutatni, milyen az igazi pap; s nézeteit nem ugyan valamely érdekes mesében testesíti meg, de nem hiányzik nála némi belső cselekvény, amennyiben van drámai haladás a személyek gondolkozásában, elhatározásaikban; e mellett dialógja élénk és jellemző, humora nyers ugyan és darabos, de az egészséges népi hang, a népnyelv eredeti fordúlatai, s főleg az erkölcstörténeti alap, melyen valóságos életképek nyújtatnak, Sztárai e fennmaradt színműveit a kor becsesebb maradványai közé sorozzák. — Egy más becses maradványa e korbéli színiköltészetünknek amaz ismeretes névtelen »Komédia *Balassi Menyhárt* árultatásáról (árulásáról), melylyel elszakada az magyarországi II. választott János királytól« őt részben (actusban), mely szinte nem valamely fontos cselekvényt alakít, hanem inkább ama hatalmas hős, de egyszersmind a kor egyik legszemtelenebb pártosa Balassa Menyhért jellemét festi, erős vonásokban, drastikus gúnynyal; s ha drámai cselekvény és belső fejlődés e darabban sincs, a dialóg elevensége és azon idő társalkodási nyelvét visszatükröző életszerűsége itt is örvendetesen lep meg. — Hihető, hogy valamint másutt azon korban, úgy nálunk is ily gúnyjátékok meglehetősen divatoztak; de csak előadásra, nem olvasmányúl készülvén, ki nem nyomattak: e politikai darabnak fennmaradását is csak Karádi Pál gondosságának [köszönhetjük.

Más nemét az e korbéli színműveknek az úgynevezett *moralitások*, vagyis erkölcsi irányú allegorikai darabok tették, melyeknek egy maradványa a XVII. és XVIII. században annyiszor nyomtatott »Komiko-tragédia«, versben és négy szakaszban, melyek mindenike más-más példában azonegy erkölcsi eszmét vezet a hallgatók elibe, t. i. hogy a bűnt büntetés követi, s így tulajdonkép négy, hasonirányú, darabot képez. Az ily darabok előadói nálunk is, mint Németországban, hihetőleg inkább vándor hegedősök mint színészek voltak, mert az előadás, hogy érdekeljen, nem annyira tagjártatást mint értelmes recitációt és éneket kívánt.

Vége a németföldről jött át hozzánk ez időszakban már a *tanodai dráma* is, tanítók által mívelve, és sátoros ünnepeken vagy közvizsgálatok alkalmával tanulók által előadva. Két maradvány teszen ennek virágzásáról tanúságot, egyik: *Bornemisza Péter Elektrája* prózában, mely Sophokles után szabadon »keresztyéneknek erköcsöknek jobbításokra például, szépen játéknak módja szerint rendeltetett« (1558); a másik: *Szegedi Lőrinc Theophaniája*, »azaz Isteni megjele-

nés... a mi első atyáinknak állapotjáról, és az emberi tisztaknak rendeléséről» (1575), szinte prózában, s tanító iránynyal, t. i. annak feltüntetésére, mikép engedelmes gyermekek jutalmat, rosszak büntetést várhatnak istentől. Hihető, hogy a század divata több ilyeneket szült: nyomtatva azonban csak e két darab maradt fenn.

Kiadások: Sztrai töredéke Krakó (Kolov.) 1550. Az Igaz Papság Tüköre: M.-Óvár 1559. v. 60. A kettőt ismertette, az elsőt le is nyomtatva l. nálam: Adalékok a régibb magyar Irodalom Történetéhez, Pest 1869. — Balassi Menyhárt stb. Abrugybánya 1569, újra Kézikönyvem I. köt. — »Komiko-Tragédia, négy szakaszokból álló, rész szerént víg, rész szerént szomorú história.« évj. nélk. (XVII. száz.), sokszor újra a XVIII. száz. — *Bornemisza* Elektrája (nem »Klytaemnestra«), egykor Bessenyei Györgyé, ki belőle Holmiában 1779 egy töredéket közöl, s kinek, úgy látszik, példányáról írta le Kapronczay Ádám a címet Benkőhöz 1778 írt levelében. Most lappang. — *Szegedi Lőrinc*: Debr. 1575. (expositióját l. A M. Költészet Tört. I.).

28. §.

Történetírás.

Magyar nyelven történetírásunk csak a XVI. században szólt meg. Először is többen koruk történeteit írták le; hol össze nem függő évjegyzetek, tehát *krónika* alakjában, hol egyes nevezetesb eseményeket *emlékiratúl* kerekítvén ki. Az első közöl felemlítésre méltók: *Verancsics Antal* esztergami érsek († 1573), kinek évjegyzetei különösen az 1541. év országos történetét részletesben tárgyalják; *b. Forgács Simon*, a század híres bajnoka († 1598), ki testvére Ferenc Commentárjaihoz bő jegyzeteket írt; *Balogh Ferenc* naplóíró (1576); *Borsos Sebestyén* marosvásárhelyi polgár († 1584); *Szamosközi István*, a deák Pentások szerzője; *Illésházi István* nádor († 1609); *Homonnai Bálint*, Bocskai hadvezére; és *Wathay Ferenc* (1605): mindezeknek korjegyzetei és naplói nagy becsű történeti kútforrások, de mint csupa nyers anyag irodalmi becsre nem emelkedtek.

Feljebb állanak egészen véve az *emlékiratok* szerzői, kiknek némelyikénél már a történeti tények belső rendezése és összefüggesztése is találtatik, s így némi alakításra törekvés; tartalmi nagy becsök mellett azonban, formai tekintetben mégis csak gyenge kísérletek. A legrégebb ismeretes ily emlékirók: *Nagy Máté*, egy nagy eszű és vitézségű közhajdú, Esztergamnak, midőn azt várnagya Orbóci András gyáván elhagyta, győzelmes megvédője (1526), ki a mohácsi veszedelmet írta le, melyből szerencsésen megmenekült; s egy *Budai Névtelen* (1530 ut.), ki a mohácsi ütközet után közvetlenül történt budai dolgokat jegyezte fel. Ide tartoznak: *Zay Ferenc*, Verancsics

konstantinápolyi követtársának s felsőmagyarországi főkapitánynak (+ 1570) emlékiratai »Landorfeivár elveszéséről« 1521-ben, a legjelesebb magyar történeti mű e században, Musztafa összeesküvéséről atyja Szulimán ellen 1531-ben, a Szapolyai János nikápolyi színlelt hadjáratáról; továbbá *Mindszenti Gábor* János király komornikának gyönyörű emlékirata János kir. utolsó dolgairól 1540-ben; *Bornemisza Tamás* budai polgáré Buda veszéséről 1541-ben; *Bánffy Gergelyé* II. János királynak török császárhoz meneteléről 1566; *Gyulaffi Lestáré* Bátori Zsigmond fejedelem történetéről, kinek tanácsosa volt stb. Mindezek kéziratban maradván, nagyobb részök csak a legújabb időben hozatott napfényre.

Annyival közönségesebben terjedt el sajtó útján, s hatott az összes magyar olvasó világra két író munkája, kik közül az első *Székely István* gönci református pap *Világkrónikát* adott 1559-ben, erős protestáns színezettel, bele szövéen a magyar történeteket is; a második, *Heltai Gáspár*, Bonfin deák *Históriája* után elég bő *Magyar Krónikát* irt, a mohácsi veszedelemig folytatva azt, s helyenként a hagyományból és egykorúak tudósításaiból pótolva. Halála, mely a munka nyomtatása közben lepte meg (1575), gátolta a második rész megírásában, mely a Mohács utáni fél század dolgait fogta előadni. Mindkét munka időszak-alkotó, mert Székelyé egy soha Magyarországon nem művelt tartományt tárt fel a magyar olvasók előtt; Heltaié pedig addig szinte smeretlen terjedelemben tette a magyar történelmet akkori színvonalán, s értelmes megválasztással, a nemzet köz kincsévé. E mellett különösen Heltai, helyenként hibás nyelve dacára, egészben jó prózát ír, s bár a bibliai nyelv befolyását le nem tudja vala rázni, egyszerű, nyugott előadásával egy nemét a szépségnek is feltüntette.

Kiadások: *Nagy Máté* emlékirata kivonva és fordítva Pécsi Ibrahim török történetkönyvében maradt fenn; innen németre fordította Hammer az Archiv f. Gesch. 1827-ki. I. köt. 77. s köv. II.— A *Budai Névtelen* maradványát az akadémia eredetiéből Véghelyi Dezső adta a Györi Füzetek II. köt. 166. s köv. II. — *Verancsics, Zay Ferenc, Bornemisza Szalay* Lászlónál jelent meg az akadémiai Monumenták II. oszt. III. köt. — *Borsos Seb.* Memoriáléja gr. Mikó Imrénél: Erdélyi Tört. Adatok I. k. — *Szamosközi és Gyulaffi* a Monum. ígértettek. — *Illésházi, Kazinczy Gábortól* a Monum. II. oszt. VII. k. — *Homonnai, Naményi Istvántól*: Tudománytár, új foly. V. köt. — *Wathay, Ponori Thewrewktől* Pozs. 1838. — *Mindszenti és Bánffy Gergely*: gr. Kemény Józsa és Kovács Istv. Erd. Tört. Tára. I. k. — *Székely István*: Chrónika ez Világnak jeles dolgairól. Krakó 1559, ebből magyar krónikája kivonva Toldynál: XVI. századbeli M. Történetírók I. k.— *Heltai*: Krónika a Magyaroknak dolgairól, Kolosv. 1575. Újra 2 köt. Győr 1796. Ismét Toldy Történetírói I. k. 1854.

— (Példák *Zay, Mindszenti, Székely és Heltai*ből l. az *Irod. Olv.* I. köt. 45—50. számok alatt).

— *Székely István* Bencédéről Udvarhelyszékből származott; 1529 nyári félévében a krakói egyetemnél a magyar társoda albumába írta be magát; később a reformációhoz csatlakozván, szikszai, utóbb liszikai iskolatanító, végre gönci predikátor lett, s 1538 óta nem csekély irodalmi munkásságot fejtett ki új felekezete érdekében. Munkái a következők: A keresztyénségnek fundamentomáról való Tanuság. Krakó 1538. újra u. o. 1544, előre bocsátva az abcét; A keresztyén-ekklézsiának régi deák Hymnusainak magyarázatja, u. o. 1538. A hit fundamentomáról, bővebb dolgozat, u. o. 1546; Szent Dávid Zsoltári zsidóból u. o. 1548; Csisio János, azaz Kalendárium, mely az ünnepek napjainak első tagjait a hónapokrende szerint előadja, u. o. 1538; Kalendárium magyar nyelven (örökös), u. o. 1538. — Lefordította Székely az egész Ótestamentomot is zsidóból, de az meg nem jelent, hihetőleg mert Zsoltárainak rahilag szoros, és így magyarázatai dacára homályos, fordítása nem talált helybenhagyást.

— *Heltai Gáspár* logbuzgóbb művelője és terjesztője volt egy új magyar irodalomnak e században. Eredetére nézve szász, a magyar nyelvet, mint látszik a székelyek közt, annyira birtokába ejtette, hogy letudva némely nyelvtani s néha szórendi hibáit, melyektől megtisztulni nem bírt, gyökeres magyarsággal élt, s a nyelvnek sok saját szép fordulóit s népi kifejezéseit, közmondásokat és példabeszédeket fenntartott. Theologiai képzettségét a wittenbergi egyetemen nyerte, hol 1543-tól 45-ig végezvén tanulmányait, Kolosvárt az evangélikus község papja lett, s ez állásában oly kedvességre tett szert, hogy 1557-ben a brassaiak által a megholt híres Wágner helyébe lelkipásztorságra meghivatott. Ő azonban nem csak e meghívást nem fogadta el, hanem kolosvári papságáról is lemondott, megelégedve a gyülekezete által neki meghagyott esperesti (seniori) címmel, hogy, mint ugyan nekem látszik, minden hivatalos kötelekektől függetlenül, egész idejét és gondját az irodalom előmozdítására fordíthassa. T. i. már 1550-ben állított volt nyomdát Kolosvárral, melyben a következő évben factorát Hoffgreff Györgyöt társul fogadta; de kitől hat évi ízetlenségök után elválván, erélyesen láthatott feltételeihez. Gondjainak főbbike az új egyház szükségének pótlása volt, s e téren adta jeleit fogékony elméje nagy ingatagságának, mert elfogadván eleinte a Luther tanát, 1558-tól fogva Dávid Ferenc után Calvin értelméhez tört, 1569-ben pedig ugyanezt követve szentháromságtagadóvá lett. — *Vallásbeli és keresztyén-erkölcsei munkái*: A keresztyéni tudományak revideden való Summája (1550); *Evangéliomok és Epistolák* (első kiad. 1551 v. 52; második 1570—75 közt). *Részegség ellen való könyvecske* (1552), *Vigasztaló könyvecske*,

keresztyén intéssel miképpen kelljen az embernek készülni keresztyén és bódog e világból való kimúlásához (1553), Agenda (első kiadása elveszett, második bővebb 1559), Zsoltár (1560), Hispániai Vadásztság (a spanyol inquisitőről, 1569), Könyörgések (1570—75 közt), Énekeskönyv, úgy látszik Dávid Ferenczel (Kol. év. n.); fő munkája azonban e téren *bibliafordítása*, melyet több társaival eredetiből adott öt kötetben (1551—62). De más mezőkön is buzgózkodott ő: a *törvényes* irodalomban adta Verbőci Hármaskönyvét m. fordításban (1571); a *történelemben* fent említett Krónikáját (1575), bibliája után a legfontosbat munkái közt; a *nyelvészetben*: egy tropológiát magyarítással (1562); a *szépirodalomban* egy Fabulák könyvét (1566; második kiad. Németújv. 1596); és számos históriás énekek egyes kiadásain kívül azoknak egy gyűjteményét, a híres »Cancionálét« (1574), sőt, úgy látszik, Fortunátus, Salamon és Markalf, a Bánkai Nagy-féle Hunyadi-krónika első éneke is neki tulajdonítandók. Néhány német munkán kívül, melyeket kétségkívül csak német gyűjkezetetekintetéből írt 1551 és 52-ben, s egy pár deákon kívül, melyeket egyházi állása követelt tőle így, még a Ritus explorandae veritatis (1550) és Bonfin kiadatlan részci (Historia Matthiae RH. 1565) kiadásával tett történelmi irodalmunknak nagy szolgálatot. A halál 1575-ben, a Krónika nyomtatása közben, érte utól. Benne még ellenkezői is a kiterjedt tudományt és szelid nemes kedélyt tisztelték, az utókor pedig az új irodalom egyik legszerencsésebb előmozdítóját hálásan emlegeti.

29. §.

Törvénytudományi irodalom kezdete.

A törvénytudomány terén magyar nyelven ez időben még nem történt semmi. De az olvasni tudás és műveltség terjedésével beállott a törvények és törvényes rendeletek nagyobb körökben ismertetésének szüksége is; széltiben lefordították a családok, régi deák *okmányaikát*; azonban a törvényes magyar műnyelv alapját *Veres Baláza*, Bihar vármegye jegyzője vetette meg Verbőci Hármaskönyve s a törvények kivonatos fordításával (1565), melyet *Hel-tai* átjavítva újra adott 1571, *Laskai János* gyulafejevári káptalani requisitor pedig 1589 óta teljes és jobb fordításával végleg kiszorított. Egyidőleg, sőt már 1556-ban, majd 1565-től kezdve az ausztriai uralom kezdeteig folyvást magyar nyelven adatván ki a *törvények* Erdélyben, s a köz ügyek írva is legtöbbszörre magyar nyelven tárgyalatván, a nyelv sok oldalú gyarapodást vett ugyan, de tisztaság és csin tekintetében, e téren ugyan, valóságos hanyatlásnak indult.

Kiadások. Veres Balázs: Magyar Decretum . . . kit Weres Balas . . . a Werbewczy István Decretomából . . . magyarra fordított. Debr. 1565. — Hellai: Decretum Tripartitum, azaz M. és Erdélyország Törvénykönyve. Kolosv. 1571. — Laskai: Kol. 1589. — XVI. századbeli magyar törvénytörvények az »Approbatæ et Compilatæ Constitutiones« kiadásában, és gr. Kemény József és gr. Mikó Imre idézett gyűjteményeik valamennyi köteteiben találhatók.

30. §.

A nyelvészeti irodalom zsengei. — Régi classicusok fordításai.

Decsi János tanutétele szerint Cesinge János pécsi püspök írt vala még a XV. században magyar nyelvtant, mely azonban Decsi korában (1598) már elveszettnek tartott. A XVI. században a hitújítás hívei általánosan tanították elemi iskoláikban a magyar olvasást; s e végre, valamint azon időben külföldön, úgy nálunk is, az olvasás s a hit elemei együtt szoktak lenni. Így Székely István »Keresztység fundamentumit« (1538) ábécés tábla előzte meg; így Jankowich szerint Gálszécsi Istvánét is (1538); így Dévai Mátýásnak egykorúlag, ú. m. először 1538 vagy 39-ben megjelent »Orthographia Vngaricája« egyszersmind a hit elemeit foglalta magában; így Bornemisza Péter »Négyes könyvecskéjében« is (1577) elül áll »A magyar írás-olvasásnak módja.« Ezek közül csak Dévainál találunk néhány helyesírási szabályt meghatározva, s egypár helyesírási észrevételt. De tanítottak, hihetőleg a deák iskolákban is már, némi magyar nyelviani szabályok is, mint erről Erdösi János tesz tanúságot*); de tudunkra első ez maga volt, ki, mint a Nádasdi Tamás által Sárvár-Újszigeten állított iskola tanítója, növendékei számára egy tankönyvet írt még 1536-ban, mely azonban csak három évvel utóbb jelent meg. Ez a »Grammatica Hungaro-latina« párhuzamosan a latin és magyar nyelv főbb szabályait adja elő; gyakran hasonlító észrevételeket teszen a magyar s a héber, görög és latin nyelvek közt, s mély tekinteteket vet a magyarnak sajátosságos szerkezetébe, melynek a más európai nyelvektől megkülönböztetésére ismételve int. Meglepő,

*) »Ex his . . . facile datur intelligi, tota via, totoque coelo errare illos, qui nil putant inter patriæ nostræ et latinæ linguæ constructionem differre; qui que in interpretando genus omne orationis ad latinæ linguæ loquendi formam exigunt. Quamvis in quibusdam loquendi formulis communicemus cum illis, tamen pars ea non est centesima pro his, quibus ab illis variamus. Id verum esse intelliget, quisquis ad linguarum proprietates diligenter respiciet . . . Verum, quotusquis que est, qui id præstet? stb. L. Corp. Gramm. I. 32. Vagy a fordítókról volna itt szó?

hogy a nevek birtok- s az igék személyragainak névmási eredetét, majd (1541) a magyar nyelv időméretű természetét, oly korán felismerte már, aminthogy distichonaiban példákat is mutatott fel e schema kezelésére. Meg volt tehát indítva Erdösi által a magyar nyelv-*vizsgálat*; utódot azonban ez időszakban még nem nyert.

Annál kielégítőbb volt a *szótári* munkásság. Az első lépés dicsősége *Pesti Gáboré*, ki a Nürnbergben 1531-ben megjelent »Vocabularius utilissimus quinque linguarum« című munka után adta 1538-ban a maga hat nyelvű szótárát, mely nem betürendben, hanem 64 tárgycsoport szerint adja a latin szóknak megfelelő olasz, francia, cseh, magyar és német szokat mindannyi hasábon, nyelvtani és értelmezési minden magyarázatok és példák nélkül. Bármily tökéletlen e faja a szótáraknak, azon időben e »nomenclatúrai, vocabuláriusi« forma szokásos volt; s Pesti dolgozata köz kedvességre tett szert, úgy hogy harminc év alatt négy kiadást ért. Őt *Szikszai Fabricius Balázs (Vazul)* szintazon úton követte, nagyobb tekintettel a tudományok és mesterségek műszavaira, mint a köz életre. Akadályul szolgálván Patakon, hol Fabricius tanárkodott, növendékeire nézve Pesti szótára használatában a német betű, melylyel az egész nyomtatva volt, önmaga látott egy új szótár szerkesztéséhez 1574-ben, mely számtalan példányban leírva terjedt el a tanulók közt, míg jóval halála után azt Pesti Gáspár kétszer is egymás után, majd *Újfalvi Imre* javítva és bővítve újra kiadták. Ezen Nomenclatúra, vagy mint *Újfalvi* helyesen nevezte magyarul »Neveskönyv«, a deák szokat 82 csoportra osztva, s a bővebbekben némi betürendet is követve, hol egyszerűen magyar szóval, hol rövid magyarázattal adja vissza.

E tárgyrendű, s legnagyobb részben csak névszókra kiterjedő, igen hiányos szótárak után óriási lépés volt e mezőn azon *Névtelené*, ki *Calepinus* deák nagy szótárában a magyar részt dolgozta (1590). E betürendes gazdag szótár a kor divatos egész magyar szókinését felölelte, amennyiben az oly tökéletlen előzmények után lehető volt, s a nyelv kiterjedt ismerete mellett az értelem szabatos meghatározásában lelkesmeretes gondot tanúsított. Őt követte *Verancsics Fauszt* csanádi püspök ötnyelvű betürendes kis szótárával (1595), mely minden beszédrészekre ugyan, de öszvesen csak 5400 szóra terjed ki. Érdekes a dalmát-magyar szók külön összeállítása, mint első kísérlete az ily szóhasonlításoknak, hol azonban a szerzőt dalmát rokonszenve gyakran eltévesztette. Belé mentek a magyar szók *Megiser* polyglott szótárába is 1603, s befejezi a sort *Loderecker Péter* hétnyelvű szó-

könyve 1605-ben, melynek magyarja Verancsicsból van véve. Ide tartozik még *Erdősi Jánosnak Új Testamentoma* végéhez vetett értelmező tárcskája a *biblia szóknak* (1541); továbbá a cicerói ál-synonymikon *Heltai-féle* kiadása, melyhez *magyar* és német tolmácsolatok is járultak; s végre *Beythe István fűvészeti szótárkája*.

Becses maradványa a XVI. századnak, a közlött szókinccs tekintetében, az olasz polygraph *Baldi Bernardin Magyar-Olasz Szótárkája* (1583), jellemezve, és először kiadva általam »Adalékaim« és »Új Adalékaim«-ban (1869—71).

A nép szellemének ismeretére, de egyszersmind a phraseológiára nézve oly fontos *közmondások és példabeszédek* is magokra vonták ez időkben már több komoly férfiak figyelmét. *Heltai* azoknak derék ismerője, és Meséiben (úgy, ha tőle van, Salamon és Markalfjában is) szerencsés használója volt; mások, köztök Siklósi Miklós (a hercegszöllősi zsinat jegyzője 1576), gyűjteni is kezdték; de első Baranyai *Decsi János* volt, ki 1588-ban ötezer számra menő görög-latin-magyar közmondást adott, t. i. Rotterodámi Rézmáné- s másokéihoz megfelelő magyarokat vetve.

Kiadások. Székely id. munkájának első kiadása lappang ugyan; de a második (Krakó 1544) előtt meglevén az *Abc*, nem kételkedem, hogy ez az 1538-ki előtt is megvolt. — *Dévai* az »Orthographia Vngarica« munkájával tartozik ide; mikép azt már 1861-nek telén nyilván hirdetem a tanszékről, s Révész Imre úr, jeles tudományos egyed-iratában *Dévairól* (Pest 1863), diadalmasan bebizonyította. Az első, elveszett, kiadás Révész igen hihető véleménye szerint Újszigeten 1538 v. 39-ben jelent meg; a második, Krakó 1549; végén névjegyei is állanak: C. D. M. (azaz Csinálta Dévai Mátyás); a harmadik, Krakó 1559, a múlt században még megvolt a müncheni választófejedelmi könyvt. Új kiadások: Kazinczy M. Régiségeiben Pest 1808 (hibáktól hemzseogve) és nálam: Corpus Grammaticorum Linguae Hungar. Veterum, Pest 1866. — *Borae-misza Péter*: Négy könyvecske a ker. hitnek tudományáról, Sempte 1577. — *Erdősi*: Grammatica Hungaro-latina in usum puerorum recens scripta Ioanne Sylvestro Pannonio autore. Neanesi 1539. (egyetlen fennmaradt példánya csonka, t. i. a II. könyv, mely a prosodiáról, a szófejtés és szókötésről, bővebben értekezett, hiányzik). Újra Kazinczy és Toldy id. gyűjteményeikben.

Pesti Gábor: Nomenclatura sex linguarum, latinae, ital., gall, bohem., ungaricae et germanicae. Per Gabr. Pannonium Pesthinum. Bécs 1538, 1550, 1561, 1568. — *Szikszai Fabricius Vazul*: Nomenclatura, seu Dictionarium Latino-Vngaricum clariss. viri D. Basilii Fabricii Szikszovii. Pesti Gáspár által Debr. 1592, ismét 1593, és Sárvár 1602; Újfalvi Imrétől pedig: 1597. és 1619. — *Calepinus Névtelene*: Ambr. Calepini Diction. undecim linguarum . . . nunc primo polonicae, ungaricae atque anglicae dictiones adiectae. Basil. 1590. (Ffurt) 1594. Basil. 1598. 1605. 1616. Genf 1620. Basil. 1622. 1627. 1682. — *Verancsics Fauszt*: Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, lat., ital., germ., dalmaticae et ungaricae. Venetiis 1595. újra Ponori Thewrewk által Pozsony, 1834. — *Megiser Jeromos*: Thesaurus Polyglottus, vel Dictionarium multilingue. Frankf. 1603. — *Loderecker*: Diction. septem

diversarum linguarum, videl. lat., ital., dalm., bohém., polon., germ. et hungaricae, studio et opera P. Lodereckeri Prageni. Prága 1606. háránt 8r. — *Heltai*: M. Tullii Cic. ad. Luc. Veturium Synonymorum Liber. Kolosv. 15... — *Beythe István*: Stirpium Nomenclator Pannonicus. Amstelod. 1584. (Clusius híres könyve mellett: Rariorum aliquot Stirpium per Pannoniam etc. observatarum. Antv. 1583), beigtatva Czvitingerbe is (az 52—66. ll.).

Decsi János: Adagiorum Graeco-Latino-Vngaricorum Chiliades quinque, ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Io. Alex. Cogn. Gilberto et aliis optimis quibusque Paraemiographis excerptae, ac Vngaricis Proverbiis quoad eius fieri potuit, translatae, studio et opera Io. Decii. Bártfa 1588.

A régi classicusok fordítása is megkezdett e században. Csak némileg látszik ide tartozni *Laskai János* Aesopusa, mely Planudesből lesz fordítva, de melyről, miután nem láthattam, nem szólhatok. A hét görög böles, úgy Publius Syrus Velőmondásaik, Cátó Erkölcsszabályai névtelenektől, néhány próba Horác Ódáiból, és Sallustius munkái *Decsi Jánostól*, érdekes képét mutatják fel, amott az aphoristikus kifejezésmóddal, — itt a sajtáságos és elegáns tömörséggel küzdésnek, a hűségre törekvés mellett; s így egy új mozzanat bevitelét a nyelvbe. Egyébiránt Decsi prózája a század legszebbjeivel vetélkedik.

— (Mutatvány *Decsi Sallustjából az Irod. Olv. I. köt. 51. sz. alatt. Bő életrajza »Összegyűjtött Munkáim« I. kötetében).*

Kiadások: Az erkölcsírók 1591 óta, Cátó 1580 óta, azok Debr. és Szeben, ez Kolosv. s a XVIII. században még többször. Újra M. Prózaíróim I. köt. — *Decsi Sallustja* Szeben, 1596. — Az *Aesópus* életéről, erkölcséről, minden fő dolgairól és haláláról való história, kit *Laskai János*, az debreceni mester, görögből és deákból magyar nyelvre fordított (első kiadása ismeretlen utánnyomatát, Monyorókerék 1592, Szatmári Pap Mihály múlt századbeli jeles könyvészünk bírta).

31. §.

A szám- és természeti tudományok.

A természeti tudományok közül csak a füvészet mutatott egy kis lendületet. *Mélius Péter* indította azt meg 1578 kiadott füvészkönyvével, s követte őt *Beythe András* 1595. kiadott »Fiveskönyvében.« Ezek a kor módja szerint a növények külső formája, feltünőbb sajtáságai, hasznos és káros voltak előadására szorítóznak tudományos rendszer nélkül, mint a külföldön is az idétt általában. Még *Franckovith Gergely* orvosdoctor, 1588-ban a betegek lelki és testi javára írt egy népszerű orvosi könyvet; *Balsárdi János* pedig egyet a sebészetről, mely azonban nyomtatva nincs.

Becses növénynévtári anyagot nyújt egy Névtelen is e században, Kuncze Leó pannonhalmi könyvtárnok közléséből kiadva »Új Adalékaim«-ban P. 1871.

Az exact tudományok még nem találtak művelőket. A számvetés Gemma Phrysius Arithmetikájának egy pár fordításával érte be (1577, 82, 91). — A naptárírást Bencédi Székely István kezdte meg 1538-ban egy örökös kalendáriommal; egyes évekre *Egyedúti Gergelynek* 1571 óta folytak naptárai, többnyire a krakiaiak után készítve; őt Péchy Lukács 1579, ifj. Heltai 1580 óta, s mások követték. Újfalvi Imréné (1599) a debreceni dellőre volt kiszámítva. A csillagászati ismék hiányát azon időkben még az astrologiai babonák helyetteszik.

Kiadások. Melius Péter: Herbárium, az fáknek füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Kolosv. 1578. — Beythe András: Fiveskönyv, füveknek és fáknek nevékről, természetekről és hasznokról. Németújv. 1595. — Frankovith Gergely: Hasznos és fölőtte szülkeges könyv, az isten fiainak és ütet félő híveknek lelki vigasztalásokra és testi épöletökre szeresztetött, melyben sok rendbéli betegségök ellen való orvosságok is be vannak írva. Monyorókerék 1588. számos illusztrációkkal.

Erisius Gemma Arithmetikája (Laskai Jánostól 1577) Debr. 1582, Kolosv. szinte 1582. újra ifj. Heltai Gáspártól Kolosv. 1591. — Székely Estván: Kalendárium magyar nyelven h. és é. n. (Krakó Szabó Károly szerint 1538 előtt). — Egyedúti Gergely: Kalendárium, az égnek forgásából megismert és elrendelt praktikáival . . . Curreloviai Szaniszló Jacobeius mester szerint. Bécs 1571. stb. — Weszprémi látott egy krakiai naptárt 1585-re Váradon nyomt. — Újfalvi Imréné 1599. »a debreceni délre van számlálva.« Debrecen.

II. Az első virágzás kora.

32. §.

Vallási állapotok, s hittudományi irodalom.

A kor uralkodó szellemi iránya, a vallási, működött ez időszakban is: de a két egyház állása tetemesen megváltozott. Erdélyben a protestantismus, Bethlen Gábor és I. Rákóci György védszárnyaik alatt, folyton virágzott, s az eltérő felekezeteket, milyenek a szombatosok, az ismét mozgó davidisták, a magyarországi részekben felmerült puritánok valának, erőhatalommal vagy zsinati szigorú intézkedésekkel legyőzte; Magyarországon azonban Pázmány Péter esztergami érsek és Esterházy Miklós nádor, sikeres térítő munkásságok által, nagy számát a főuraknak ismét a római egyház részére nyervén meg, a katholicismus elég gyorsan fölibe került a protestantismusnak; minek folytán a szellemi fegyverrel irodalmi téren vívott harc is mind elkesere-

dettebbé vált úgy, hogy egyik félt sem lehet a szent ügühöz s a tudományhoz méltatlan vadság vádjától felmenteni.

Megnyitotta ez időszakban a hitirodalmi vitákat *Pázmány Péter* legott a század első évében*), és számos kisebb munkákban hol támadólag, hol védőleg lépett fel Magyarai István, Gyarmati Miklós, Alvinci, a wittenbergi Balduin, Pécsvaradi Péter stb, valamint általában a protestánsok tanai ellen; fő munkája azonban, melyben az összes teológiát vitázólag, s az ellenfelekezetek irányában védve, tárgyalja, a híres »*Igazságra vezérő Kalauz*« (1613), mindenre kiterjedő tudománynak, éles dialektikának, s páratlanul hathatós előadásnak bámulandó műve, melynek vér nélküli diadalma tisztább és sikeresb volt a Ferdinándok harminc éves háborújoknál, bár hetven éven át a legjobb protestáns elméket s azok tekintetre méltó tudományát, egy *Posaháziét, Komáromi-Csipkését, Ceglédiét, Tolnai Istvánét*, fásasztotta. Az ezután folytatott hittudományi harcok: Keresztúri Pál és Veresmarty Mihály apát (1638—41), Vásárhelyi Dániel jezsuita és Medgyesi Pál (1639—40), de főleg Sámbar Mátyás és Kiss Imre szinte jezsuiták, másfelül Matkó István és Posaházi János (1661—67) közt, egyenlőbb erővel s mindkét részről önfeledő gyűlölséggel viseltettek. Így Erdélyben a reformátusok az unitárok ellen, élőkön a hatalmas és tudós *Geleji Katona István*.

Örvendetesebb képet tüntet fel a *hitzónoklat* mezeje. *Szenci Molnár Albert* adta itt az első, nem ugyan eredeti, de a szónoki nyelvre nemesítőleg ható, munkát, a »*Postilla Sculteticát*« (1617), míg ugyanő a Calvin Institútiói fordításában (1624), nem ritkán nehézkés, sőt darabos: mégis a megelőzőtt korhoz képest rendkívüli lendületet adott a nyelvnek szabatoságban és csínban, sőt alkotólag hatott a philosophiai és theologiai műnyelvre; s ez időszakon át, egész Pápai Párizig, hitsorsosai közt a prózairásban első rangját fenntartotta. Utána a katolikusok közül *Káldi György* jezsuita adta ki predikációit (1631), ki *Pázmány* után legszabályosban és legtöbb numerussal kezelte a nyelvet, s különösen a tanító előadásban, elrendelés, világosság és nyugalom által valóban mintaszerű. Követte őt szentbeszédei kiadásával (1636) *Pázmány*, homályba borítva kevés de derék előzőit, sőt mindmaig felül nem haladtatva magyar hitszónok által.

*) Egy mindeddig lappangó, s így váltig ismeretlen munkájával, melyre azonban ő maga 1601-ben, Zvonarics Mihály pedig 1603-ban, de csak általánosságban, hivatkoznak.

Rendelkezésére minden oldalú tudás, a világ és emberi szív mély ismerete, gazdag képzelem s erős logika áll. Pázmány, főképp beszédei és Kalauza által, a magyar nyelvnek nem várt, előre nem láthatott kiképzést adott. Ő az irodalomban addig uralkodott dunántúli nyelvjárás felett a tiszait érvényesítette; a nyelvvel grammatikai szabatos-sággal élt, azt új kifejezések s a nép szájából vett szebbnél szebb és jelentős szólásformák- és közmondásokkal gazdagította, irányának pedig oly teljességet, kerekdedséget és bőség mellett is oly hatóságot kölcsönzött, hogy méltán egy új aera szerzőjének tekintetik, ki a régibb kort befejezte, s újat kezdett meg, mi által az értőktől »a magyar bíboros Ciceró« dísznevet vívta ki magának. Ő a mai könyvnyelv teremője; kevesen tudták ezt útána mind maig annyi eredetiséggel és egyszersmind új színnel kezelni. Nagy-soká nem mert a katolikusok közül senki a hitszónoki irodalomban eléállani; s midőn fél század múlva, *Illyés András* püspök azon fellépett (1696), már hitszónoklatunk, s általában prózánk, súlyedésének kiáltó jelét adta. Hangzottak a kath. templomok szerte a két hazában egy, könnyűségéről s szaporaságáról híres szónoktól, *Csete István* jezsuitától (1611 beszéde maradt 35 kézirati kötetben): hogy e könnyűségével a műgond nem állott arányban, P. Gyalogi dicséretei dacára bízvást elhíhetjük.

Annál több oldalú munkásság mutatkozott a protestánsok közt, kik közül, vagy tudomány, vagy előadás tekintetében, *Alvinczi Péter* (1333—6), *Keresztesi István* (1640), *Geleji Katona István* (1645—9), *Keresztúri Pál* (1645—53) és *Komáromi Csipkés György* (1666) híresedtek el leginkább: mind tisztán dogmai, részint vitázó irányban. Az utolsó kettő tulajdonképp csak vázlatokat adott, Katona szónoki ügyessége dacára bőségével fárasztott. Összesen értekezők inkább semmint szónokok. E névre csupán *Tofeus Mihály*, a vétkek rettenthetetlen ostora, méltó, ha erővel és tüzellel teljes erkölcsi beszédeiben (1683) a szerkezetre és kifejezésre több gondot fordít.

— (Példák *Pázmány Kalauza és Beszédeiből*, valamint *Szenci Molnár Intitútióiból* l. az *Irod. Olv.* I. köt. az 52—54. számok alatt).

A bibliai irodalomban két munka hosszú időre mértékadóvá vált. A katolikusok közt *Káldi György* a vulgáta után fordította le az egész szentírást, az apokryph könyvekkel együtt; igen hihetőleg szem előtt tartva a XIV. századbéli régi magyar bibliát, s az exegetis akkori állásához képest helyesen; e mellett annyi érzéssel és csínal, hogy Pázmány főbb munkái után mint nyelvműnek is övé a palma. Hozzá járulván az apostoli szék intézkedéséből annak theolo-

gusok általi helybenhagyatása, tekintélye a római magyar egyházban szinte maig ingatlanul állott. — A protestánsok részére *Molnár Albert* Károli fordítását adta ki újabban, javítva és csinosítva (1608), mely viszont ezen egyház által használtatik mind maig, noha Komáromi *Csipkés György* azt (1685) az eredeti héber és görög nyelvekből, s használva az újabb exegetákat, újabban lefordította. Űzetett a protestáns írók által a *szentírás-magyarázat* is, de nem annyira szövegkritikai, mint gyakorlati, t. i. dogmai és erkölcsi irányban, mire főleg a próféták, a zsoltórok s az Apokalypsis szolgáltak.

— (Példa *Káldi Bibliájából* az *Irod. Olv.* I. köt. 11. szám alatt; *Káldi rövid élete* ugyanott az 54. sz. után).

Kiadások. Pázmány (I. az életrajzi vázl.). — *Posaházi János*: Igazság Istápjá. Patak 1669. — *Csipkés*: Pápistaság újsága. Kolosv. 1670. — *Ceglédi*: Sion vára. Patak 1675. — *Tolnai*: A keresztyéni s apostoli vallásnak útára írt Kalauz. Kolosv. 1679. — *Katona*: Titkok Titka. Gyulafej. 1645.

Káldi: A Vasárnapokra való Predikációknak első része. Pozs. 1631. Az Innepekre való Pred. első része. Pozs. 1631. Istennek szent akaratja, azaz a nagy Úr parancsolatjának egyneh. predikációkkal való magyarázása. N.-Szomb. 1681, mind ívr. (kéziratban: A vasárnap s Az innepi pred. második kötetei; bőjti predd., a Magnificat ének Magyarázatja). — *Alvinci*: Postilla, 2 k. Kassa 1633—6. — *Keresztesi*: A keresztyén hitnek ágazatairól való Predd. Tárháza. Várad 1640. — *Katona István*: Váltás titka. 3 köt. Várad 1645—9. — *Keresztúri Pál*: Egyenes Ösvény. Várad 1653. (ismét 1655. 1744). Lelki Legeltetés. Várad 1645 (ism. 1649). — *Csipkés*: Igaz hit. Szeben 1666. — *Tofeus Mihály*: A sz. Zsoltórok resolútiója. Kol. 1683.

Káldi: Szent Biblia, az egész keresztyénségben bevött régi deák bütüből. Bécs 1626. (N. Szomb. 1732. Buda 1782). — *Molnár*: (I. az életr. vázl.) — *Csipkés*: Magyar Biblia . . . melyet a zsidó, chaldaei és görög nyelvekből . . . fordított. H. és évj. n. Leyden 1717).

— *Panaszi Pázmány Péter* ősnemes és protestáns szüléktől 1570. oct. 4. Nagy-Váradon született, hol tanulását kezdvén, s azt Kolosvárt folytatván, 1586 a római vallásra tért, a köv. évben a Jézus társaságába lépett, s próbaéveit Krakkóban töltvén, a bölcsészetet Bécsben, a hittudományt Rómában végezte, s ennek tudorává avattatván, Grécbe tétetett át, hol a bölcsészetet s a theológiát 1607-ig tanította. Ekkor saját kérésére hazájába bocsáttatván, megkezdte az 1601 óta sürrien megjelent magyar munkáiról már ismeretes férfit sikeres térítő munkásságát, az 1608-iki országgyűlésen pedig, mint szerzetének képviselője, ennek érdekében mondott hatalmas beszédével országos figyelmet vont magára. 1604-ben, Rómában, mint Forgách Ferenc esztergami érsek követe, járván, kieszközölte, hogy a nagyszombati fogyatéék dömés apácák Pozsonyba tétetvén át, házukban jezsuita collegium állíttathassék, mi megtörténvén, 1616 ban Forgách V. Pál pápától kinyerte Pázmánynak szerzetbeli fogadása alól felmentését; II. Mátyás pedig, az érseknek közbenjött halála

után azonnal kinevezte Pázmányt turóci préposttá, s még azon évben esztergami érsekké s primássá. Ez óta Pázmány mind a haza politikai ügyeibe hasznosan, mind a római egyházába döntőleg befolyt, melynek, huszonkét évig tartott főpapsága alatt, szónoklatai, alapítványai, collegiumai, növeldéi, zsinatai, irodalmi áldozatai s munkái által valódi második státora lett. Legnevezetesebb intézetei a most is virágzó bécsi Pazmaneum (1623), a a később bővített s királyivá lett, akkor nagyszombati, *egyetem* (1635). Számos magyar s deák munkáit főleg e kettő élte túl : a Kalauz, Pozsony 1613, 1623, 1637, NSzomb. 1766. s kivonatban Eger 1760 ; s Predikációi : Pozs. 1636. NSzomb. 1695. 1768, a hova sorozandók, mint amelyek mind maig számos kiadásokban folyvást használatnak : Imádságos könyve, Gréc, 1606 (eddig 16 kiadás), és Kempis Tamása, Bécs 1604 (eddig 15 kiadás). Mint bibornok (1629 óta) meghalt 1637. mart. 19. (Nem lehet itt egy epochális történeti munkára nem figyelmeztetni irodalomtörténeti tekintetből is : Pázmány Péter és Kora, írta Frankl Vilmos. 3 köt. Pest 1868 — 72).

— Szenci *Molnár Albert* Szencen Pozsonyvárm. 1574. aug. 30-án született, polgári szüléktől ; Győrött, Göncön a m. biblia kiadója Károli Gáspár mellett, Debrecenben és Bécsben tanulván, 1590-ki octóberben bővebb maga kiképzése végett Németországba ment, hol Wittenberg és Strassburg egyetemlein, nagy szegénységben, öt évet húzott ki, s az utóbbi városban 1595 bölcsészet babérkoszorúsává avattatott. Innen Genfét látogatta meg, s visszatérvén folytatta tanulmányait, míg 1596-ban Calvin tanához ragaszkodása miatt Strassburgot elhagyni kénytelenült. Mielőtt Heidelbergbe telepedett volna által, a közbeeső szünidőt egy római útra fordította, mely után a nevezett városban a theologiai karba iratkozott be, s ott, bár Patakra tanítónak hívatott meg, bővebbönmívelése végett, dacára hogy inségben, négy évet töltött. Elhatározva felekezetét az irodalom terén szolgálni, 1600-ban Magyarországra ment, két ségkivül, hogy itt a m. irodalom termékeivel és hiányaival megismerkedjék s összeköttetéseket szőjön. Visszatérvén Németországba, Frankfurtban mint nyomdai javítnokot találjuk, hol a nyomdai technikával ismerkedett meg. Írói pályáját szótárával (1604) és költői szoltárfordításával (1607) kezdte meg, s Móríc hesseni landgróftól pártfogóul nyervén, a javított bibliát (1608) és m. nyelvtanát adta (1610). Megházasodván, Oppenheimben nyomdafőnök lett, s ott is különféle irodalmi tervek és munkákkal vesződött, míg bele fáradva az írói élet gondjaiba, haza jött (1613), és itt Batthyány Ferenc rohonci predikátora lett, de magát ez állásában jól nem érezvén, a neki ajánlott más papságot, úgy tanárságot is visszautasítván, nyomdát pedig, mit ohajtott, a háborús időben, nem állíthatván, visszaköltözött Németországba (1615), honnan azonban kilenc inséges év után, miután Calvin Institúcióit ki-

adta, végkép haza tért, s Kassán, mint látszik, iskolaigazgatóságot viselt. Bethlen Gábor fejedelem halála után Kolosvárra telepedett át (1630), hol meddő négy év után 1634-ben elhalt. Munkái nyelvésziek és vallásiak; am azok: *Novae Grammaticae Vng. Libri duo*, Hanau 1610; *Lexicon Latino-Hung.* Nürnberg. 1604 (ismét Hánau 1611. Heidelb. 1621. Frankf. 1645. Nürnberg. 1708); emezekkel hitsorsosai legsürgetőbb szükségéről tenni kívánván, adott *Katechismust*, 1607 (s többször), *Zsoltárkönyvet*, Herborn 1607. (maig több mint 100 kiad.); *Bibliát*, Hánau 1608 (újra igen sokszor); *Imáds. könyvet*, Heidelb. 1620 (s többsz.); *Predikációkat: Postilla Scultetica*, Oppenh. 1617; *Calvin Institútióit: Az keresztyén religióra és igaz hitre való Tanítás*, Hánau 1624. Utolsó munkája: *A legfőbb Jóról Josquinus Betulejus ut. Lőcse* 1630.

33. §.

A XVII. század egyházi és vallási költészete.

Az egyházi lyrát legott ez időszak elején Szenci *Molnár Albert* kezdte meg Beza és Marot után és francia schémák szerint dolgozott *Zsoltáraival* (1607), melyek tartalmasság és mély vallásos érzés kifejezésével jeleskednek, alaki tekintetben pedig, ú. m. a schémák különféleségére, a dallamosságra, rímre és nyelvbeli előadásra nézve, időszakot alkottak; s mind e napig köz érvénnyel bírnak a magyar protestánsoknál. E mű egyszersmind zárköve lett zsoltárköltészetöknek, valamint másfelül a Bethlen Gábor által megrendelt s utána I. Rákóczi György által pártfogás alá vett *Öreg Graduál*, « melyet Keserői Dajka János kezdett s utódja Geleji *Katona István* befejezett, külső tekintélyével főleg, a prot. egyházi költészetben hosszú időre megállapodást szült.

— (L. *Molnárról* többet az *Irod. Olv. I.* köt., teljes életrajzát „Adalék“-aimban; mutatónyokat pedig az *Olv. K.*-ben 55—58. számok alatt).

A római egyházba a XV. század óta, melynek közepe táján az egyházi énekek köz tekintélyű megállapítás tárgyai voltak, dogmailag helyben nem hagyható énekek férkezhetek be, minél fogva az 1560-ki zsinat ama régi hymnáriumot újra megerősítvén, ezen túlra is csak ily helybenhagyás feltétele alatt engedett divatot az újdontan keletkező énekeknek. Mindamellett az 1629-ki nagyszombati zsinat szükségesnek látta e rendszabályt megújítani, sőt egy új énekeskönyvnek bizottmányi szerkesztését is elhatározni; de az is a nyugtalan időkből elmaradván, ami történt, csakugyan magán buzgóság gyümölcse volt. Egy névtelen egri kanonok (*Ragyóci Péter*, ha jól sejdíték) volt a leg-

első, ki a régi énekeket összegyűjtvén, s azokat számos újjal, úgy lát-szik sajátjaival is, bővítvén, egy katolikus énekeskönyvet szerkesztett, s azt 1651 Kisdi Benedek egri püspök költségein ki is adta. Ennek, a szerkezet megtartásával, csupán bővített s részben javított kiadása az, mely *Szelepcsényi György* esztergami érseknek tulajdoníttatik, s úgy látszik 1672 jelent meg először Nagyszombatban, s mely azóta többször ismételve, a legújabb időkig fenntartotta érvényét. Nyomban követte ezt Magyarországon a *Szegedi Lénárd* szinte egri püspök költségén 1674 megjelent Énekeskönyv, mely amannál sokkal gazdagabb, s az ősmagyar jellemet tisztán fenntartó dallamok tekintetéből a század legnevezetesebb művei közé tartozik; Erdélyben pedig a csíki ferencieké *Kájhoni János* által szerkesztve (1676), mely Balás Ágoston által meg-újítva 1719 jött ki másodszer; míg mások, mint *Illyés István* esztergami nagyprépost, *Nárai György* esztergami kanonok, *Illyés András* erdélyi püspök új készletekkel is nevelték a régít: úgy hogy ez időszakban érte el a katolikus egyházi költészet, második virágzási korát.

— (Az e századi kath. énekköltészetről l. az *Irod. Olv.* I. köt. az 59. sz. előtt, valamint az 59—61. sz. alatti mutatványokat).

Az önálló vallásos lyra is talált művelőket, de csak folytatóit az előbbi kor irányának. Borúlt hangulat szól t. i. ezeknek énekeiből is: a bűn tudata, melynek tulajdonította a szomorú idő, szenvedéseit, mint isten sujtó keze ostorát. *Rimay János* követségeket viselt főember (1595—1631), s *Beniczky Péter* szentelt vitéz (1603—56) voltak a legkeveltebbek, kiknek énekei egész a jelen század elejéig számos kiadásokban olvastattak. A kisebb énekköltők közt legszaporább Péceli *Király Imre* (írt 1608—31) volt.

— (L. *Rimay* életét s mutatványokat az *Irod. Olv.* I. k. 65. 66. sz. — *Beniczky*től pár ének a 67. 68. sz. alatt).

Kiadások. Molnár: Sz. Dávid királynak és prófétának százötven Zsoltára Herborn 1607. (mintegy száz kiadás). — Öreg Graduál. Gyfejérv. 1633. — Cantus Catholici: Régi és új, deák és magyar ajtatos Egyházi Énekek . . . most újonnan egybe szedettek. Anno 1651. h. n. (Kisdi Benedek egri püsp. költs.) — Cantus Cath. Jan-kowich szerint 1672 N.-Szomb. Bartók István eszterg. kanonok gondoljai alatt (ki Beniczky Pétert is első adta ki. Náray György egy 1674-ki n.-szombati kiadást idéz; Horányi egy n.-szombati 1680-ki tart Szelepcsényi első kiadásának; én csak három láttam, 1703. 1738. és 1792-ből, melyeknek címén Ex editione Szelepcsényiana áll. — Azon cím alatt más, Szegedi Lénárd egri püspök »akarattjából,« a kassai nyomdászok által (Lubovienski és Pilgrám) kiadva (Kassa 1674); a derék szerkesztőt még csak sejdíteni sem tudom. — *Kájhoni:* Cationale Catholicum, Csík 1676. Másodszor Balás Ág. 1719. — *Illyés István:* Zsoltári Énekek, N.-Szomb. 1673. s még eokszor. — *Náray György:* Lyra Coelestis, N.-Szomb. 1695. — *Illyés András:* Jóra intő Énekes-kék, h. n. 1702. s többször. — *Rimay János:* »Istene; Éneki« Balassa Bálintéi mel-

lett. — *Beniczky Péter* »Magyar Rhythmusai« N.-Szomb. 1664. (azóta 15 kiad.) — Péceli *Kirdly* Imre énekei a Rimay Toldalékában.

34. §.

Költészeti állapotok Zrínyi előtt. — Tan-, politikai és nép-költészet.

A XVII. század forradalmi mozgalmai, úgy az egyházi mint a politikai életben, annyira elfogták a szellemeket, hogy az addig főképen népies költői irodalom mind inkább elnémult, s helyette minden irodalmi erőket, ezek minden figyelmét, a könyvekben és szószerkeken folyt hittudományi viták foglalták el. Ekép a históriai énekeket kedvelő nép a század közepeig e téren leginkább csak az elébbi időszak munkái új meg új kiadásaiával volt kénytelen beelégedni; melyeknek mind inkább lankadó érdeke, új gerjesztő művek által nem nevelve, hatni megszűnt, s így a népi olvasó közönség lassanként megfogyott. A kor iránya is, mint másutt úgy nálunk, mindinkább a tudomány felé fordulván, a népiesnek mellőzöttével, új költészetet eredményezett, mely a nemzet előkelő rendei által műveltetett, s különösen a népies históriai ének helyébe, Zrínyi s ennek követői által, a műepost helyeztette.

Zrínyi feltünéseig a század közepén, a még népies költői irodalom majdnem kizárólag *tanszerű* volt. Az *elbeszélés* is csak a vallásos és erkölcsi iránynak szolgált, s főleg két versíró által képviseltetett: *Szentmártoni Bodó János* kolosi unitár pap (1623—45) és *Kolosi Török István* ottani iskolatanító (1630 kör.) által, kiknek előbbike a kor első költőjének tartatott, s legszebb darabja a *Tékozló fiú* históriája három részben (1625). Szellemben és előadásban folytatói ezek az elébbi század költőinek, csak a versalkotásban mutatnak haladást. Tisztán elmékedők *Nyéki Vörös Mátyás* tanköltevényei: A végső dologról, Az örökkévalóságról stb., de mikben csak a képes nyelv emlékeztet arra, hogy költeményekkel van dolgunk. Még is azok közönségesen kedveltettek a könnyű velős előadás s a korhoz képest szép verselés miatt. Így *Rimay* némely tanszerű darabjai, s főleg *Beniczky Péter* »Példabeszédei« is, bár a sok tapasztalati helyes észrevételeket épen nem költői köntösben adja; továbbá *Szentmártoni* mindenkép száraz tanköltevényei: Az vas, Az vadászás, Az ácsmesterek, Az sónak dicséreti stb., és *Kolosiéi*, ki eltérve a múlt század némely írói kedves thémájától, a nők gúnyolásától, Az egyes életnek kedvetlen voltáról, Az asszonyi nemnek nemességéről verselt.

— (*Beniczkyból* példákat I. az *Irod. Olv.* I. k. 69. sz. alatt).

A *politikai költészet* az író pártnézeteinek kifejezője, s ehhez képest hol magasztaló, hol gúnyoros és feddő volt. Ilyen három mű van, mely Bártori Gábor erdélyi fejedelmet dicsőíti, kit a protestantismus hőseül, az ellenpártot pedig a magyar szabadság és önállás árulói gyanánt tünteti fel. Mások a kor történetei élén álló férfiakat veszik üldözőbe, egyfelül Bucquoi és Wallenstein cs. hadvezéreket s Esterházy Miklós nádort, másfelül I. Rákóczi Györgyöt, Lórántfi Zsuzsannát stb. Mind ezek egytől egyig csak kéziratban forogtak, s reánk is írott gyűjteményekben maradtak.

A *nepnél* az érintett körülmények közt e század közepeig nagy változás állott be. A történelmi éneket egyfelül, a vallásos éneket másfelül lassanként egészen a *dal* váltotta fel, még pedig a világi dal; ez zengett mindenfelé a hegedősök »mézzel folyó« ajkairól, mint Ragyóci panaszkodik (1651), sőt vándor nőénekesek is említetnek, kik szerelmi tartalmú énekeikkel a kegyes költészetet mind inkább kiszorították a népajkairól. Ha nem csalatkozunk, a világinépdal e század első felében vívta magának vissza azon tért, melyről körülbelül egy század óta a vallásos népi ének által majd egészen leszorítottott.

Kiadások. *Szentmártoni és Kolosi* költeményeik a XVII. és XVIII. században többször nyomattak Kolosv. és Lőcsén. — *Nyéki Vörösei* Bécs 1636. stb., végre »Tinnabulum Tripudiantium« cím alatt összegyűjtve, csak 1701-től 81-ig kilenc kiadást értek. — A Bártori Gábort illető költemények közül egy az Új M. Múzeum 1853-ki foly. I. 93. stb., az Esterházy elleniből töredék u. ott az 1857-ki folyam I. 383. l. láttak világot, a többiek Thalynál: Régi M. Vitézi Énekek sb. Pest 1864. 2 köt. és az »Ismeretlen históriás énekek« közt (Századok, 1871).

35. §.

Zrínyi Miklós, a magyarok első mű- és remekköltője.

Költőink közt első, ki teremtő lélekkel és szerkesztő műtehetséggel bírva, tárgya felett uralkodott, s azt költői céljához képest öntudatosan alakította, *Zrínyi Miklós* horvát bán s hadvezér volt. Fő munkája a *Szigeti Veszedelem*, hősköltemény tizenöt énekben, melyben szépapjának, a szigeti Zrínyi Miklósnak, halhatatlan tettét dicsőíti. E tisztán történelmi, s korlátolt következményű eseményt Zrínyi biztos műérzettel epopoeai tárgygyá magasítja az által, hogy azt egy, az egész nemzetre kiható erkölcsi nagy eszme kifejezőjévé teszi. T. i. Szulimánnak e hadjáratát és Zrínyi hőstettét nem úgy tünteti fel, mint egyfelül pusztá hódítási, más részről védelmi harcot, hanem mint egy, a test, lélek és szerencse minden adományaival kegyelt, de vétkekbe

sülyedt nemzetnek ostromztatását, mely ennek eszméltetésére és javítására van Isten által rendelve. Ehez képest maga Isten indítja fel a szultánt a magyarokra büntető karja eszközöül, s végre elválasztott hőse véreben dicsőíti meg szent fia *elárúlt* névét: mert így fogja fel a buzgó katolikus költő a hitújítást, melyhez a nemzet nagyobb része állott volt. Egy ilyen, mintegy a nemzet lelki váltságára rendelt esemény, természetecze szerint csak rendkívüli eszközök által mehet véghez: tehát Isten maga intézi azt; másfelül a pokol minden erői mozgásba tétetnek, hogy az Istenhez hű, s azért benne bízó seregnék és hős vezérének ellentállása annál nagyszerűbb, önfeláldozásának jutalma pedig, melylyel végül maga Isten által koronáztatik, annál fényesen kiérdemelve legyen. Ez által van ez eposban a machina, vagyis a *csodálatos elem* indokolva, mely nélkül valódi hősköltemény nincsen. — Feltalálás és elrendelés tekintetében Zrínyi senki által felül nem múlatik költészetünkben. Az epizódok jótevő hatása, a jellemek változatosága, ezeknek, s az erkölcsöknek éles és való rajza, az indulatok és belső állapotok lélektanilag hű, s a viadatok szemlélhető és eleven festése, végre az erőteljes költői nyelv remekké emelik a művet, melynek becsét sem az utóbbinak darabossága, sőt helyenkénti hibái, sem a gyarló verselés le nem bírják szállítani.

Kisebb költeményei, melyeket idylleknek nevez, a költő egyéni érzéseiből fakadtak, úgy, hogy vagy maga vadász vagy pásztor alakjába rejtezik; vagy Ariadne s ismét Orpheus keserveit példázólag mutatja fel, mint egy, saját keble szenvedélyeit visszagusgárzó, tükörben. Semmi sem múlja felül a képzelem gazdagságát, az érzés lángját s megrendítő erejét e költeményekben, mely helyenként édes kötődéssel, a kiengesztelődés örömei érzékeny festéseivel váltakozik; míg a *Feszületre* írt ének az egélyes buzgóság mélységére s a képek szépségére nézve összes vallásos költészetünknek legszebb darabja.

— (A Zrínyiász expositióját s mutatványokat I. az *Irod. Olc.* I. köt. 70—72. sz. alatt.)

Kiadások. Költői munkái: Kazinczy Ferentől Pest 1817; Székács Páltól, Pest 1847; Greguss Ágosttól Pest 1863; minden munkái pedig Kazinczy Gábor és Toldy Ferentől 1853 egy 4-rét kötetben kétszer is.

— *Gróf Zrínyi Miklós*, György bán fia s a szigeti bajnok ösunokája, 1618. május 1. született. Atyja halála után Pázmány gondoskodott az ő és öccse Péter neveléséről; 1630 óta Grácban, 1634 óta Nagyszombatban járatta a jezsuiták tanodáiba; 1636 májusban, Senkviczy esztergami kanonok kíséretében Olaszországba küldte, honnan 1637-ben tértek vissza a testvérek. Miklós korán megkülönböztette magát a törökök ellen véghez vitt hőstettek

által, úgy hogy igen ifjan már zászlós úr, Légrad és Muraköz kapitánya és Somogy vármegye főispánja lett. Több szerencsés csaták után, 1646-ban III. Ferdinánd kir. saját szemei előtt Morvában a svédek ellen bajnokul küzdvén, Horvátország bánja lett, s majd minden évben csodáit vitte véghez a vezéri bölcseségnek úgy, mint a vitézi bátorságnak; míg végre a szentgozsárdi béke után csáktornyai várába vonult, s egy vadászat alkalmával, 1664. nov. 18-kán egy vadkan által megöletett. Tollius hollandi tudós, ki nála 1660. múltott, nem győzi dicsérni e nagy ember nemes viseletét, műveltségét, nagylelkűségét, palotája fényét, melyet könyv-, kép-, régiségtár, műkertek stb. díszítettek. Németország őt a kereszttyénség oltalma gyanánt ünnepelte, a pápa képmásával, XIV. Lajos francia párséggel, a császár hercegi címmel tisztelték meg, de mely utóbbit szerényen visszautasított. Zrínyi kora ifjúságában üzte már a költészetet; mindazáltal költeményei azon gyűjteménye, mely 1651. Bécsben »Ádriai tengernek Sirénája, gróf Zrínyi Miklós« cím alatt adott ki, eposán kívül csak újabb verseit hozta; politikai és hadtudományi munkái pedig legnagyobb részt csak 1853-ban jelentek meg.

36. §.

Zrínyi követői: Liszti László, Gyöngyösi István.

Két évvel a Zrínyiász megjelentje után báró *Liszti László* lépett elé munkáival, melyek közül itt a »*Mohácsi Veszedelem*« című epos, 13 énekben, kiemelendő, mint amelynek írására szerzője csalhatatlanul a nagy példa által gerjesztetett fel. De Liszti csak kölcsönözni bírt némit Zrínyitől: hogy ennek nagyszerű conceptiójából tanulhasson, hogy tárgyát művészileg megalakítsa, éles és való jellemek feltüntetése s a cselekvény szemlélhető előadásával költői érdeket gerjesszen, a Zrínyi lángelméjét nélkülözte. Mint a XVI. század históriás énekeinek írói, szoros történeti egymásutánban s történetírói hűséggel beszéli el az eseményeket; nem bír elrendelés által érdekeltséget, epizódok által változatosságot kölcsönözni a műnek; az ezek helyett beszött, idegenszerű és hosszas leírások és elmélkedések által pedig elvon a fő tárgytól, fáraszt és unat. Ezekhez járul még az inkább lyrai mint eposzi schéma (a kilenc rövid sorra szakadó hármastrópha), mely bőbeszédűségre csábít, s minden méltóságot nélkülöz. Ekép egy érdeme marad csak a munkának: némely részletek, a lelkiismeretes történelmi nyomozás gyümölcsei, s részben tán hagyományos adatok után, melyekért a történetvizsgálónak érdemi figyelmét: de poétai művé az, általa, nem lesz.

A magyar regényes epopoea, mely, miután Zrínyi által megszületvén s nála egyszersmind tetőzvé, Lisztivel, mint láttuk, legott alá szállott, *Gyöngyösi Istvánnál* a verses regénybe ment által. Nála t. i. nem országos fontosságú nagy események, nem egy darab világtörténet, hanem egyének kedélyvilága, egyesek élete, vagy életök egy érdekes momentuma, nyerne költői tárgyalást. Munkái közül három tartozik ide: a *Murányi Vénus*, *Kemény János*, és *Chariklia*. A *Murányi Vénus* tárgya Murány várának megvétele Wesselényi Ferenc füleki kapitány és Szécsi Mária egymás iránti szerelemből szőtt ármányuk által: tehát egy hadtörténeti epizód ugyan, de melyben a fő dolog nem a vár megvétele, hanem a hős s a híres özvegy ismerkedésök, melyet esküvő fejez be. Így »*Kemény János*« is. E költemény három könyvben húsz részből áll; az elsőben Kemény szerelme Lónyai Annához s végre Anna szívének megnyerése, a másodikban tatárországi fogsága, és sok szenvedések után a szerető párnak házasságban egyesülése adatik elő. A harmadik könyv országtörténeti tárggyal foglalkodik ugyan, t. i. Kemény erdélyi fejedelemmé választatása, ennek megtartására viselt háborúja, s ebben elesésével: s e könyv csakugyan megérdemli a történelmi epos nevét, de külön magára egy, az első könyvvel csak a hős közössége által összefüggő, kis egész, melynek amaz nem szükséges előzménye, ez viszont nem amannak fejleménye. S erre szorítkozik Gyöngyösi tulajdonképeni hősköltészete. Utolsó műve: *Chariklia*, 13 énekben, szinte regény, a Heliodórának verses szabad átdolgozata, mely már a késő vénségnek erőtlenségét mutatja.

Különben Gyöngyösi ereje nem a feltalálásban és szerkesztésben van: ő szoros történeti rendet tart az elbeszélésben, s nem az érdek és hatás szempontjából csoportozza, bonyolítja és rendezi a történetet; nem is a jellemrajzban: ő nem tud egyéníteni; nem is a conceptionban: műveiben t. i. hiányzik a költői eszme; azonkívül a görög mythologiai s a reflectáló elem művei nemzetiségét és költőiségét gyakran megsemmisítik. Annál dicséretre méltóbb az előadás, különösen a lyrai és leíró részletekben, melyektől néha a magas szépséget s a meglepő élethűséget meg nem tagadhatni; míg nyelvben és technikában minden elődeit messze túlhaladja. A nyelv, bár gyakran prózaiságha vész is, egészben költői: képes, eleven, figúrákkal ékes, és szerencsés inversiói által választékos és újság ingerével bíró; verselése pedig correct, folyó, zengzetes, s a metszet által, melyet a Zrínyi-sorok mellőzhetetlen törvényévé tett, a magyar úgynevezett alexandrinnak tulaj-

donkép ő lett megalapítója. Utódai őt igyekeztek követni, de felülmúlni sokáig nem volt ereje senkinek. Ekép ő több mint száz évig az egyedüli magyar classicus költőnek tekintetett.

Kiadások. *B. Liszti László*: Magyar Mars, vagy a Mohács mezején történt veszedelemnek emlékezete. Bécs, 1653. fol. s újra a Nemz. Könyvtárban: Költői Munkái, Ürményi József által. Pest 1853. — *Gyöngyösi István*: Murányi Vénus, Kassa 1664, és 1775-ig még kilencszer; Prosopopoea Hungariae, »Palinodia« előcímmel, Lőcse 1695. s 1789-ig még hatszor; Rózsakoszorú 3 részben. Lőcse 1690. s még kétszer; »Porából megéledett Phoenix« t. i. a Keményiász Lőcse 1693 (kétszer), 1713, s 1775-ig még ötször; »A család Cupidó . . . nyilait kerülő tiszta életnek Geniussa« 5 részben, első 1695-ki kiad. elveszett, 1772-ig még háromszor; Chariklia 13 részben, Lőcse 1700. s 1763-ig még négyszer. Összes (de nem teljes) kiadása Dugonicától Pest 1796. 2 köt., s »Válogatott Munkái« Toldytól, Pest 1863. 2 köt.

— *Gyöngyösi István*, 1625 körül született, s jeles tanodai kiméveltetését nyert. Iskolái elvégeztével Wesselényi Ferenc udvarába kerülvén, annak mint komornoka kedves és bizodalmas embere lett. A kora fiatalágában már űzött költészetet rég abban hagyta volt, midőn, mint látszik, Zrínyi nagyszerű fellépte vele újra megragadtatá a lantot. Érett korának első műve a Murányi Vénus volt. Megházasodván 1653-ban, Wesselényi őt, mint Gömör főispánja, e megye táblabírájává nevezte; mindazáltal Gyöngyösi ezen túl is összeköttetésben maradt régi úrnéjával, ez által megbízva némi politikai ügyben Lengyelországban járt, 1668-ban ennek balogvári kapitánya volt; s ez évben adományoztatott meg »hű szolgálataiért« Babaluska faluval. Az 1670-ki kassai gyűlésen mint aszszonyának követe jelen levén, összeesküvés gyanujából kilenced magával elfogatott, s javai lefoglaltattak. Azonban, úgy látszik Szelepcsényi közbenjárására, még ez évben kiszabadulván, 1671-ben Wesselényinét, midőn ez Bécsben fogva tartatott, oda is elkísérte, s ügyében híven eljárta. Wesselényiné halála után már (névszerint 1674—95) Krasznahorka-Váralján találjuk, 1699 óta pedig Csetneken, saját házában lakva mind végig. Ez időkebe esik köz pályája: mint Gömörnek követe jelen volt az 1681 és 87-ki országgyűléseken; több a megyének tett fontos szolgálatok után 1686—93, s ismét 1700-tól haláláig, mely 1704 ragadta el, első alispánságot viselt. Legnagyobb költői munkásságot élte utolsó húsz évében fejtett ki. Ugyanis az 1681-ki országgyűlésen egy érdekes alkalmi költeménnyel üdvözölte az új nádort: »Prosopopoeia Hungariae, azaz a maga gyámoltalanságán kesergő, és abban a kardos griffnek szárnya alá folyamodó Nympha, amelylyel Magyarország mostani állapotját példázza, és azt. . . gr. Eszterházy Pál. . . palatinusnak. . . ajánlja.« Következtek: 1690-ben »Rózsakoszorú,« t. i. a megváltó élete, vallásos lyrai tanköltemény; Kemény János, melyet elveszett s végre hiányosan visszakértült kézirat alapján

ján újra dolgozott 1693; Cupidó, tankölt. öt részben 1695; s Chariklia, 1700, melylyel az agg költő, pályáját befejezte. (Gyöngyösi élete lényeges kiegészítéseket s új megvilágítást nyert Pauler Gyula és Thaly Kálmán közleményeik által a »Századok« 1870-ki folyamában; fennmaradt leveleit pedig Thaly adta legújabb Adalékai I. kötetéhez.)

37. §.

T a n k ö l t é s z e t.

Az eposi irodalomtól a tanköltészethez az átmenetet Hallerkői *Haller János*nak, fogarasvári fogsága idején készített, egykor közkedvességű prózai népkönyve, a híres *Hármas Istória* teszi, mely első könyvében Nagy Sándor dolgait, a másodikban »Példabeszédek«, helyesben példázó elbeszéléseket, a harmadikban Colonnai Guidó Trójai Veszedelmét foglalja magában. Az első istória, száraz és izetlen összeállítása félig való, félig mesés történeteknek; a harmadik már érdekeseb; legkedveltebb része a középső volt, melyben száz nyolcvanegy erkölcsi beszély áll, megtoldva mindenik erkölcsi és vallási tanulsággal. Dicsérendő e nem is credeti munkában azon egyszerű, természetes folyamatú, egészséges előadás és nyelv, melylyel prózaíró társai közt magát megkülönbözteti.

A tulajdonképi tanköltészet ez időszakban hol a gondolat tárgyával, milyek isten, világ, ember, hol ismeretekkel foglalkodott. Az első nemhez tartozik *Gyöngyösi István* tankölteménye: *Cupidó* öt részben, melynek morális iránya a vad szerelemtől óvás s a tisztá élet ajánlása. A költő nem lélektanilag fogja fel tárgyát, hanem jelképes előadásban, példák s mythosok által, tanít. Vonzóbbak *gr. Kohári István* kisebb költeményei, melyek a földi lét sokféle szenvedéseit festve, türelemre és az erényben kitartásra intenek. A szemlélődés egyik fő forrása költészetének, mely érzéssel párosúlva, s azon elegiai színben, melylyel saját szenvedései, utóbb tapasztalásai vonták be kedélyét, s mely nem ritkán megható helyeket eredményez. Mindazáltal ő is követi a kor tudákos modorát, mely a jelképest, a példázást, a mythologiai kifejezésmódot tartotta költészetnek; bőbeszédűsége- s egyszersmind szűk eszmekörénél fogva pedig gyakran szélessé és bágyadtá lesz; nyelve azonban nemcs és gondos. — Ezek mellett kedvelte a kor a *tudományos* tanköltészetet, melynek nem kevés képviselői voltak, de kiknek művei az emlékversezetek rangján felül nem emelkedtek.

Kiadások. *Haller* Hármastóriája Kolosv. 1695, újabb kiad. Pozs. 1751. 67. Pest 1795. Debr. 1866. — *Kohári*: »Sok óhajlás közben, inségviselésben, óhség-szonvedésben, keserves rabságban, Munkács kövérében szerzett Versek» 5 füzet, 1683—5. H. s évj. n.; s még négy más gyűjt. 1686—1726. szinte h. s évj. u. Gr. Kohári István Rabénekeiből tíz Thalynál: Adalékok a Thököly és Rákóczi-kor Irodalom-történetéhez, Pest 1872. az I. kötetben.

38. §.

Lyrai és politikai költészet. — Színügy.

Zrínyi Idylliumain (35. §.) kívül a lyrai költészet műalakot e században sem öltött, sőt tulajdonkép be sem lépett az irodalomba. Mégis az, a nem kevés *kézirati maradványok* után ítélve, hű kísérlője volt az életnek, melynek örömei, ünnepei, különféle foglalatosságai énekekkel fűszerezettek; főleg a szerető szívek nem ritkán dal és epistola alakjában fejezték ki, cserélték ki, érzéseiket. Egyéni levél e költészet, s az írók inkább keblök belső szükségeinek kívánván eleget tenni, semmint költői borostyánt aratni, dolgozataikat nem terjesztették a közönség elibe, s ugyanezért azok műgond nélkül, népies modorban készültek. Mégis némelyekben, hol az érzésnek meleg, hol a jókedvnek délceg, majd trefás kifejezésével, s mindezekben, bár ritkán, némi alakító képességgel is, találkozunk. Az egyes, névszerint kiemelhető költők, kiknek némely darabjaik szinte csak az újabb időkben tétettek közzé: gróf *Balassa Bálint*, e néven II., honti főispán, († 1684), kitől érzékeny szerelemdalok maradtak, továbbá egy drámai darab, szokás szerint allegorikai személyekkel, melyben tulajdonkép saját ifjúságabeli életét adja elő, s egy művészetlen, de erővel teljes káromló költemény, az »*Átok*«, költészetünkben az egy példa azon nemre, melyet az aesthetika dirae-knek nevez; továbbá *Kazinczy András* ungi alispán (vir. 1685), két epistolájával Vinnai Erzsébethez; gr. *Zichy Péter* hétszemélynök (szül. 1674) Homonnai Drugeth Klárához írogatott költői leveleivel és dalaival; b. *Petréczy Kata Szidónia*, gróf Pekry Lőrincné (†1708) érzékeny epistolái és elegiáival; b. *Palocsai György* tábornok (vir. 1710) vegyes költeményeivel stb.

Fontosabb e többnyire egyéni érzések kifakadásainál a népies *politikai költészet*. T. i. a kor köz állapotai, nevezetesb emberci, ezeknek esetei, bajaik, haláluk — amazok hol feddő, gúnyos, hol dicsőítő, ezek kesergő énekeknek szolgáltak tárgyul. E költészet, melynek ismeretét s feledéktől kiragadtatását Thaly Kálmán fáradhatatlan és

szerencsés nyomozásainak köszönjük, az 1670 és 1711 közti időszakban érte el virágzását (*kuruc költészet*). Nyomban kísérté az országos s a hitfelekezeti mozgalmak, a pártélet, a Tököli és Rákóci forradalmak különféle mozzanatait. Vannak emlékei közt tábori dalok, keservek, gúnyorok; ilyek beszélgetés alakjában is; vannak elbeszélő versezetek; amazokat, különösen a XVII. századbeli erőszakos antireformáció (1670—80) s a Tököli támadás elnyomatása korából, vallásos bensőség, istenbe vetett bizodalom, hazafiúi sajtó fájdalom tölti el; ezek történeti, főleg kor- és erkölcsfestő tartalmoknál fogva magas történeti becsűvel bírnak: mindkét neműekben nem ritkán költői lélek sugallataival találkozunk. Ilyek különösen »*Tököli haditanácsa*« (1681; 415 vers), ilyen egy nagyobb történeti költemény »*Tököli Imréről és Zrínyi Ilonáról*« (1683; négy híán 2000 vers), emez egy tanult s lelkes névtelentől. Bár szerzőik nem bírnak irodalmi gyakorlattal, még is nyelv, kifejezés, verselés egészben tetemes haladást mutat, mely főleg Gyöngyösi fellépte óta a nem sajtó alá készült munkákon is félreismerhetetlen. A Rákóci-korbéli költők legnagyobb részt lyraiak: mint ha e fejedelem nemes és melegítő egyéniségének közvetlen hatása alatt állának, náluk a pongyolább forma dacára elevebb lélek, mélyebb érzés, öntudatos akarat. Utóhangjai közül e kornak, nem ugyan irodalmi deigen történelmi becsénél fogva, méltó kiemelnünk *Dálnoki Veres Gerzson* Rákóci katonájának eleitől végig, verses krónikáját melyben rokonszenves együgyűséggel, jó lélekkel ír a hosszú háborúról (1082 vers; először kiadva szinte Thaly által az »*Adalékok*« II. kötetében).

A *szinügy* a múlt századának folytatásaúl tűnik fel. Valamint ez időszak második felében van még nyoma a hegedősök karának a főurak udvaraiban, úgy voltak színészek is, mint arra névszerint Esterházy Miklós nádor udvarára nézve (1634-ről) adatom van. A szikrázó elemességű »*Actio curiosa*« is (1678-ból; Thaly nál: *Adalékok* I.) valamely nyugoti magyarországi főúr, tán épen az Eszterházyak, színpadán előadott intermezzo lehetett. — Egykorúlag dívott folyvást a *tanodai dráma*, még pedig most már a jezsuiták iskoláiban is, nagyobb részt deák nyelven ugyan, de közben-közben magyarul; s ilyennek legrégibb nyoma 1629-ig vezet vissza; ilyennel kedveskedtek még 1707-ben is a kassai jezsuiták II. Rákóci Ferencnek, melynek címe »*Régi Mátyás király dicső cselekedeti*« volt. Ilyen lehetett *Felvinci György* komiko-tragédiája is »*Plútó és Jupiter egymás közt való villongásiról*«, mely 1693-ban ki is nyomtatott. — A *vándorszínészet* foly-

tonos fennálltáról végre I. Lipót királynak egy kiváltságlevele tesz tanuságot, melyben 1692 egy tanult kolosvári polgárnak engedményt ad deák és magyar szindaraboknak városok, várak és falukban előadatására, azt mindazáltal hatósági elővizsgálathoz kötvén. S ez egyszersmind ez ügy kormányi szabályoztatásának legrégebb nyoma is, mely nem kevésbé szoríthatta meg népi színpadunk régi szabadságát (27. §.).

Kiadások. II. Balassa Bálint dalai közül egy pár a »Hazánk« folyóirat 1859-ki folyamában. Az »Átok« Toldy Magyar Költői Régiségeiben Pest 1828 (de hibásan I. Balassa Bálintnak tulajdonítva). E költő munkái sajtókészen b. Balassa Antalnál. — *Kazinczy András* epi. tolát Kazinczy Ferenc közlőtte az Orpheus II. köt. Kassa 1790. — *Gr. Zichy Péter* verseit Toldy az Új M. Muz. 1852-ki folyamában adta ki. — A XVII. századbeli énekek gyűjteménye sajtókészen Toldynál, egy más Thaly Kálmántól: Régi Magyar Vitézi Énekek és Elegyes Dalok. Pest 1864. 2 köt. és: Adalékok a Thököly és Rákóczi-kor Irodalomtörténetéhez, I. kötet: A bújdosók és Thököly kora 1670—1700.; II. kötet: Rákóczi kora 1703—35. Pest, 1872.

39. §.

Történetírás. — Magyarországon.

Történetírásunk e században leginkább egykorú események feljegyzésével volt foglalatatos, s e téren a magyar nyelven munkásság nem csak szerencsésen versenyzett a deákkal, hanem az írók számát s a tartalmasságot tekintve, azt meg is haladta. A dicsőség nagyobb része Erdélyt illeti, míg a nemzet azon egy munkát, melyből a deákul nem olvasó közönség századon túl merítette históriai ismereteit az anyaországtól vette. Ez *Pethő Gergely Magyar Krónikája* volt, mely a régi annalisticai módon, évröndben, adja elő a nevezetes dolgokat, még pedig a régieket, t. i. a húnoktól kezdve Rudolf koronázataig, jobb deák történetíróink s Tinódi és Heltai használatával; innen 1626-ig, a szerzővel egykorú történeteket, pedig ennek saját tapasztalásából s hiteles és fő emberektől vett értesülésekből merítve. A históriai kritika dolgában Pethő nem emelkedett kora fölibe, de értelmesen válogat adataiban; a maga korára nézve pedig, a részletek gazdagságát s hitelességét tekintve, a becsesb kútfők közé tartozik. Alakító tehetséggel nem bír, de őszintesége és érzülete tiszteletet érdemel; s nyelve hol nem csak tényeket jegyez össze, hanem hosszabb elbeszélésekbe ereszkedik, nincs erő s tetsző folyamatosság nélkül. — Egyetlen krónikás utódja e században összes történetünk mezején

Lisznyai Pál debreceni tanár, az 1692-ben kiadott *Magyarok Krónikájával* (268—1464 eszt.), de ki a hún s ómagyar történetet meddő tudakossággal s képzelmenyekkel, a keresztyén korbelit képtelen hibákkal rakva adja, s magyar nyelvű históriánkban azon kritikátlan hypothesises iránynak első képviselője, mely azon században az erdélyi százszok által importáltatott. — A magyarországi *kortörténet-írók* közül *Sepsi Laczkó Máté*, *Lórántfi Mihály* udv. predikátora, érdemel itt kiemeltetni *Krónikájával* (1520—1624). Mint a *Rákóczi György* ipa házának bizodalmas embere az egykorú dolgokról jól értesült író, s rendkívül gazdag részletes adatokban; erős felekezeti színezeténél fogva mindazáltal ovatosan használandó. Ezen kívül *Babocsai Izsák* »*Tarcal városának főbb változásairól*« (1670—1700) írt munkájával az összes Feltiszavidek azon korbeli viszontagságaira éles világosságot vet. A *naplóírók* közül *Késmárki Tököli Imre* kiemelendő, kinek eddig ismeretes (1678, 1689, 1693 és 94-ki) napló e fejedelem jellemére, kitűnő képességeire, és szerencséjének hanyatlása közben is erőteljes tevékenységére, valamint amaz évek országos történetére meglepő fényt derítenek.

— (*Pethő*ről többet és mutatóványokat l. az *Irod. Ötv.* I. k. 77—78. sz. alatt).

Kiadások. *Pethő Gergely* (hogyzrínyi a költő lappang e név alatt, képtelen mese): Rövid M. Krónika, Bécs 1660., Kálnoki kiad. Bécs 1702. helyenként csonkítva Spangáré Kassa 1729, 1753. Kovács Jánosé Pozs. 1742. — *Lisznyai*: Magyarok Krónicája. Debr. 1692. — *Laczkó Máté* Krónikájának egy része névtelenül „Sáros pataki M. Krónika“ néven Toldytól a Tört. Tár IV. k., és külön Pest 1857; egészen az eredetiből Mikónál: Erd. Tört. Ad. III. k. 1858. — *Babocsai Izsák*: Fata Tarcaliensia: Kazinczy Ferencetől Rumynál: Monum. Hung. I. k. Pest 1815. másodszer 1817. — *Tököly Imre* Napló, Nagy Iván, Torma Károly és Thaly Kálmántól az akad. Monumentái II. Oszt. XV., XVIII. és XXIII. kötetekben.

Kisebb írók: *Bartha Boldizsár* Debrecei Krónikája (Debr. 1664. és Bécs 1819); *Andtler János*: I. Leopoldus és IV. Mohammed közt való hadakozások; *Névtelen*: Emlékirat a szikszóújfalusi harcra (Toldytól Új M. Muz. 1859. I.) — *Naplók*: *Aszalay Istvánné* 1624—31.; *Révai László* 1600—1661 (Ipolytól Új M. Muz. 1857. I. és Dualszkytól Tört. Tár. III.); *Sebesi Ferencé* 1655; *Esterházy Dánielé* 1653.; *Késmárki névtelen* nemesé (Szabó K. stb. Tört. Eml. II.); *Bay Mihályé* 1692, 93 Thaly által a Monum. XXIII. köt.; *Komáromi Jánosé* 1692—4. és 1697—1705 (az utóbbiakat kiadta Nagy Iván, Pest 1862, amazokat Thaly a Monum. XXIII. köt.; *Névtelené* a szécsényi gyűlésről (Lugossytól Új M. Muz. 1860. II.) stb.

40. §.

Erdélyi magyar történetírás.

Erdélynek történet-, emlék- és naplóírói nem csak visszanyúl-
 nak a XVI. század elejéig, de különösen 1580-tól 1703-ig szakadat-
 lan sorát adják az egykorú történet forrásainak, s nem csak számo-
 sabbak a magyarországiaknál, hanem személyiségük s az események
 folyásába avatottságoknál fogva is meghaladják őket. Közülök a ki-
 tűnőbb korírók: *Hídvégi Mikó Ferenc* erdélyi fejedelmi tanácsúr és
 kapitány, ki »Erdélyországnak siralmas változásai« című munkájában,
 hogy Benkő Józseffel szóljak »egyenes indulattal és a dolognak cifrá-
 zása nélkül lefestette azt az időszakaszt, melynél keservesebb és
 nyomorúságosabb állapotokon soha Erdély által nem ment, úgymint
 1594-től 1613-ig.« 2. *Laskai János* (gr. Bethlen István udv. papja?),
 kinek 4 könyve *Erdélyországának szerencsés és szerencsétlen viszontag-
 ságairól* 1588—1622, különösen Bethlen uralma első felét tárgyalja
 bővebben. 3. *Nagy-Szabó Ferenc*, marosvásárhelyi polgár, utóbb I. Rákóci
 György görgényi tiszttartója, ki *Memoriáléjában* (1580—1658)
 különösen 1595 óta már saját élményeit jegyzi fel, s a kor történeteit
 a nép felfogása szerint s ennek érzéseivel, minél fogva Erdély törté-
 nelmét új oldalról egészíti ki. 4. *Szalárdi János* I. Rákóci György fe-
 jedelem levéltárnoka és belső titkos deákja († 1666). Ez *Siralmas Ma-
 gyar Krónikája* kilenc könyvében a mohácsi naptól folyt erdélyi dol-
 gokat Bethlen Gábor haláláig röviden, innen Kemény János fejedelem
 végeig (1662) bővebben, s hitelesen írta meg. 5. *Rozsnyay Dávid*
 török deák Apafi alatt (1641 † 1718.). Fő munkája: *Történet dolgok*
 II. Ulászlótól II. Rákóciig, inkább Konstantinápolyban gyűjtött s
 magyarra fordított okmányok tára három részben, melyet önélet-
 rajzi és napló-töredékek egészítenek ki. — Mellözve a számos *kor-
 írókat*, kik egyes eseményeket vagy rövidebb időszakokat tárgyal-
 tak, s a még számosabb *naplóírókat*, kik szinte mindannyi fontos kút-
 fők a históriához, s különösen az előbbieik által elhanyagolt chronologia
 megállapításához biztosb támpontokat nyújtanak, két főember és író
 munkája kiemelendő: 6. *Kemény János* fejedelem *önéletírása*, születé-
 sétől (1607) 1655-ig; és 7. *Bethlen Miklós*, egyidőben erdélyi cancellár,
 „Élete, magától igazán íratott, kit az isten tud“ (1642—1703): mind
 kettő a tartalom gazdagságánál, az írók fennkölt jelleme s hitelessé-
 génél fogva, első rendű emlék. Műalkotásra azonban, vagy csak nyel-

vezetre nézve is, sem ők, sem az előtők felemlített ez időszakbeli történet- és emlékiróink, irodalmi jelességre nem emelkedtek. Nem hiányzik az előadásban sokszor bizonyos simaság; gyakran erő, melegség, lelkeség emelik azt: de a mondatfűzés hibássága, a kifejezés szabatlansága, a legmíveltebb férfiakban is a kiképzetlen író, a pusztá műkedvelőt, árulják el.

(*Szalárdilól* mutatvány az *Irod. Olv.* I. köt. 79. sz. — *Kemény* élete és mutatv. u. ott 80.).

Kiadások. *Mikó Ferenc* Históriaja I. része Szilágyi Ferenc Kliója III. köt. Az egész, *Bíró Sámuel* folytatásával, az akad. Monumenták II. oszt. VII. köt. — *Laskai* kiadatlan (Mvás. ktár). — *Nagy-Szabó Ferenc* Memoriáléja Mikó Erd. Tört. Ad. I. köt. — *Szalárdi*: *Kemény Zs.* által Pest 1853. — *Rozsnyay Dávid* Történeti Maradványai, jegyzetekkel és oklevél-tárral kísérvé kiadta Szilágyi Sándor. Pest 1866. és 71. (az aka.l. Monumenták II. oszt. VIII. kötete). *Kemény János*: Rummy Monum II. III. k. Pest 1817. és Szalay Tört. Eml. I. köt. — *Bethlen Miklós*: Szalay Tört. Eml. II. III. köt.

Egyéb korírók: *Toldalagi Mib.* Emlékezetül hagyott írása (1613—30) Mikónál I. k. — *Borsos Tamás* második konstant. követsége 1618—20.; Mikónál II. kö. — *Dipsai Szabó István*: Erdélynek s Nagy-Enyed városának két rendben esett égetésének, saccoztatásának, raboltatásának rövid de hiteles Históriaja 1658. Az eredeti nyomt. után ujonnan kiadta Lőcsei Lajos. Enyed 1838. — *Enyedi Pál* Éneke az erdélyi változásokról 1657—60. Mikónál I. — *Enyedi István*: II. Rákóczi György veszedelme, Mikónál IV. — *Páskó Kristóf* Sira'ma Erdély országának 1658—60. lett pusztításáról. h. n. 1663. — *Török Ferenc*: Apafi magyarországi hadviseléséről 1680—2., kiadatlan. — *Kornis Gáspár* önéletrajza, Szilágyi S. Új M. Muz. 1860. II. — *Bethlen Mihály* Itineráriuma 1691—5. kiadatlan.

Naplóírók. — *Benkő Máté* naplója »midőn Mikó Ferencet konstantinápolyi követségében elkísérte« (1619) kiadatl. — *Haller Gábor* naplója 1630—44; *Bánfi György* 1644; *Kálnoki Istváné* 1645; *Segesvári Bálinté* 1606—54. Mikónál IV. — *Csiki Cserei Mihály* Jegyzőkönyve 1631—58. — *Rédei Lászlóé* 1657. Vasstól Tört. Tár I. és Nagy Ivántól: Rédei László Történeti Maradványai 1658—63. (Tört. Tár XVII. Pest 1871). — Id. *Nemes Jánosé* 1651—86; *Apafi Mihály* Vehiculum Vitae; *Kálnoki Sámuel* két naplója; *Balog Lászlóé*: kiadatlanok. — *Incedi Pál* feljegyzései, Szabó Kár. M. Tört. Eml. II. stb.

41. §.

Törvény- és államtudományi irodalom állapotja.

A törvénytudományi irodalom még mind Verbőci Hármaskönyvére szorítkozott, melyhez a század közepe felé Kitionich Perrendtar-

tási Kaulúza járult. Ha ehhez még a Verböci mellé vetett regestromot vesszük, mely a Zsámboki Enchiridionát rövidebb alakban pótolta: magyar törvényes irodalmunk a deák nyelvüvel némileg lépést tartott, csakhogy érdeme nem az eredetiségben, hanem a műnyelvi kísérletekben, s a *kiterjedt gyakorlati használatban van*.

Verböci nem talált ugyan új fordítót; annál többször nyomtatott újra Laskai fordítása, melyet ifjabb Heltai Gáspár kolosvári tanácsbeli és nyomdász javítva, átellenesen az eredeti szöveggel, s az ímént említett regestrommal, sőt egy *deákmagyar műszótárral* is megtoldva, Lipsiai Pál debreceni nyomdászszal közösen 1611-ben, Fodorik Menyhért debreceni nyomdász pedig újra javított műnyelvvel 1639-ben bocsátottak közre. A Kitionich »Directio Methodicáját« 1620-ban (?) *Kászoni János* adta, kinek igyekvése a műnyelv magyarítása körül annál nagyobb méltatást érdemel, mennél inkább terjedt el e korban minden téren, de különösen a törvényes nyelvben is, a deák szókkal való tarkázás. Érdekes mint egyetlen *városijog* Kassáé, mely 1701-ben a deák szöveg mellett magyarul is megjelent. — Inkább cím, mint valóság szerint, tartozik ide a *Lipsiai Pál* által német után összeállított »Lex politica Dei azaz *Mindenféle Törvények* . . . az szentírásból öszveszedgettetvén« (1610), mert ebben általános erkölcsi törvények mellett, leginkább a zsidók külön törvényei összehordvák, miknek általános érvényök nincsen. Valóságos *zsidójog*. Végre az *egyházi jog* körébe tartozik a reformátusok *egyh. kánonai* fordítása; *Medgyesi Pál* (1650) beszélgetés alakjába öntött munkája azok egyházkormányáról, melyben a presbyteri intézvénynek nagy tudománnyal védelmére kél, s mely történelmileg, gyakorlati nagy hatása által, nevezetessé lett; és *Tarpai András* protestáns válási joga (1667). Ennyiből állt a század öszves jogtani irodalma, melyet mint »erdélyi törvénytár« a II. Rákóczi György alatt 1653-ben országgyűlésig létesült (*Approbaták*), s 1669-ben ismét országosan folytatott (*Compilaták*) kettős magyar gyűjtemény jogtörténetünk egyik fő fontosságú kútforrásaként kiegészít.

E szak mellett megindult némi *államtudományi* irodalom is. E téren csak egy író mert némi önállással fellépni: *Fűsüs János* pataki tanár »Királyok Tüköre« című munkájában (1626). E mellett nagy tekintetben állott az idétt a spanyol ferenci barát *Guevára Antal* »Horologium Principum«-a, és *Justus Lipsius* belga philológ »hat könyve a politikáról«: melyek elsejéből *gr. Draskovics János* tárnokmester a II. könyvet 1610-ben, *Prágai János* szerencsi pred. pedig az egészét 1628-ban adta, a második könyvet *Draskovics* szerint

nyomatván le; Lipsius munkáját *Laskai János* gr. Bethlen István udv. predikátora fordította 1641; végre Weber Ádám »Fejedelmi Lélek« hasonló irányú munkáját ifj. gr. *Teleki Mihály* 1689. E munkák a fejedelmek kötelességei körül forgolódnak, általános ethikai szempontból inkább, s tanácslásait és intéseiket történeti tényekkel, vagy classicus írók velős mondataikkal támogatva, mintsem a kormány mesterséget, tudományosan, elvekből hozva le. Sokép moralisták inkább mint politikusok, de kik főleg uralkodók s magas állású emberekre alkalmazzák a különben általános ethikai törvényeket. Előadásra Fűstös, nyelvre Draskovics a század jobb írói közé tartoznak.

E században keletkeztek az első *politikai röpiratok* is. Sok csak kéziratban forgott, mint például *Prépostvári Zsigmondé* I. Rákóczi György —, *Zrínyi Miklósné* Montecuccoli ellen, sőt ennek híres »Áfium« a is stb; egyebek nyomtatásban terjedtek el, mint ama históriai nevezetességre vergődött névtelen irat: »Magyarország Panaszja« (egszersmind deákul is: *Querela Hungariae* 1620) a magyar clérus ellen, *Balásfi Tamás* bosznai püspök több deák röpiratain kívül egy magyarja Bethlen Gábor ellen stb.: de ezekben, a Zrínyiéi kivételével, a pártszellem rágalom fegyvereivel küzd inkább, semmint státusbölcsesség- és tudományával a salakoktól megtisztult hazafiság. Két könyv az egyedül, mely az egykorúlag kijöttek közül a státusférfin messzeható pillantásával, a higgadt ész mérsékletével s a hazafiság melegével tűnik ki: Gr. *Esterházy Miklós* nádor *Intő Leveli* Rákóczi György erdélyi fejedelemhez (1643—5), és *Leveli Lónyai Zsigmond* hoz s némely vármegyékhez (1644—5), melyek nem levélalakba foglalt röpiratok ugyan, de ilyeket pótlók, amennyiben a nádor azok közzétételével nem csak eljárásáról a fejedelem irányában akart a nemzetnek számolni, hanem arra irányadólag hatni is. S így ha eredetét véve a két könyvnek nem irodalmi művek is, de azzá lettek a kiadás célja által; a levélalak derék kezelésénél fogva pedig a század nemesb termékei közé tartoznak.

(L. *Zrínyi Áfiuma* expositióját és két mutatványt az *Irod. Olv.* I. k. 81. 82. számai alatt.)

Itt lesznek egykor besorozandók e századbeli *státusférfsaink* számos *leveli*, nyilatkozványai, utasító emlékiratai, s némely beszédek: mint a *Thurzók*, *Forgácsok*, *Pázmány*, *Bethlen Gábor* és *I. Rákóczi György* fejedelmek, *Wesselényi*, *Esterházy Pál* nádorokéi stb, midőn azok nagy számban összeállítva és kiadva lesznek. Emlékei ezek is a nyelvben nyilatkozó nemzeti értelmiségnek, és sok közülök előadásilag is legjobb akkori műveink fölibe emel-

kedik, mint különösen a század első felében ragyogott státusembereink iratai, melyek tartalmasság s a forma nemes egyszerűségénél fogva a következett idők bőszevű s ékesgető rhetorikáját messze túlhaladták.

Kiadások. Ifj. *Heltai Gáspár*: Magyar és Erdélyországnak Törvénykönyve... Mostan deákul és magyarul egy hasznos registrommal egyetemben. Debr. 1611. *Fodorik Menyhért*: Magyar és Erdély stb. mostan peniglen... az előbbeni nyomtatásoknak véteiből újonnan kitisztítván, illendőbb és világosb magyar szókkal kinyomatott. Debr. 1639. Utolsó s legszebb kiad. e században Tótfalusi Miklósé, Kol. 1698. — *Kászonai János*: Rövid Igazgatás a ns. Magyarországnak és hozzá tartozó Részeknek szokott Törvényfolyásiról. Gy.-Fejérv. 1647. Lőcse 1650. (m. és deák. Horányi egy 1620-ki lőcsei deák-magyar kiadást is említ, melynek azonban mind eddig nem bírtam nyomába akadni). — *Jus Civile sive Statuta... Civitatis Cassoviensis. Novo hoc saeculo MDCCI. cum Tractatu de divisione bonorum civilium... luci publicae data.* Kassa 1701. — Az egyházi jórendtartásoknak írott Törvényi öt részekben. Várad 1642. — *Medgyesi Pál*: *Dialogus Politico-Ecclesiasticus*, az egyházi igazgató presbterekről avagy vénekről és a presbyteriumról, egyházi tanácsrul. Bártfa 1650. — *Tarpai*: Az igaz keresztyének között a megmátásodott és házasságban lévő személyeknek egymástól való törvényes és helyes elválásoknak igaz tudománya. S.-Patak 1667. — *Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem adnexarum, ex Articulis ab a. 1540 ad praesentem hunc usque 1653. conclusis compilatae.* Várad 1653. fol. Újra Kolosv. 1671., ismét Kol. Tótfalusinál indexxel 1696. 4rétb. — *Compilatae Constitutiones Regni Transilvaniae stb. ab a. 1654. ad praesentem hunc usque 1669. conclusis excerptae et per Princ. Mich. Apafi confirmatae* Kol. 1669. fol. ismét Kol. 1671. fol. Kol. 1695. 4r. — S a kettő együtt először »Erdélyországnak három könyvekre osztott Törvényeskönyve« cím alatt először és másodsor Kol. 1779. 4r. és 8r., harmadszor Kol. 1815. 4r.

Fűsűs János: Királyoknak Tüköre ., a fejedelmek és uralkodók példájokra íratott. Bártfa 1626. — *Draskovics János*: Fejedelmek Órájának II. könyve. Gréc 1610. és *Prágai András*: Fejedelmek Serkentő Órája. Bártfa 1628. fol. — *Laskai János*: Justus Lipsiusnak A Polgári Társaság Tudományáról írt hat könyvei. Bártfa 1641. — *Gr. Teleki Mih.*: Fejedelmi Lélek, avagy a jó fejedelmek szükséges ajándéki. Kol. 1689.

Baldáfi Tamás: Magyarországnak mostani állapotjáról, egy hazája szerető igaz magyar embernek Tanácslása. h. n. 1621. újra Pozs. 1838. — *Esterházy Miklós*-nak Rákóczi György erdélyi fejedelemnek írt egynehány Intő Levelének igaz páriája. Pozs. 1644. (deákul Bécs 1644), újra Győr 1756. Bővebb kiad. Bécs 1645. — Levelai Lónyaihoz. Bécs 1645. — Mind ezek, s levelei Sennyey István cancellárhoz I. Galantai gr. Esterházy Miklós Munkái közt Toldy Ferencztől. Pest 1852, 4r. s ismét a kézikiadás II. kötetében 1853. — Levelai Győr vmegyéhez 1626—45. Ráth Károlytól Tört. Tár VII. — Ismét mások Szalaynál „Galantai gr. Esterházy Miklós« című munkájában. Pest 1863. — *Zrínyi Miklós*: Az török Áfium ellen való Orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum. Először gr. Forgács Simontól N.-Szomb. 1705. aztán MVás. 1790. és Zrínyi minden kiadásában, legújabbán kéziratról Kazinczy Gábortól a pesti 1853-ki kiad. — Egy Pauler Gyula alapos véleménye szerint közvetlenül a vasvári béke után Zrínyi által írt röpirat állítólag

Löcsén 1705. nyomtatott először; újra a Hon 1868-ki 203. sk. számaiban látható. — *Wessclényi Ferenc* nádor Levelei Nógrád vmegyéhez 1663—66. Nagy Ivántól Tört. Tár. XI. köt. — *Vitnyédi István* Levelei 1652—64. Fabó Andrástól 1, 2 köt. Tört. Tár. XV. XVI. köt. — *Esterházy Pál* nádor némely Levelei Ráthtól, Új M. Muz. 1^o58. — *Gr. Bercsényi Miklós* Levelei b. Károlyi Sándorhoz 1703—11. Thaly Kálmántól, Pest 1868.

42. §.

A bölcsészeti irodalom kezdete. — Apácai Cseri János.

A bölcsészet még mind a középkori dogmatismusban elfogódva, a theologia szolgálójaként s deák nyelven üzetett a katolikusok iskoláiban; míg a protestánsokra, kiknek tanárai részben a külföld egyetemein műveltettek, a külföld philosophiai mozgalmi nem maradhattak hatás nélkül. Már a múlt században, II. János választ. király hívta meg, az általa felállított szándékolt szászsebesi collegiumhoz, a híres Rámus Pétert, ki nem csak az iskolás tudomány, hanem Aristoteles tekintélye alól is fel akarva a bölcsészetet menteni, önálló philosophiai gondolkodást sürgetett, s különösen a peripatetikusok logikáját egyszerűbb, gyakorlatibb és népszerűbb tanná alakította át. Az általa gyűlölt unitarismus miatt nem fogadta ugyan el a meghívást mégis a józan magyar elmét másoknál inkább kielégítő dialektikája a XVII. század közepe óta az erdélyi részek tanintézeteiben uralkodó volt, s Gyulafejevárt, Debrecenben, Kolosvárt tanított nem csak, hanem irodalmilag is műveltetett. Első azonban ki azt, és egy világos fogalmakra törekvő gyakorlati irányú bölcsészetet, magyar nyelven népszerűsíteni iparkodott, *Apácai Cseri János* volt, *XVII. századi nemzeti irodalmunknak, Pázmány és Zrínyi mellett, harmadik nagysága*. Fő munkája a híres »Magyar Encyclopaedia« (1653, helyesben 1655), melyben, mint Descartes követője, az öntudat és lét alapeszméiből indulva ki, *az összes ismeretkör, mint szorosan összefüggő létegetet* tárgyalja, s a nyert eredményeket egyszersmind alkalmazólag érvényesíti. Nem lehet e mély és roppant kiterjedésű, a tudomány egész birodalmával rendelkező elmét, valamint műnyelvalkotó bátorságát, sőt az előzményekhez képest szerencsésjét is, nem csodálnunk. De még nagyobbak tűnik ő fel a nemzet értelmi kifejlődtetésére célzó igyekvései által. Az értelmi kultúra neki, már a nyers erőnek e korában, *minden más felett hatalom volt*, sőt ennél is több: *a nemzet fennmaradásának feltétele*. Ezen, ama korban szinte megfog-

hatatlan belátást a lángész világosságával, a tudományos avatottság és világismeret meggyőződésével, a hazaszeretet lángoló lelkesedésével, s a mindennemű akadályokkal szembe szálló akarat bátorsága s erélyével hirdette, sürgette is. E célra vezetendett az összes tanügy reformja, melynek lényege, szerinte, a reál ismeretek legszélesebb kiterjedés és alkalmazó irány szerint felvételében, a módszer átalakításában, s a közoktatásba a nemzeti nyelv behozatalában állott. Apácai, ha fejedelemnek és dúsgazdagnak születik, s hosszú életet él, nemzetének újjá-szüelője lesz vala: így ő nagy célja érdekében csak szónokolhatott, annak létesítését csak egy helyt és szűk körben indíthatta meg, s érette végre meghalhatott, miután önmagát nem kímélő küzdelmei gyenge testi erejét, élete harmincötödik évében, felemésztették. Mit képes egy ember szilárd akarata véghez vinni, bebizonyította Apácai kolosvári tanársága idején, mely alatt ő maga egy akadémia volt. Vele meghalt eszméje is: korlátoltság, irigység, akarathány, majd az államrend felbomlása, s a nagy ember szellemi utódjának nem léte eltemették azt. A nemzeti nyelv behozatala a tanításba még nem pendült el egészen: felfogta azt a század egyik legjelesebb magyar theologusa és bölcse: *Mártonfalvy György* debreceni tanár (1660—8¹), s a Rámusféle dialektika előadásában, a deák mellett, használta a magyar nyelvet is, de ez szűk kör vala, s egy ember életéhez kötve. E téren is érezhetővé lett a magyarnak átka: koronként nagy embert kap a végzettől, s mielőtt az küldetését bevégezhetné, kidől, s utána pusztaság és vak éj marad. Így másfél századig Apácai után.

Az Encyclopaedia tartalmi sora: philosophia I—III. rész; szám- és mértan IV, V.; égtan VI.; a föld: természettani földrajz, természettan, természetrajz, s itt élet- és lélektan, egészség-, kór- és gyógytan, állat-, növény- és ásványtan, s e két szakaszban különösen a gyógyszerek ismertetése, VII.; mesterségek: építészet, különösen várak és városoké, gazdászati, VIII.; történelem (vagy inkább a nevezetesebb történet dolgok évréndi sora) IX.; erkölcs-jog és természeti vallás; házi, egyházi és polgári társaságtan, s itt a tanügyről is X.; s végre keresztyén hittan XI. rész.

(Mutatványok *Apácaiból* az *Irod. Olv.* I. k. 83. és 84. sz. alatt.)

Néhány *moralista* tartoznék ide még, mint *Pataki István* (1681), *Pápai Páriz Ferenc* (1680—86) s m., de ezek is fordítók vagy összeszedők, s az ethikai igazságokat nem elvekből kifejtve, hanem gyakorlatilag, példákkal s népszerűen közlik; körülbelül mint kik e században »politika» név alatt a fejedelmek elibe erkölcsi szabályokat

adtak (41. §). — Az első *nevelészeti* munka a Franckeának fordítása, már ez időszak végéről való (1711). Megelőzte egy illetan *Csombor Márton* varannói paptól (1623), mely részben az erkölcsstanba is általsap.

Kiadások. Apácai (I. az életrajzb.) — *Mártonfalvi*: P. Rami Dialecticæ LL. II. perpetuis erotematibus, obiectionibus, exemplis, *ungarico idioma* et usu resoluti stb. 1-ső kiad. elveszett; Ed. secunda priore multo accuratior stb. Debr. 1664. (a műszók magyarul is). — *Pataki János*: Ez világ dolgainak igazgatásának Mestorsége, Kol. 1681. — *Páriz*: Pax Animæ, azaz a lélek békességéről és az elme gyönyörűségéről való Tracta, Molinaeus ut. Kol. 1680. s többször; Pax Aulæ, azaz bölc Salamon egynéhány válogatott reguláinak rövideden való előadása, melyek embernek itt ez életben való bölc magaviselésére megkívántatnak. Kol. 1696. — *Franckének* Oktatása a gyermeknevelésről, ford. Hála 1711. — *Csombor*: Udvari Schola Bárta 1623.

Apácai Cséri v. Csere János Apácán, a Barcaságban, született 1625. Kolosvárt és Gyulafejevárt iskolázott, hol a Bethlen-Rákóci-féle főtanodában Bisterfeld által vezetettet be a bölcészetbe, s ennek ösztönzésére tanulmányozta, segédeszközül a biblia átértésére, Alstädt Encyclopaediáját; a szent nyelveket pedig ön szorgalmából tette magáévá. Magára vonván a tudós és hatalmas superint. Geleji Katona István figyelmét, az által bővebb magaképzése végett az egyház költségén az utrechti egyetembe küldetett 1648-ban, hol összesen öt évet töltött. Bár itt megházasodott, s tudománya és előadási jelessége folytán tanársággal kínálatott meg, ezt el nem fogadta, tisztán állván már előtte a cél, melyre életét szentelte vala: nemzetét az egyoldalú theologiai iskolás képzettségéből emancipálni, s a mívelt nemzetek színvonálára emelni minden oldalú nemzeti míveltség által. E magasztos cél megközelítésére fogott Encyclopaediája kidolgozásába, s azt 1653-ban saját megtakarított költségeiből sajtó alá is adta. Visszahivatván az időközben meghalt Geleji Katona István helyébe lépett Csulai György superintendens által, 1653 aug. 29. Fejérvárra érkezett, hol nov. 2. tanárságát a költészeti osztályban el is foglalta egy „de studio Sapientiae” tartott hatalmas beszéddel, melyben éles vonásokkal festett képét adta a nemzet míveltségi eszközeinek, ehaz kötve reformátori óhajtsái, szándékai kifejtését. Döbbsentő volt fellépésének hatása, s neki több ellenséget, mint cizméinek pártolókat szerzett; s így a később forma szerint szönyegre hozott indítvány megbukott. Úgy látszik ugyan, hogy a fejedelem II. Rákóci György lelkében nyomokat hagytak Apácai mozgatásai, de a főiskola igazgatásával nem ő bízott meg, hanem Basir Izsák, I. Károly angol kir. egykori kedves papja hívatott meg. Basire féltékenysége a tanítványok előtt köz kedvességű Apácai irányában, felhasználta ennek presbyterianismushoz szítását arra, hogy mind az udvar, mind a főemberek előtt meggyü-

löltesse, minek eredménye a kolosvári tanodához áttétele lett, hol mint igazgató és hittudomány tanára 1656 nov. 20. egy, eddig hirdetett nézeteit újra s részletesben kifejtő beszéddel foglalta el helyét. E pályán három éven túl működött, számos és nagy házakbeli hallgatókat gyűjtve maga köré, társait lelkesítve, az iskola anyagi javáról is gondoskodva, míg a testi erőit nem kímélő férfiú az 1660. év első éjében a tüdővész áldozata lett. Írásai, ide tudva a deákul írottakat is, mert a férfiút egészletében csak összes írásai mutatják fel, ezek: 1. *Disputatio de introductione ad philologiam sacram*, Ultraj. 1650. — 2. *Disp. theol. inaug. u. ott* 1651. — 3. *Oratio de studio Sapientiae*, Fejérv. 1653. — 4. *Magyar Logikácska*, melyet a kicsindegdek számára írt Apácai János, egy a tudomány dolgában megkivántatott Tanácscsal egyetemben. Fejérv. 1654. (csak 1864-ben ismét felfedezve Szabó Károly által, s kiadva az akademia által: Apácai Csere János Bölcsészeti Dolgozatai, Horváth Cyrill bevezetésével. Pest, 1867. (a Logikácskán kívül t. i. az *Encycl. bölcsészeti fejezetei is benne vannak*). — 5. *Magyar Encyclopaedia*, azaz minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása. Ultr. 1653. évszámmal, de 1655. kiadva, mellé lévén ez utóbbi évszámmal nyomtatva az *Oratio de studio Sapientiae* második kiadása is (újra Sándor Istvántól, Győr, 1803). — 6. *Némely tudós levelei*, melyek a bibliai philológiában nagy jártasságáról tanuskodnak. — 7. *Oratio de summa scholarum necessitate, carumque inter Hungaros barbarici causis*. Kol. 1656. (kéziratban).

43. §.

Természeti, szám- és hadtudományok.

Míveletlen maradt a természeti és exact tudományok tere ez időszakban is, mint a következőkben a legújabb időkig; s azon pár könyv, melyet felhozhatunk, legfelebb a műnyelvnel fogva bír némi érdekekkel. Ilyen az állatrajzra a Franzius Farkas wittenbergi tanár (†1628) után készült »Vadkert« *Miskolczi Gáspártól* (1691), mely egyébiránt az összes állatországra terjed ki, s a kellemetes előadásnál fogva, különösen az állatok erkölcei és hasznai leírásában, sokáig kedves könyve volt a magyar olvasó közönségnek. A növénytant a kerti gazdaság tárgyalása helyetteszte. Itt két nagyobb munkával találkozunk, melyek elsejét, a híres »Pozsonyi Kertet«, *Lippai János* jezsuita, szenvedelmes kertész, figyelemre méltó gyakorlati jártassággal dolgozta; s mely három könyvben: »Virágoskert«, »Veteményeskert« és »Gyümölcsöskert«, tárgyát meglehetősen kimeríti (1664

—7); másikat *Nadányi János*, az ismeretes történetíró és enyedi tanár, Mizald Antal után fordította (1669): mindkettő, amaz Magyarországon, ez Erdélyben, a gondosabb kertmívelőknek egy századon át egyetlen kézikönyvök. — Az *orvostudomány* sem mutathat fel, *Weber Ádám* eperjesi gyógyszerész jelentéktelen röpiratán és *Felvinczi Sándorén* kívül a döghalálról (amaz 1646, ez 1679), s a salernói iskola egészségi szabályai fordításán kívül *Felvinczi Györgytől* (1693), egy rendszeres munkánál többet, s ezt is az időszak vége felé: *Páriz Ferenc* orvostudorét »Pax Corporis« deák címen (1692): tudós és józan, de aránylag elégtelen rövidlet. — A *számtan* ez egész században három munkával érte be: egy Névtelennek »Practica Arithmetica«-jával (1632), *Ónodi Jánoséval* (1693), és *Menyői Tolvai Ferencével* (1675), melyek közül több kiadást csak az utóbbi ért, hibássága dacára.

A *naptárírodalom* ez időszakban bizonyos virágzásnak indult. Eddig tizenhárom kijöveteli helyet ismerünk. Most is ugyan leginkább krakai és német »astrologusok« naptárait adtak; különösen a század közepétől fogva majdnem csupán *Neubarth Kristóf*, s utána *Neubarth János* uralkodott é téren; de *Habermann János* orvos doctor, hihetőleg erdélyi szász »figyelmetesen az magyar és erdélyországi meridiánusra« számította ki naptárait (1632 óta); és *késmárki Fröhlich Dávid* is, ki »Magyarországon ő felségének matematikusa« címet viselt, »az erdélyi és magyarországi éghez« alkalmazta a magáéit (1634—49). E legnagyobb ritkaságai a magyar könyvészetnek több tekintetben érdekes emlékei a műveltségtörténetnek, amennyiben bennök jóslatokon, főleg politikaiakon kívül, most már magyar krónika, orvosi tanácsok, holmi versecskék, s mint álló cikk a sokadalmak lajstromai is, megjelennek.

Vége a *hadí mesterség*, bár háborúsabb százada a magyarnak alig volt, nélkülözötte irodalmát, miután *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái* csak a mi korunkban láttak világot. Ezeket ő három könyvre osztotta: az elsőben öt »discursusban« általános intéseket ad vezérek számára; a másodikba iktatta *Aphorismusait Tacitus felett*, vagyis elmékedéseit a Tacitus Évkönyvei, Történetkönyvei és *Agricolájában* előforduló, a hadak dolgát érintő, helyekre; és discursusát a szerencséről a hadviselésben; a harmadikba vegyes gondolatait, és *elmékedéseit Mátyás kir. életéről*. Ezekon kívül van egy technikai irata: »Tábori kis tracta.« Minden íze e mesterműveknek az emberi lélek mély ismerőjét, a tudós, s egyszersmind lángelmű s fegyvertények közt nevelkedett hadivezéret, a lángoló hazafit és szellemes író

tanusítja. Zrínyi e téren nem csak korának áll színvonalán, hanem az emberi természet változhatatlan törvényeiből származtatván állításait, első tudományos írónk, kinek munkái örök érvényűek maradnak. Nyelvbéli előadása, bár darabos itt is, sokszor classicai méltóságra és szépségre emelkedik.

Kiadások. Miskolczi: Lőcse 1702. s újra u. o. 1769. — *Lippay János:* Pozsony és Bécs 1664—7. — *Nadányi:* Kerti dolgoknak leírása négy könyvekben. Kol. 1669. — *Weber:* Bártfa 1646. — *Felvinczi Sándor:* Pestisről való rövid beszélgetés. Debr. 1679. 156 l. — *Felvinczi György:* Salernitana Schola jó egészségnek való megtartásának módjáról írott könyve. Kol. 1693. (s még háromszor.) — *P. Páriz:* Kol. 1692. — *Practica Arithmetica,* azaz számvető tábla. Gyulafejérv. 1632. (hat ívnyi apróság). — *Ónodi:* Practici Algorithmi Erotemata Methodica. Kassa 1693. és: Arithmetika, azaz számolás mestersége (versekben). U. o. és akkor. — *Tolvai:* Az Arithmetikának avagy a számlálásnak öt speciessinek rövid m. regulákban foglaltatott mestersége. Debr. 1675. s többsz. — *A naptáriródalomra* nézve I. *Mátray Gábor*t az Akadémiai Értesítőb. 1853-ról, 31. sk. II. s az én Pótlékaimat u. o. — *Zríny* hadtud. munkáit először Kazinczy G. adta Pest 1853.

44. §.

Nyelvészeti irodalom.

A XVII. század magyar nyelvészete tetemes haladást mutat az elébbinek első kezdeteihez képest. Többen teljes rendszerét kísérlették meg a nyelvnek; mások ennek egyes pontjai vizsgálatára szorítottak, melyeket bíráltilag tárgyaltak. Az első sorba a *nyelvtanítók* tartoznak, kiknek sorát Szenci *Molnár Albert* nyitja meg (1610), s követték Komáromi *Csipkés György* (1655), *Pereszlényi Pál* jezsuita (1682) és *Kövesdi Pál* soproni ev. pred. (1686). Legbővebb közöttök, legtöbb nyelvtényt felölelő, a szókötésre is kiterjeszkedő, *Molnár Albert*; de a nyelv külső héján még át nem hatván, s még a latin nyelv-tan szchémaiban elfogódva levén, a sokféle alakokat egységökre visszavezetni még nem bírta. Pusztán gyakorlati nyelvtanító, kinek paradigmái és számos egyes szabályai rendszerénél jobbak, bár még ki nem elégítők azok sem. Még is, mint első lépés — mert Erdősit ő nem ismerte — meglepő, és szerencsésebb a szinte félszázaddal ifjabb *Csipkésnél*, ki az elvonásban gyengébb, szabályai megalkotásában kevésbbé szabatos, sőt paradigmái helyenként hibásak is. Meghaladta előzőit *Pereszlényi* a teljesebb és jobb rendszer, sok addig észrevétlen maradt sajátság megállapítása, a kivételek helyesb alakítása példák-bani gazdagságra, s különösen a két hangosztálybeli ragozás nyelvtani

egységének felismerésével. De az úgynevezett ypsilonismus senkit oly nagy hibába nem sodort mint ötöt, midőn vele egy sereg nem létező ragot (gya lya stb) állítottatott fel. Megjegyzendő, hogy az eddig említett nyelvészek dunamellékiek; de Molnár a tiszavidéki Károli Bibliáját vevén alapúl, Pereszlényi, Káldi mellett, főleg szinte a tiszai Pázmányt, ők kevesebbé állanak saját nyelvjárásaik kizáró behatása alatt a dunántuli *Kövesdinél*, kinél, mintegy átmenetül a XVIII. század nyelvbábeléhez, az ikes formák iránti érzék már kihaló félben mutatkozik, a kettős, sőt hármas szenvedő (olvastattattattam) türhetetlenül szabálylá van emelve; s még is soványsága és hibássága dacára, tán rövidségeért, több kiadást ért.

Míg ezek szerint a magyar nyelvtant Molnár, Csipkés, és főleg Pereszlényi által ez időszakban, bizonyos pontig, gyakorlati irányban megalkotva látjuk, bár még tudományos alap nélkül: nem hiányzott, mint már érintetett, másoknál a *bírálati irány*, mely immár mélyebb vizsgálatokra támaszkodva, a puszta gyakorlati iskola ellenében egy tudományos — t. i. a formákat elemeikből eredeztető, tehát *etymologiai* — *iskolának* alapjait vetette meg. Ez irány képviselői Geleji Katona István (1645), Tótfalusi Miklós (1683) és Tsétsi János (1708) voltak. Megindítója, Geleji, forma szerint kikel a nyelvben uralkodó empirismus ellen, a helyesírás és helyesszólás elvévé, a különböző és ingatag ejtés és nyelvszokás helyébe, »a szók gyükereik, eredetik és természetik« vizsgálatát állítja fel, sőt a nyelvhasznítást is megpendíti. Örvendetes, és tekintettel más új nyelvek nyelvészeti mozgalmaira, a kort megelőző jelenet! Nagyobb részére Geleji tanainak az idő rányomta helyeslő bélyegét; csak túlzásai az elvnek találtak ellenzésre, legközelebb már *Medgyesi Pál* részéről; s bár a nyelvtanokba e században az eredmények, mint láttuk, még nem mentek át, vagy csak félig (a Csipkésébe): de a tudós nyomdász, *Tótfalusi Kis Miklós*, ez úton haladva, bele hozta azokat bibliájába, s »Apologá«jában (1683) újításait tudományos alapossággal oltalmazta; *Tsétsi János* pataki tanár pedig, két előzője vitairásainak állításait nem csak jól alkotott rövid szabályokba foglalta, hanem Páriz-Pápai Ferenc szótárába is, melynek javítását felvállalta, a szerző megegyezésével, bele vitte: mely kettős úton a javított írásmód, dacára a nyelvtanoknak, életet nyert.

A *módszert* illetve, egy, különben kisszerű könyvecske, *Szönyi Nagy István* kolosvári ref. pred. és iskolatanító »Magyar Oskolája« (1695) megérdemli, hogy felemlíttessék, mint amelyben az olvasás, a

legújabb időkben szinte általánosan elterjedt, s egyedül célszerű, hangoztató módszer szerint tanítatik. Lehet hogy Szőnyinek Comenius († 1671) javaslatáról volt tudomása, bár az a külföldön magát ki nem vívta, Patakon pedig, hol e híres tanférfiu rövid ideig működött, tudunkra csak nem is indítványoztatott. Minden esetre Szőnyi volt az első, ki nálunk azt, még pedig szerencsésen, nem csak gyakorolta, hanem alkalmas könyvet is adott; hogy pedig halálával a dolog elpendült, nem csoda, miután e módszer Németországban is, különösen Zeidler (1700) óta, lelkesen sürgettetett, s még is, egy századon túl, ott is kiáltó szó maradt a pusztában.

Kiadások. Molnár: Novae Gramm. Vng. Libri duo. Hánau 1610. — *Csipkés*: Hungaria Illustrata. Franequerae 1655. — *Pereszlényi*: Gramm. Linguae Vng. N. Szomb. 1682. 1702. 1738. — *Kövesdi*: Elementa Linguae Hung. Lőcse 1686, újra h. s évj. n., s Kassa 1766. — *Geleji*: Magyar Grammatikátska. Gyulafejv. 1645. (»Titkok Titka című munkája mellett). — *Tótfalusi*: Ratiocinatio de Orthographia eo modo, quo sparsim in nostris Bibliis exhibetur, instituenda. (írva Amsterd. 1683. nyomt. Apologiájában Kol. 1687). — *Tsétsi*: Observationes Orthographico-Grammaticae de recta hungarice scribendi et loquendi ratione (Páriz Pápai szótára mellett Lőcse 1708.). — *Szőnyi*: Magyar Oskola. Kol. 1695. — Mind ezek kivétel nélkül, újra: Corpus Grammaticorum Linguae Hung. Veterum Toldy Ftől Pest. 1866.

A magyar *hasonlító nyelvészet* is e században vette kezdetét. Erdősi János a múltban, s a XVII. sz. nyelvtanítói is egy hanggal pengették már a magyar nyelv keletiségét, vagyis, mi nekik ugyanazt jelentette, a héber nyelvvel rokonságát, mi már némi összehasonlítást teszen fel. És csakugyan a héber névmási ragok nyomán ismerték fel e korbeli nyelvészeink a magyar személy- és birtokragok névmásiságát, bár egyébiránt hibásan származtatták azokat a birtokos névmásoktól (enyém, tied stb.), mik magok is csak birtokragozott személyes névmások; továbbá a határozatlan cselekvő s a míveltető igealakokat a héber kal és hiphillel hozták párhuzamba; nem felelték el megjegyezni azt is, hogy a magyar ígeragozás alapformája az egyes harmadik személy, épen úgy, mint a héberben stb.: de tüzetesen, s a nyelv anyagára (a szókra) is alkalmazva, ezen hasonlítást először *Otrokocsi Főris Ferenc* ref. pap (később áttérvén, nagyszombati jogtanár) üzte »*Origines Hungaricae*« című egykor nagy híri munkájában (Franequerae 1693) számtalan magyar (nem különben nagyszerű átalakított idegen) szót, s azok közt magát a nemzet saját nevét is (»magyar«) a héberből származtatva. Ma már, midőn a nyelvtudomány magát az egy ősnyelv tanából emancipálta, nyomozásait a bibliai és classici nyelveken túl a föld valamennyi irodalmi és számos primitív nyelv-

veire kiterjesztette, s az összehasonlító nyelvészet elvek által van szabályozva, ezen etymologiai játékokra, bármely kiterjedt ismeretek segédelmével s nem kevés elmésséggel üzettek, szánakozva tekintünk vissza: mindazáltal mégis felemlítendők voltak, mert az Otrokocsi iskolája mind a nyelvészet, mind a história terén, majd szinte napjainkig patvarkodott, s részben nem kisebb tudományyal mint båtorsággal, de hasonló eredménytelenséggel.

Vége a *szótár-írás* is ez időszak alatt részben új phásisba lépett. Molnár Albert volt ennek is megindítója (1604). Szótára szoros betürendben, egy deák-magyar s egy magyar-deák részből áll. Az ehrendelésben Dasypodius követte, az anyagot Calepinusból merítette. A deák szóknak adja nyelvtani meghatározásait is, s helyenként közmondásokat iktat be, megfelelő magyarokkal; a magyar szókat deákozottal, s szinte néha közmondásokkal; köztök összetételeket, mik a deák rész magyarázataiból mentek a magyar részbe által. Fő forrása itt is Calepín, t. i. ennek magyarja volt; e mellett Károli Bibliája és saját tudomása. Hét, s ismét tíz év múlva új kiadásokat adott, a görögöt is a deák mellé vetve, s mindkétszer a magyar szókészletet is bővítve, nem kevés avúlt szóval is. Molnár rendszerint jól magyaráz, de a hason-értelműeknél hiányzik a megkülönböztetés, értelmezés vagy példák által; a helyesírás ingadozó, az ékezetek felrakása pontatlan. Bár aránylag nem elég gazdag, még is elég testes és így drága könyv lévén, mellette némely kisebbek támadoztak. Ilyen volt *Murmelius* Nomenclatúrájának magyar szókkal megtöltött krakai kiadása, mely azonban, Bod szerint, magyarját lengyel helyesírással adván, nem vált kapóssá; ilyen, de kelendőbb, egy *Névtelen* deák-német-magyar-eseh szótára, vagy szinte helyesben neveskönyve (1629), mely rövid időn két kiadást ért; majd *Erdőbényi Deák János* deák-magyarja (1634): az elrendelést tekintve mindhároma a XVI. század Nomenclatúráinak módja szerint. *Csaholci János* és *Bihari Ferenc* gyulafejérvári oktatók a Com nius Indexét magyar értelmezéssel adván (1647), ez pótolta sokáig egy olcsó kéziszótár hiányát. Fontosabb szótári tekintetben a Comenius híres »Lexicon Januale«-ja (1652), melyhez *Kaposi Pál* s két társa készítették a magyaritást, egy mást pedig *Szilágyi Benjamin István* († 1652 körül), s ez szerkezeténél fogva képes volt különösen a szóképzés és összetétel elemeire fordítani a tanulók figyelmét. Ezen iskolai taneszközökhöz járult még a század végén *Tótfalusi Kis Miklós* deák-magyar kis szótára. — Említésre méltó végre, hogy

külföldre szakadt polygraph hazánkfia, bártfai *Henisch György*, német szótárába, egyéb nyelven kívül, a magyart is beiktatta (1616).

Feledékenységbe borította mind ezen dolgozatokat, s feleslegessé tette Molnár szótárának 1708-ban újra csak a régi s már akkor teljesen elavult helyesírással készült, nürnbergi kiadását is, *Páriz Pápai Ferenc* orvostudor s enyedi tanár szótára, mely szinte ez utóbbi évben jelent meg, s a XVIII. századra nézve az lett, mi Molnáré az elébbinek volt. Különben nem csak bővebb ennél, és számos mű-, valamint a székelyeknél még fennvolt régi szót magában foglaló, hanem az értelem megjegyzésében is szabatos és szólásmódo- és példabeszédekben gazdagabb: de ez is még a jelentések árnyéklatai s nyelvtani és szóvonzati meghatározások nélkül. Leginkább e szótár által lett a Tsétsi gondos és jobb helyesírása, de ezzel együtt az egykor teismusnak (ts, tz,) nevezett hibás írásmód is, sok időre megálapítva.

Még a *műszótári* térről kell, teljesség okáért, három könyvet fel- említenem: egy *törvénytudományit*, deák-magyart, Laskai magyar Verböcie mellett (41. §.), mely sok oly műszót mutat fel, mely azóta e tudományban teljesen meghonosodott; továbbá Comenius »Orbis Pictus«-ának névtelen fordítását (1685), mely egy *realiák* szótárát képez, mindent felölel e nemben, mi a magyar kiadó előtt a közéletből ismeretes volt, s egyszersmind első kísérlet a hiányzóknak legalább körülíró kifejezések által pótlására; végre *Mentzel Keresztely* porosz orvos munkáját: Index nominum Plantarum universalis (Berlin 1682), mely egyebek közt a növények magyar neveit is felvette, de csupán Beythe Istvánt (30. §.), Calepint (u. o.) és Bauhin Jánost használván, csak ismertet adott.

Vége ez időszaknak is megvolt a maga *közmondás-gyűjtője*, t. i. *Kis Viczai Péter* kassai ev. pred. (1711). Nem ismerve eléggé a népet, sem előzőit s a régi irodalmat (30. §.), a maga által összeszedett deák köz és velősmondások mellé hason értelmű magyarokat vetett, részint közéletben divatozókat a szótárakból szemelve, részint Beniczky verses »Példabeszédei«-ből válogatva, végre maga által csináltakat. Így általa e tér nem gazdagított: egyedül az iskola kapott, ismét főleg a deák nyelvre nézve, egy használható segédkönyvet.

Kiadások. Molnár: Nürnberg 1604. Hánau 1611. Heidelberg 1621, halála után Frankf. 1644, 5, Nürnberg. 1708.—Dictionarum quatuor linguarum, latinae, hungaricae, bohem. et germ. Viennae, Jankowich szerint 1629, nálam 1641. (Kresznerics ily cím alatt idézi: Nomenclatura Rerum. Vien. 1641). — *Erdőbényei*: Janua linguarum

bilinguis, latina et hung. praecedens Dictionario. Nunc denuo excusa, et ab infinitis mendis, quibus aliae editiones scatebant, expurgatae. Várad 1654. — *Comenii Lexicon Januale* (Eruditionis Scholasticae Pars II.) Patak 1652. *Szilágyi* kiadása: *Janua Linguae Lat. reserata aurea*. Lőcse 16? 1673. 1698. — *Tótfalusi*: *Dictionariolum Latino-Hung.* (a század végén). — *Henisch* Thesaurus Sapientiae et Linguae Germanicae, cum significationibus hebr., graecis, anglicis, *hungaricis*, ital. etc. Aug. Vind. 1616. fol. (A—H.; továb'b vinnie halála gátolta). — *Páriz*: *Dictionarium Latino-Hung.* Lőcse 1708. N. Szomb. 1762. a német szók beiktatásával nevelt kiad. Szeben 1767. 1782. Újra Eder által Pozs. és Szeben 1801. — *Comenii Orbis Sensualium Pictus*, A látható Világ (femetszetekkel) Lőcse 1685. s u. o. többször. — *Kis Viczai*: *Selectiora Adagia Latino-Hungarica*. Bártfa 1713.

45. §.

Classica philologia.

Ez időszaknak nem volt Jánus Pannóniusa, nem Dudith Andrása, vagy csak Zsámbokia is, kik a múlt századokban a classica philologia terén nyomokat hagytak volt; nem voltak többé oly jó, sőt kitűnő latin írói, mint amelyekre XVI. századbeli történetíróink közt nem minden önérzet nélkül mutathatunk. Pedig gymnásiumi tanügyünknek, különösen a gyulafejevári tanodának Bethlen, s a patakinak Rákóczi György által a külföldről behívott humanistái hatása folytán örvedetes fejlődésével szinte emelkedett, külterjileg legalább, a latin nyelv űzése, s ezzel szaporodtak a latin nyelv taneszközei is. Ide tartoznak egyrészt az elébbi szakban elsorolt szótári munkák; ide a magyar értelmezésekkel ellátott Donátus (1663) és Wendelin Tiszta Latinsága Bisterfeld kiadásában (1646), ide főleg *Comenius Amos* tankönyvei az »*Eruditio Scholastica*« három részéb. (1652), melyek elseje (»Nyelveknek Tornáca«) eredetileg már, másodika (a *Janua*) Szilágyi Benjamin által utóbb magyar tolmácsolatokkal megtoldva jelentek meg, és számos kiadásokban ismételve, Erdélyben helyenként egész 1830-ig használatban maradtak, mindazáltal hogy az irodalmi termelés, még a nagyszombati egyetem felállítása (1635) és a jezsuita iskolák elterjedése után sem bírt a magyarral versenyezni, a nemzeti szellem által e században elért erkölcsi hatalomnak tulajdonítandó. Innen van, hogy e kor egy philologust sem mutathat fel köztünk; de az is, hogy a *classicusok fordítói* messze elmaradtak becsben a Decsi János sallustiusi kísérletétől. T. i. eunek szépérzeke hiányzott követőinél, valamint a *classica* szín, melyet ő, amennyire az ez irányban még nagyon fejletlen nyelvtől telt, visszaadni igyekezett. Így *Forró Pálnál*, ki

Curtiust (1619), még inkább a sokkal újabb *Balogh Györgynél*, ki Ciceró válogatott Leveleit (1694) és Cornelius Nepost (1700), s leginkább *Dálnoki Mártonnál*, ki Annaeus Flórust (1700) fordították, de nem kevesebb *Kéri Sámuelnél*, ki *Seneca* munkáiból azon ethikai szemelvényt adta (1654), melyet egy névtelen »Seneca Christianus« cím alatt állított össze, s minden európai nyelvekre lefordítottak. Mily színben jelennek meg e classicusok azon korbéli nyelvökön! Kényelmes, körülíró bőszéggel adatnak a történetírók, s e mellett numerus és csín nélkül; Ciceró azon elegantia és finomság nélkül, mely Leveleit jellemzi. Érezhető súlyedés a hatvan évvel korábbi Esterházy-féle levelekhez hasonlítva!

Kiadások. *Ael. Donati de octo partibus orationis.* N.-Szeben 1663. — *Marcd Frid. Wendelini Medulla priscae puraeque Latinitatis.* Albae Iuliae 1646. — *Comenii Eruditionis Scholasticae Pars I. Vestibulum rerum et linguarum fundamenta* Nyelveknek Tornáca. S.-Patak 1652, tizenkettedik kiadás Lőcse 1701. A lőcsei 1722-ki három nyelvű (t. i. a latin és magyar mellett a némettel is öregebtett) kiadáson olvasni: »in usum scholae Patachinae primum emissum, post in communem scholarum ungaricarum utilitatem variis vicibus extensum). Ezentúl 1753-ig még hat kiadást tudok, sőt egy nagyzebenit 1830-ból is. — *Eruditionis Scholasticae P. II. Janua rerum ac linguarum structurarum externarum exhibens, in usum scholae Patakiniae edita.* Patak 1652. Ez a szerzőnek első, latin kiadása. Tudtomra a második, alapja a többinek: *Janua linguae latinae reserata aurea, seu Seminarium linguae lat. et scientiarum omnium, in usum scholae Varadiensis in hungaricam linguam translata per Stephanum Benj. Szilágyi,* eiusd. scholae rectorem. Lőcse 1661 ismét év nélkül., Kolosv. 1673. Lőcse 1698. Debr. 1700. Lőcse 1724. Debr. 1729. — *Eruditionis Scholasticae P. III. Atrium rerum et linguarum ornamenta exhibens, in usum scholae Patakiniae editum.* Patak 1652 (Csak latin, melynek magyar tolmácsolattal megjelent kiadását nem ismerem). — Igen elterjedt, s egész 1830-ig ismét és ismét javítva és megújítva megjelenvén, hűzamos hatással volt reál irányban *Comenius* más munkája: *Orbis sensualium pictus,* első csak latin kiadását (haugyan nem egy pataki előzte meg az 1658-ki lőcseit) követte egy három nyelvű, t. i. Trilinguis . . . in usum scholasticae nostrae iuventutis noviter emissa. Kolosv. 1698. Brassó 1703, Nürnberg 1708, Szeben 1738, a legszebb Lőcse 1739, NSzeben 1795. Pozsony 1798, Patak 1798, Pozsony 1806, Szeben 1812, Pozs. 1820, Szeben 1830, egy Quadrilinguis, t. i. tóttal, Lőcse 1728; pedig aligha mind ismerjük, különösen a XVII. századbbeliek közt a negyven évnyi hézag igen feltűnő. — *Curtius* az Nagy Sándornak viselt dolgairól irattatott *Históriája.* Debr. 1619. — *A. M. T. Cicerónak* négy könyve, melyek *Sturmisk Jakab* által öszveszedegettettek. Lőcse 1694. — *A. Corn. Neposnak* bíres nevezetes hadi fejedelmeknek életéről és cselekedeteikről írt könyve. Lőcse 1701. Kassa 1746. 1763. Pozs. 1777. — *L. Ann. Flórusnak* a római viselt dolgokról írott négy könyve. Kol. 1702. — *Keresztyén Seneca,* azaz *L. Ann. Seneca* munkáiból kiszedett . . . *Virágok.* Bécs 1654.

46. §.

Az újmagyar nyelv fejlődése.

Azon számos mind hang-, mind alaktani formák, melyeket különösen a XVI. századbéli emlékekben mint a középmagyar nyelv sajátait mutattunk fel (18. §.), már a XV., s még inkább a XVI. században mind inkább kiveszének, úgy hogy a XVII.-ben alig találunk közlők mást itt-ott használva a feltételes mód jelen idejébéli teljes alakjánál (mondanaja; l. 18. §. 7. e) a 38. lapon); melyet Molnár Albert még felvett nyelvtanába, de csak mellesleg, Katona István azonban már hibáztat, Pereszlényi pedig, mint régiséget, csak Telegdi munkáiból ismer. Az élet nyelvében a különféle nyelvjárásokat jellemző *hangtani* sajátosságok még húzamosan, részben e mai napig, fennmaradtak; de az irodalmi nyelvben az *ö* mind inkább tért engedte a közép *é*-nek (vött, lött: vëtt, lëtt); az *o, ö, ó, ő, a* válrokon *u, ü, ú, ü*-nek (látunk, kérjük, urunk, savanyó, keserő, hangó, öröl: látunk, kérjük, urunk, savanyú, keserű, hangú, örül stb); míg viszont a *tul bul* stb nagysokára az erdélyi *tól, ból, ról* stb nyílt formáknak engedte át az irodalmi elsőséget. Végre az *ikes* igeragozásnak a nyelv két előbbi korszakában kivételt nem ismerő rendszere, valamint az *igeidők* használatáé, meg kezdett bomlani annyira, hogy a XIX. században amaz már csak a nyelvtudomány által nyerhette vissza ősi érvényét, emennek törvényei pedig a jelenkor által fáradtságosan nyomoztatnak. A XIX. századé azon nyelv- és széptani reform dicsősége, mely egy új irodalmi nyelvet eredményezett, de lényegében ez különböző maradt a középmagyartól; ennek saját utóbb kiveszett, hangjai és ragozásai többé fel nem éledtek. Amelyek újra felvételtek is, mint a ragozott részesülői határozó (rakvák) s a feltételes módbéli teljes forma (kérneje): csupán az irodalmi nyelvben használtatnak, és csak szabadságként a költői előadásban, s nagyritkán. Nagyobb kiterjedésben élesztetnek fel az *avult képzők és szók*, de ezek is a nyelv jellemét nem változtatják meg: a nyelvtan, ami e részben fő, ma is csak azon formákat ismeri, melyeket Molnár Albert a XVII. század elején ismert.

III. A hanyatlás kora.

47. §.

Visszatekintés. — Fordulat.

Visszatekintve nyelvünk és irodalmunk állapotaira az új korban a politikai és egyházi mozgalmak folytán mindkettőt a virágzás bizonyos pontjára látjuk fölemelkedettnek. A nemzeti nyelv divata addig nem létezett kiterjedésnek örvendett. Az lett a szellemi téren, hol legnagyobb részt a vallásos érdekek működött, a fő közeg; a polgári életben is szerencsésen vetélkedett a deák nyelvvel, úgy, hogy míg Erdélyben a törvényhozás és közigazgatás nyelvivé vált, Magyarországon ezen szóltak többnyire a köz gyűléseken, ezen leveleztek széltiben a főpapok és főurak a megyékkel és egymás közt, úgy a török vezérek és tisztekkel, sőt a XVII. században a diplomatiába is fel kezdett vétetni a török viszonyokban. Ez által a nyelv, a köz élet magasabb rétegeiben gyakorolva, bőséget, bizonyos finomságot és udvarias formákat vett fel, bár tisztasága a mind bővebben használtatni kezdő deák kifejezéstől szenvedett. Másfelül irodalmi használata a hittudomány, költészet s történetírás terén mind inkább elterjedvén, a nyelv minden irányban bővült, csinosodott; a *költészet*, együgyű népies jellemét leoltván Zrínyi által, a *próza* Pázmány Péter által, művészetté emelkedett; a *tudományban* szerencsés kísérletek tétettek; különösen a magyar nyelvészet tudományos jellemet kezdett ölni: s így együtt véve az új irodalom is a XVII. században már némi virágzás képét tüntete fel. A század vég negyedében a szerencsés fejlődés az irtó beháborgások s mind erőszakosb ellenreformáció folytán lassúdni kezdett, míg a szatmári béke megkötésével s Erdély külön állása megszűntével, a nemzeti nyelv és irodalom hosszú álomba sülyedt.

T. i. a százados küzdelmektől kimerült haza a béke árnyékában üdülésnek, az új kormányrendszer alatt a közigazgatás, s ezzel a belső viszonyok kedvezőbb megalakulásának, a katolikus tanügy, s vele az egyetemes tudományosság, a jezsuiták és piaristák versenyző buzgósága mellett, szokatlan felvirágzásnak indultak, miknél fogva egy új, aránylag gazdag, irodalom keletkezett: de ez irodalom idegen — deák — nyelven szólalt meg, s e nyelv nem csak az országos téren lépett a nemzeti helyébe, hanem a társas életben is helyet foglalt, s ahova be

nem hathatott, ott a német, tót, sőt francia is mind inkább kiszorította a magyart. A magyar irodalom már szinte csak a mellözhetetlen köznapi életszükséget pótolta.

Azonban e téli állapot egy új tavaszt hordott méhében. Ez a deák irodalom szerencsésen közvetítette s általánosította az európai tudományos műveltséget, szellemében pedig hazafias volt. S a század közepétől fogva találkoztak előrelátó lelkes férfiak, kik a nemzeti nyelv mellett felszóltak, s egyes írók, kik egy vagy más ágon az elhagyott irodalmat újra megindítani igyekeztek. Kettős jellemű kor tehát: a múlthoz képest s némely szakok és irányokra nézve a süllyedése, a jövőt tekintve eleje egy új kezdetnek, s kezdete új irányoknak.

48. §.

Hittudományi irodalom.

Legnagyobb számát ez időszak nyomtatványainak még mind *vallásiak*, mint a legáltalánosb szükségé, teszik. De már itt nem találkozzunk a XVI. és XVII. századok nagy tudományú, éles logikájú, hathatós előadású, theologiai küzdőivel. A hatalmas »Kalaúz« mellé a kor legfelebb egy *Gusztini János* erőtlen »Üdvözség Mannáját« állíthata; Telegdi és Pázmány győző s megragadó szónoklatát a *Bavaryi Pálok* (1712—19), *Csúzi Zsigmondok* (1723—5), *Bíró Mártonok* (1723—51), *Szabó Istvánok* (1743—6) cifra, virágos beszédárjai válták fel. A polemia katolikus részen folyt még könyvekben és szöszékeken: a protestánsokét elnémitá egy új intézvény, a censúra, s kik külföldi sajtókhoz folyamodtak, az elébbi kornak csak keserűségeit folytatták, míg végre a szenvedelmek lecsillapodtak, s péld. egy *Molnár Jánosból* (1763) már a keresztyén türelem hangja szólt.

Így a *bibliai irodalom* azon tér, melyen a protestánsok, a Károli-féle fordítás tökéleülensége érzetében, dicséretes munkásságot fejtettek ki. Az ágostaiak közül pozsonyi ev. pred. *Bél Mátyás* a Károli Újtestamentomát a görög eredetivel összevetvén, igazításokkal adta (1727); *Torkos András* győri pred. egészen újra fordította azt görögből (1736); ugyanennek szemmel-tartásával újra, s ismét görögből, adta egy kis társaság élén nagyvázsonyi ev. pred. *Bárány György*, megtoldva számos jegyzetekkel s erkölcsi alkalmazásokkal (1754); az Ótestamentomot pedig, héberből, közös munkával ugyanő, *Sartorius János* nemes-

csói pred., és dunántuli superint. *Bárány János* fordították, de kihalván a régi bőkezű pártfogók, ez utóbbi nyomatlan maradt épen úgy mint madari reform. pred. Nagymegyeri *Bessenyei György* egész bibliája, melyet szerzője, áldatlan fáradozása emlékeül, a debreceni könyvtárban tett le (1737).

A tudományos-theologiai, a szentírás-magyarázó, úgy a nagy számú buzgalmi munkák fordítások vagy nem nagy jelentékű eredetiek mindenik részen. A keresztyén ethika terén *Bert. Lmfi Pál* (Keresztyén Bölcsesség, 1754) és *Faludi Ferenc* (51. §.), különösen az előadás részéről, válnak ki. Ha ezek után az *egyház történeti* első kísérleteket érintjük *Bod Pétertől* (írva 1753) és *Molnár Jánostól* (1769 s köv.), mindent érintettünk, mi e lelketlen és zord ízlésű korban némi figyelmet érdemel.

Kiadások. Gusztini egri kanonok: Üdvösség Mannája, Eger 1769. fol. — *Baranyi Pál* jezsuita: Halotti Predd. 2 óriási köt. N.-Szomb. 1712—19. — *Csizi Zs. pálos*: Zengedező Sípszó. Pozs. 1723. Lelki éhséget enyhítő evangéliomi Kenyér. Pozs. 1724. Evangéliomi Trombita u. o. 1724. Kosárba rakott aprólékos Morzsalék, u. o. 1725. — *Bíró Márton* veszprémi püspök: Micae et Spicae, 5 k. Győr 1756—62. Prédikációk, Győr 1761. stb. — *Szabó István* jezsuita: Böjti Predd. Sopr. 1743. Három esztendőkre való Vasárn. Predd. 3 k. NSzomb. 1746. — *Molnár János* szepesi kanonok: A megtérő Református Elmélkedéséről IV könyv. NSzomb. 1763. — *Bél*: Újtest. Lipcse 1727. — *Torkos*: Újtest. Wittenb. 1736. — *Bárányé* névtelenül Lauban 1754. — *Molnár*: Az Anyaszentegyháznak Története, 4 k. NSzomb. és Kolosv. 1769—88. — *Bod*: Az Isten vitézkedő Anyaszentegyházának . . . világ kezdetétől fogva . . . rövid Historiája. Bazel 1760, újra 1777.

49. §.

Történetírás és rokon.

Ez időszak történetírása az elébbi két századéna folytatását s befejezését képezi tartalomra és formára nézve. *Koriratok*, és krónikák. Amazok szerzői közül különösen kettő válik ki: *Cserei* és *Apor*. Nagyajtai *Cserei Mihály* (szül. 1668) erdélyi »*Históriájában*« a maga korának, egy nevezetes félszázadnak (1661—1711), írja le történeteit. Az eseményekről, gondos nyomozások után, jól van értesülve, azokat szemlélhető részletességgel beszéli el; az okbeli összefüggést politikai s egyszersmind lélektani belátással s bizonyos ítéllettel határozza meg; kora állapotait, bibéit, a viszonyokat s embereket teljesen ismeri; s felekezeti állása dacára — labanc és szigorú református levén egyszers-

mind — tisztán látó, részrehajlatlan, s így mindenkép hiteles író. Előadása, bár szinte nem irodalmilag correct, de nemes egyszerűségével, s e mellett kellemes folyamatosságával minden őt megelőzőtt történetírókat, valamint kortársait is, meghaladja. Emlékirati részletei (s inkább is emlékirat a munka, mint, ahogy Cserei nevezi, história) az akkori belélet ismeretéhez sok adatot szolgáltat. — Egészen az *erkölcs-történet* mezején forog, s e nemben egyetlen, öszves történeti irodalmunkban, Altorjai *b. Apor Péter* (szül. 1676) munkája, »*Metamorphosis Transilvaniae*« deák címmel (1736), melyben Erdély régi szokásait és erkölceit az újakkal, t. i. a német felsőség óta kifejtettekkel, összehasonlítva tárgyalja. Csereitől hozzá becses pótlékokat bírnak. — Ezek mellett fő figyelmet érdemelnek *gr. Károlyi Sándor* tábornok *Önéletrajza* (1669—1723), melyet 1703—1740 közti *naplói* helyenként igen becses módon kiegészítenek; és *gr. Pálfi János* titkára *Pulay Jánostól* a szatmári békekötés okmányos története (1718).

— (Cserei élete és mutatványok *Históriájából* láthatók az *Irod. Ölv.* I. k. 85—87. számai alatt).

Pethő nyomán két *krónikairó* indult, tulajdonkép ennek újabb kiadói, folytatói és kiegészítői: *Spangár András* és *Kovács János* jezsuiták. Amannak két munkája tartozik ide: »A Magyar Krónikának . . . tovább való Terjesztése, avagy IV. V. és VI. része«, mely az 1627-től 1732-ig történt dolgokat adja, különös tekintettel az egyházbeli eseményekre; s ismét: »Magyar Krónika«, mely kiegészítéseket hoz Pethőhöz és Spangár saját folytatásához; mindkét munka pedig számos apró históriai monographiákat a magyar történet illusztrációjára (péld. a m. korona krónikája, magyar érsekségek és püspökségek krón., eretnekek krón., a magyarok eredetiről; a magyarok vallásáról; ruházatiról; Magyarország nyelvéről; törvényeiről; épületekről; pénzről stb): ma kritikai pontosság nélküli lom: akkor a színvonalnak megfelelő, és hazafiúi lélekkel írva. Őutána *Kovács János* adta ismét Pethő Krónikáját, azt szinte egy második részzel bővítve, mely az 1627-től 1742-ig történt dolgokat hozza; sőt később egy harmadikkal is: »Magyarország Krónikájának rövid reflexiókkal való Folytatása«, mely M. Terézia dolgait beszéli 1740-től 49-ig. Kovács a maga kora történeteiben sokkal bővebb, részletesb, és érdekesb is, számos egyes becses adatainál fogva, Spangárnál; mindkettő előadása a kor irodalmi súlyedésének kiáltó tanuja. Még is itt fontos mindkettő, mert felszázadon túl az alsóbb rétegek ezen krónikákból merítették minden históriai tudásukat, s ennél is többet: nemzeti büszkeséget és hazaszeretetet. —

Kovács zárta be hosszú időre a népies, és egyszersmind kútfőszertű, magyar nyelvű történetírást, melyet e korban néhány rövidlet egészített ki kötetlen és kötött beszédben. — Említést érdemel még *Molnár János* kilenc könyve a régi jeles épületekről (1760), hol először találunk irodalmunkban számos egyetemes-míveltségtörténeti kérdéseket megpendítve.

A kútfők magyarítása körül az első kísérletek ez időszakból valók. *Spangár* sz. Istvánnak Imre fiához intézett könyvét, *Orosz Ferenc* pálos barát Küküllői János krónikáját Lajos királyról (1731) fordították.

A segédtudományok közül is a földírat ez idétt hozatott be irodalmunkba *Baranyi László* (1749), *Vecsei István* (1741, kijött 57), és szerencsésben *Bertalanfi Pál* tudós jezsuita által, ki a matematikai és természettani, sőt, új példával, már a statistikai földrajzot is bővebben és tudományosan tárgyalta (1757.)

Kiadások. Cserei, kiadva Kazinczy Gábor által, Pest 1852. — *Apor*, ugyanattól az akad. Monumenták II. osztálya XI. kötetéb. — *Károlyi* Önéletírása és Napló jegyzetei, továbbá *Pulay János* Szatmári Békessége kiadva Szalay László M. Tört. Emlékei IV. és V. kötetében, Pest 1865. — *Spangár* Pethője Kassa 1729., folytatása, vagyis a IV—VI. részek u. ott 1734.; a pótkötet u. o. 1738. — *Kovács* Pethője és »Continuációja« Pozs. 1742. A Mária Terézia története h. s. évj. nélkül. (Pozs. 1750). — *Molnár*, Nagyszomb. 1760. — Sz. István könyve, *Spangár* folytatott krónikájában. — *Orosz*: Első Lajos m. király krónikája, Kassa 1731. Buda 1760. — *Baranyi*: A geographiai tudományak első kezdete. Hála 1749. (újra Pest 1787. és 1796.) — *Vecsei P. István* Magyar Geographiája, kiadta Zanathi József. NKár. 1757. (ifj. Csécsi János azt magának tulajdonítja, Vecseit plágiummal vádolva). — *Bertalanfi* Világnak két rendbeli rövid Esmérete. NSzomb. 1757.

Kisebb írók: *Dálnoki Veres Gerzson* feljegyzései versekben 1704—22.; *Borsai Nagy Pál*: Meglett dolgok rövid leírása a magyaroknak Scythiából kijötte óta 1736-ig; *Balla Gergely*: Nagykőrösi Krónika (Szabó K. és Szilágyi Sándor Történeti Emlékeik I. köt. Kecsk. 1856); *Barrabás Sámuel*: Bethlen Farkas Historiájának summája és continuációja M. Teréziáig; stb. — Naplók: *Benyiczky Gáspár* 1707—10, *Vízaknai Briccius György* kolosv. orvosdoctoré 1693—1717 (Szabó és Szilágyi Tört. Eml. II. k. 1860); *Szakál Ferenc* kolosvári egyh. ülnöke 1693—1718 (megj. u. ott); *Rádai Pál* benderi követségének naplója 1709 (Jerneytől, Tudománytár, érték. rész IX. k.); *Cserei Mihály*, *Vas György*, *Bánffy Farkas* (1749, 50) kiadatlan naplók stb. stb.

50. §.

Költészeti állapotok.

A nemzeti élet csökkentével a költői termelés is csökkent, s amit a kor hozott, a réginek utolsó felcsillámlásait, kis részben egy újnak előhírnökeit tünteti fel inkább, hogysem valamely új irány vagy forma kifejlését s aránylagos tökélyre emelkedését. Az *elbeszélő* költészetben ugyan is részint a régi históriás énekek néhány folytatója akadt (*Kolumbán, Csizi* stb), részint Gyöngyösinek egy pár követője, milyen a sajjó-püspöki *Hriadgjel Márton*, ki egy Telemachust (1757) és Curtius után egy »Világbíró Nagy Sándor«-t (1758) írt tíz könyvben, de melyek kiadatlanok maradtak; és gr. *Lázár János*, egyideig nagy kedvességben állott Florindájával (1766). A *tanköltészet* néhány szinte jelentéktelen vallásos-erkölcsi darabon kívül (*Bertalanfi Pál*) fordításokat mutat, melyek közt csak Illel János Boethiusa (1766) tanusít némi hivatást a tárgyalásban; a *dráma*, mely már csak az iskolai falak közt talált menedéket, több szerencsével műveltetett; a *lyra* is, mely részben folytatása a XVII. századbelinek, némi emelkedést mutatott: de csak az egy Faludi tünt fel benne mint a jövőnek költője. Ennyiből áll e kor költészete, fő vonásaiban.

Különösen csak a *drámáról* és *lyráról* kell értekeznünk. Amazt leginkább a jezsuiták üzték gymnásiumaikban. Tárgyai, mint azt nyomtatott programmok s néhányak kézirati vagy nyomtatott példányai, mutatják, a régi s újabb, hazai s külföldi, részben a szent történetből vétettek; némelyek allegorikai darabok, melyek énekkel, zenével, vívással, tánccal vegyítve adattak, néha mulatságos intermezzókkal (felvonásközi jelenetekkel) tarkítva; mindig erkölcsi iránynyal. A ránk maradt színművek, sőt a meg nem jelentek is előrajzaik után sejdítve, ármánydarabok voltak, melyekben a költők nem annyira a jellemből, mint az érdekek külső összeütközéséből indulva kötik meg a csomót, s így hiányzik ugyan a felsőbb költői becs, mindazáltal a figyelem-feszítő bonyolításban, érdekes helyzetek szövésében, s élénk dialogusban a szerzők nem közönséges hivatottságot tanusítottak. A jobbak közé tartoztak a *győri névtelen jezsuita Jekóniása* (1740 körül), *Faludi Ferenc* Constantinus Porphyrogenitusa (1750), *Kunics Ferenc* Sedéciása (1753). A szerzők, mint a classicaei nyelvek tudós ismerői, az irálynak némi művészi kezelésére törekedtek, s birtokában levén

még a tősgyökeres népies magyarságnak, valamint régi írói nyelvünknek is, rajtuk még el nem hatalmazott azon idegenszerű zamat, mely a következő időszak íróin annyira érezhetővé lett.

A *lyrai* téren összesen három költő érdemel kiemeltetni. Ezek elseje *Rádai Pál*, II. Rákóci Ferenc belső titkára, kinek »Lelki Hódolás« című imakönyvéhez (1715) ragasztott énekeit valódi egélyes buzgóság, hathatós gondolatok és nemes nyelv tüntetik ki, úgy, hogy ezek a reformátusok öszves régibb vallásos költészetét mindenkép meghaladták. *B. Amade László* († 1764) viszont a világi dalban vált ki. Nála a XVII. század népies lyrai költésze, tetőpontján mutatkozik. Majd epedő érzékenység, majd kötődő játszóság, mindig pedig költői elevenesség és tűz lelkesítik jól gondolt és szemléletes költői nyelven szóló dalait. Verselése nem correct, mint valamennyi előzőié nem; de változatos, és dallamos. Amade dalai s némely gúnyoros versei, valamint a XVII. század öszves dalkészlete, kézirati másolatokban forogtak közkezen; összegyűjtve s kiadva csak a jelen században jutottak általánosan ismeretbe.

Az eddig felemlített költők és művek sora rekeszti be az »újkor« költészetét. A hanyatlás lyrai triászának legifjabbika, *Faludi Ferenc* (szül. 1704 † 1779) más befolyások közt egy más, az eddigittől különböző, t. i. a *lyrai műköltészetnek* lett megkezdője. Ismerte a valódi népköltészetet: a magyar köznépi dalait; ismerte és szerette a francia chansonokat, s amazok melegítő, ezeknek ízlésnemesítő hatása alatt irogatta hol vig szeszélyű s jókedvű, hol derült életbölcészetet lehelő költeményeit, melyek alkotásra, gondos kidolgozás és technikai tisztaságra korabeli minden darabok közül határozottan kiválnak, s őt az »újiskola« valóságos nagyatyjává avatják. Egykor *pásztori költeményei* ezeknél is inkább csodáltattak: most, az eléggé népies öltöztetés dacára, a virgiliusi utánzás és idegen életnél fogva kevesebbre becsültetnek.

— (*Rádai Pál*, *Amade* és *Faludi* rövid élete s munkáikból példák az *Irod. Olv.* I. köt. a 88—92. számok alatt láthatók).

Kiadások: *Rádai Pál*: Lelki Hódolás, Debr. 1715; és 1770-ig még ötször. — *Amade Versei*, kiadta gr. Amade Taddé (Szalay L. ügyelése alatt). Pest 1836. — *Faludi Versei* Révai által 1786. ismét 1787. Bacsfányi által 1824. Toldytól Faludi Mind. Munkáiban Pest 1853, és külön Pest 1854.

51. §.

Szép próza.

A széppróza első kísérletei a tárgyalt időszakban tétettek. Ami a XVI. és XVII. században a prózai elbeszélő előadásban történt, még mind az egyházi próza befolyását érezteti. Szabadabb ettől, s némi elegantiára törekvést mutat gr. *Haller László*tól Fenelon tanregényének, a *Telemachnak*, fordítása (1755), melynek prózája, bár a régi szélességtől még nem tudott megmenekedni, tisztaságra, hajlékonyságra, numerusra nézve érezhető haladást mutat, s azért, többször ismételt kiadásokban, sokáig kedves olvasmánya maradt a m. közönségnek. Ezzel vezetett be egyszersmind a francia irodalom is először a magyarba. A széppróza kifejtése tekintetében is érdemlenek a már említett drámaírók méltatást (50. §.); legnevezetesebbek azonban a kötetlen beszédnek aesthetikai kezelésénél fogva Faludi a költő, és Mikes Kelemen. *Faludi* prózai munkái öszvesen az erkölcsiek közé tartoznak. »Nemesember«, »Nemesasszony«, »Nemesúrfi«, »Udvari ember«, »Bölcs ember«: olaszból, franciából, németből fordítottak; a »Szent ember«, s tán a »Téli Éjtszakák« eredetiek (1748—78). Nem a tartalom az, melynél fogva e dolgozatok figyelmünket e helyt annyira kiérdemlik, bár ezek az alkalmazott ethikának egész körét kimerítik, s nagy tömegét terjesztették az életnézeteknek s az ismereteknek: hanem a nyelvbéli előadás, mely azoknak új és férfias szépségénél fogva, nyelvmívelésünk történetében epochális jelentőséget vívott ki. Érezte Faludi ezen részint dialogizált, a társalkodó élet formáiban mozgó, részint aphorismusokban szerkesztett művek írása és magyarítása közben nyelvünknek e téreken fejletlen, merev, társas fordulatok és finomságokban, valamint lélektani kifejezésekben elégtelen voltát, s azon bátorsággal ültette át a gyökeres magyarság szép virágai közzé más kimíveltebb nyelvek virágait, melylyel minden ifjabb culturájú nyelvek kölcsönöztek másoktól. E mellett nyelve oly velős, kerek és hangzatos, a népi nyelv sajátosságos és szép fordulatait oly szerencsésen alkalmazó, hogy a magyar prózának, melyet Pázmány a XVII. század elején hathatosságra nézve nem várt magasságra emelt, Faludi, tovább menve, széptani tekintetben adott új lökést: amiért már saját kora őt mint prózaírókat nem csak ünnepelte, hanem fél századon át, új meg új kiadásokban, olvasta is.

— (*Faludiból* példa az *Irod. Olv. I. k. 93. sz. alatt* látható).

S míg ekép Faludi által Rómában indult meg prózánk műveltetése, *Mikes* törökországi számkivettetésében irogatta halhatatlan munkáját. Ifjone korától fogva II. Rákóci Ferenc belső embere, ezt Francia s utóbb Törökországba, rodostói magányába, követte, hol maga is élte le szinte egész életét († 1762). Úgy látszik; élete utolsó éveiben dolgozta ki, levélalakban, naplói s olvasmányi böngészeteiből, azon híres munkáját a »*Törökországi Leveleket*«, mely, tartalomra s előadásra nézve egyformán a legérdekesebb magyar művek közé tartozik. A Rákóci-féle emigráció, valamint a török birodalom akkori történetei s erkölcsi állapotai ismeretére sok becses adatot nyújt; de fő érdeme az író saját belvilága visszatükrözésében van. T. i. e műbe rakta le *Mikes* az élet és szenvedés által tisztult s megnyugodott vallásos lelke tapasztalásait, gondolatait, enyelgéseit, melyek e kedélyes, humoros levélirályban oly vonzó kifejezést nyertek. B. Tót Ferenc tábornok mentette meg e munkát az elveszcstől, haza hozván azt Konstantinápolyból legott *Mikes* halála után, de világot csak harminc évvel utóbb látott.

— (*Mikes* élete s példák Leveleiből az *Irod. Olv.* I. k. 94—96. sz. alatt).

Kiadások. Haller Telcmachja Kassa 1755. 58. 70. 75. — *Faludi* munkái, korábbi kiadásokban megritkúlván, többeket Révai adott ki újra Pozs. 1787. Új teljes kiadásuk Toldytól Pest 1853. — *Mikes*: Kulcsártól, Szombatholy 1794. Újra szorosan az eredeti kéziratból életrajzzal Toldytól 2 k. Pest 1861.

52. §.

Bölcészeti, természet- és számtani irodalom.

Az Apácai kezdeményezése a *bölcészeti* téren, mint érintetett, folytatók nélkül maradt. Néhány fordítás Seneca, Petrarca, Locke stb után a gyakorlati erkölestanhoz tartozik. Ilyen lehetett a Jankowich által felhozott »*Erkölesi Tudomány*« is, mely három darabban, Bécsben 1750 jött volna ki, de melyet én mind eddig nem láthattam. Az időszak vég hátárát jelzi csak egy rendszeres kísérlet, a *Sartori Bernát* ferenci barát »*Magyar Philosophiája*« (1772), de mely teljesen a középkori scholasticismus álláspontját tüntetvén fel, nem csak e tudomány általános színvonalától maradt el, de még a hazaitól is, melyre az mind a katolikus, mind a protestáns intézetekben immár emelkedett volt.

Hasonló, vagy még nagyobb szegénységet mutat a *természettudományok* mezejc. Egy-egy rövidlet és monographia a természettan

gazdaszat és orvostudományból említést sem érdemel. Deigen *Miskolczi Ferenc* győri sebész bármi tökéletlen kísérletei egy orvosi műnyelv megalkotása körül (1724); s a korhoz képest *Mátyus István*, Küküllő s Marosszék tiszti orvosának, »Diaetetikája« (1762), mely physiologiai, természetrajzi, és természettani segédisméket is tartalmazván, s tudományos szellemben dolgoztatván, természettudományi irodalmunk tulajdonképi kezdetét képezi.

Parlagon heverték a *mathematikai* tudományok is. Néhány számtan, köztök a fő, *Maróti György* debreceni tanára is (1743), csak a polgári osztály gyakorlati szükségeinek felelt meg. — Ugyanez kísérlette meg első az *énektan* elméletét is (1756). — A *hadi tudományok* terén végre felette vékony kezdetet tüntetnek fel gr. Khevenhüller Lajos gyakorlati utasításának fordítása *Kovács Jánostól* (1746), mely a taktika elemeit is magában foglalja, és *b. Fáber Farkas* magyar ezredes elemi hadioktatása (1759). A műnyelv ugyan legkisebb hasznot e munkákból nem vont.

Kiadások. Sartori: Magyar nyelven Philosophia. Eger 1772. (részei: Logika, Metaphysika azaz a lelkekről való tudomány, Physika). — *Miskolczi: Chirurgicali Utitárs* (egy orvosi latin-magyar szótárral). Győr 1724. 486 lap. Másodszor Győr 1742. — *Mátyus István: Kol.* 1762, 66. — *Maróti: Arithmetika,* Debr. 1743. újra 1763, 1782. — és: *Harmonikus Zsoltár, avagy az Éneklés mesterségéről.* Debr. 1756. újra 64. — *Kovács János* matematikus: *Hadi Exercitium* vagyis gyalog regementek gyakorlási. Pozs. 1746. — *Fáber: Hadi embernek oktatása,* melyet magyar ifjúságnak kedvéért rövid írásba foglalt. Kassa 1759. 190 lap.

53. §.

Nyelvészet. — Irodalomtörténet zsengei. — Class. literatura.

Bél Mátyás első ez időszakban, ki nyelvészetünk körül buzgókodott. 1713-ban hívta fel »a magyar nyelv története« című, deák nyelven készülöben volt munkája előrajzában a haza tudósait, hogy neki ebben segedelmére legyenek. S bár hiában, még is megkészült ennek egyik része: »*Etymologicon Hungaricum*«, melyben *Otrokocsi* nyomán a m. nyelv rokonságát vitatta a héberrel. Nem vesztett a tudomány semmit, hogy az ál tételből kiinduló munka világot nem látott, valamint nem vesztett volna, ha *Örtel János* soproni ev. prednak szint' e téren mozgó »*Harmoniája*« (1719) homályban marad. Soká tartotta magát fenn e nézet philológiánkban, s új vitatót lelt még ez időszak alatt *Kalmár Györgyben*, egy az angol egyetemeken kikép-

zett tudós, de paradoxonokban kelletnél inkább gyönyörködő fejben, ki azonkívül Prodromusában (1770) mélyebben igyekezett behatni a névmások és ragok természetébe, de biztos elv hiányában sikeretlenül. Más hírt pendített meg *Sajnovics János* jezsuita, ki, bár csillagász nem nyelvész, Lapphont járván meg, s elég éles észlelő tehetséggel bírván arra, hogy a lapp nyelvben a magyarnak rokonát felismerje, ebbeli észlelései eredményeit egy európai hírre kapott munkában a dán királyi társaságnak 1770-ben bemutatta. Sok használható anyagot foglal ez magában az összehasonlító nyelvészet érdekében; s minden esetre címénél jobb, mely »a magyar és lapp nyelvek *azonosságát*« állítván, mind a külföldet eltévesztette, mind a hazában új táplálatot adott azon ellen-szenvnek, mely a finn nyelvcsalád s a magyar közt kétségtelenül fennálló rokonság kérdésében a tudomány kárával létezett, s melynek *Hlivai János*, az Örtel kiadója, a külföld ebbeli állításai ellenében, már 1746-ban éles kifejezést adott. Azonban a tétel most már magyar által felállítva, és hasonlító nyelvészetünkbe mint természetes terére bévezetve levén, többé nem mellőztethetett, s a jövődönnek gyümölcsöző vívmányait szerencsésen előkészítette. — A *belső nyelvtörténet forrásai* is ez időben kezdtek megnyitani halhatatlan történetírónk *Pray György* által, ki az ómagyar »Halotti Beszédet« Sajnovicscsal közölte kiadás végett, a középmagyar Margit-legendát pedig (1770) maga tette közzé. A nyelvvizsgálat érdekében mindazáltal ez emlékek még akkor fel nem használtattak.

A *nyelvtan* gyakorlati terén több szerencsével működött *Bél*, első adván a németek számára, németül, magyar nyelvtant (1729), melyben elég ügyesen fordítja hasznára a régi nyelvtanok nyereményeit, s mely, bár utóbb egy *Névtelenben* (1746), majd *Ádámi Mihály* (1760) és *Farkas Jánosban* (1771) vetélytársat nyert, magát, újra meg újra dolgozva, egy századig fenntartotta tizenhárom kiadásban. Ugyanő az iskolák számára Cellárius híres *szótárába* beiktatta a magyar nyelvet is (1719). Bementek a magyar szók Bischof »Gradus ad Parnassum« nagy synonymikonába (1729), Wagner Ferenc Phraszológiájába (1750), *Jambressich* deák-horvát szótárába (1742) stb, de mindezekhez csak a meglevő szótárak használtatván fel, a szótári anyag általok nem neveltetett: maga *Boi Péter* tett egy lépést tovább, Páriz Pápai szótárát 1767 *bővítve* adván ki. Ebből állt mindössze a kor szótárirodalma.

Végre ez időszakban indult meg *nemzeti irodalomtörténetünk* is. A buzgó *Czvittinger Dávid* a hazai tudósok életeit írta össze szótári

rendben, több hazafiúi gondossággal mint kritikával; mellette a magyar történet könyvészetét is adta; de első, ki a magyar nyelv s a nemzeti irodalom történetének megalkotására gondolt, ismét *Bél Mátyás* volt, ki fenn említett Előrajza szerint nem csak a magyar nyelv eredetét, rokonságait, hanem az ómagyar (húnscytha, székely) írás, s a m. bibliai, nyelvészeti és költői irodalom történetét is adandó volt; de ebből végre is csak az ómagyar írás (sikeretlen) története jelent meg (1718). *Spangár András*nak, a krónikaszerzőnek, elkészült ugyan »Magyarok Bibliothékája« (1738), melyben a hazai írókról értekezett; de ennek munkája sem jelenvén meg, a tetteges kezdeményezés dicsősége végre is *Bod Péter* magyar-igeni ref. predikátornak maradt fenntartva. E férfiú t. i. fáradozatlanul felkutatott mindent, mi Erdélyben még fennvolt, gyűjtött, jegyzett, kivont, bírált, s e kitűző buzgalomnak köszönjük egész sor munkáját, melyekben, hagyományos és kéziratú adatok mellett, sok olyakat is lelünk, miknek forrásai ma már lappanganak, részben tán el is veszték. Ide tartoznak tőle a »Biblia Históriája«, melyben a magyar bibliai fordításokat is megismerteti; »Szent Polykarpusa«, melyben az erdélyi ref. superintendensek életeit adja, kik közt számos magyar írók is voltak; »Erdélyi Phoenixe«, melyben a magyar és erdélyi nyomdászat történetére számos adatot nyújt; de fő munkája a »*Magyar Athénás*« (1766), melyben a magyar írókról és munkáikról betűrendben értekezik. E munkák által Bod Péter nem csak a magyar nemzeti irodalom történetének alapját vetette meg, hanem hazafiúi izgatásaival a magyar irodalomnak, különösen Erdélyben, föléledését is nem kis mértékben előmozdította, s ezért, s mint a nemzeti becsület buzgó védője, magának irodalmunk történetében halhatatlan nevet vívott ki.

Azonegy időben *Kénosi Tözsér János* tordai unit. tanító az unitár irodalomról írt (1753), de munkái meg nem jelentek.

Kiadások Io. Gott. *Ürtelii* Harmonia linguarum Orientis et Occidentis, speciatimque Hungaricae cum Hebraea, publicae luci exposita a Io. Illivai. Witteb. 1746. — *Kalmár*: Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno- (seu Hunno-) Avarici, sive Adparatus criticus ad linguam Hung. Pozs. 1770. — *Sajnovics*: Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Koppenh. 1770. újra NSzomb. (1771). — *Pray*: Vita S. Elisabethae Viduae . . . nec non B. Margaritae Virg. NSzomb. 1770.

Bél Meliböi álnéven: Der ungarische Sprachmeister. Pozs. 1729. Kol. 1731. Pozs. 1748. 54. 63. stb. tizeuharmadszor Pozs. 1829. — *Névtelen*: A Magyar Nyelv Tornász, h. n. 1746. (Sándornál). — *Ádámi*: Ausführliche ungarische Grammatik Bécs 1760. — *Farkas*: Ungar. Gramm. Bécs 1771. és még többsz. — *Chr. Cellarii*

Latinitatis Liber Memorialia, interpret. Hung. et Boh. locupl. Nürnberg. 1719; magyar-deák részszel Lőcse 1735, Debr. 1762. stb; és: *Primitiva vocab. L. Lat. c. interpret.* Hung. Debr. 1742. — *Gradus ad Parnass.* NSzomb. 1747, 67, 71. stb. — *Wagner Phrasologia*, NSzomb. 1750, újra 1775. stb. — *Jambresich: Lexicon Latinum interpretatione illyr., germ. et hungarica locuplet.* Zágr. 1742. — *Bod: Páriz-Pápai, Szeben 1767. újra 1782, és Eder által 1801.*

Bél: Historiae Linguae Hung. libros duos, Genesisim et Exodum, edere parat, utque eruditi patriae viri, et qui id ad se pertinere existimabunt, symbola sua conferre velint, obnixè rogat. Berlin (1713). *De vetere Literatura Hunno-Scyth.* Lipse 1718. — *Bod munkáit l. az életrázlatban.* — *Kénosi Tözsér: De Typographiis Unitariorum in Transylvania atque Libris in iisdem impressis; és Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum.* 1753.

— *Bod Péter* Felső-Csernátonban, Erdély Kézdi székében, 1712. febr. 22. született nemes, de szegény, református székely szüléktől. A helybeli iskolában kezdte tanulását; mely, midőn apja az 1719-ki döghalál áldozata lett, félbeszakadt, s midőn utóbb folytatta is, tavasszal és nyáron marhát kellvén őriznie, csak télen járhatott be, amiért csak lassan haladhatott, bár a gyermek már ekkor égve égett a tudományért. 1724-ben az enyedi collegiumba menvén fel, eleinte egy más tanuló mellett nyomorgott; később egy vagyonos polgárnő által gyámoltva, az alsó osztályokat oly sikerrel végezte, hogy 1729 Felsőbányára tanítónak hivaték meg. Itt három évet tanítva tanulva töltvén, s egy kis módot is szerezvén, 1732 philosophiára és theologiára Enyedre visszatért, magát a deákok közébe iratta, s mint ilyen 1736 a könyvtár gondviselője, 1737-ben pedig a héber nyelv segédtanára volt, melyet magánszorgalomból tett magáévá. Itt, és e könyvtárban, vetette meg magyar irodalmi ismereteinek alapját. Megnyervén a leydeni egyetemnél alapított egyik magyar segéddíjt, Hollandba ment, hol 1740 augustusban érkezett meg, s Leydenben, a theologiai collegiumba felvételvén, három évet töltött, szakján kívül a történet, jog és természettudomány híres tanárait is hallgatta, s magának éjjeli nappali feszített szorgalmával e tudományokban is alapos jártasságot szerzett. 1743-ban, Éjszaki-Németországon át, ismeretekben és könyvekben gazdag haza jött, s még azon év végén pártfogónéja gr. Bethlen Katánál, Hévizen, mint udvari predikátor megkezdte lelkészi pályáját. 1746 a hévizi ref. ekklezsia által is papjául választatott, 1749-ben pedig úrnéja ajánlatára elfogadta a magyar-igeni jövedelmes papságot, melyet, visszautasítva minden más meghívásokat, munkás élete végeig megtartott. 1766 még az erdélyi ref. egyház főjegyzőjévé választatott, mely állás a superintendensség előjáró foka, de ezt meg nem érte, 1769 elején mellvízkórból kimúlván. — Ha az eszközök hiányát és némileg elszigetelt helyzetét tekintjük, Bod Péter munkássága a hittudomány, az egyházi és irodalmi történet terén szintoly kiterjedt volt, mint sikeres és alapvető. Mellőzve szentírás-magyarázó munkáit és

szónoklatait, melyeket melegség és hathatosság jellemeztek, a történelem terén első munkáját (úgy mint: Az Isten . . . Anyaszentegyházának . . . világszerte fogva . . . Históriaja, Basilea 1760, s újra 1777) nagy kiterjedésű s forrásokból bírálattal dolgozott »Magyar és Erdélyországi Históriaja« követte, deakül 1765-ig három, magyarul 1711-ig hol rövidebben hol bővebben, két kötetben, mely azonban meg nem jelenhetvén, abból halála után a »Historia Unitariorum in Transilvania« (Lugd. 1776) külön adatott ki, sőt ebből véve ki és átdolgozva támadtak irodalomtörténeti munkái is, melyek kútfőszerű becsöket mind maig megtartották, ú. m. A sz. Biblia Históriaja (Szeben 1748, újra 1756, 1782); Sz. Polykarpus h. s. évj. n. (Enyed 1766); Magyar Athénás, h. n. (Szeben) 1766; Erdélyi Phoenix, h. n. (Enyed) 1767. E szakhoz tartoznak még több deakül írt kiadatlan monographiái: Scriptorum Historiae Hung. Notitia; Literata Panno-Dacia (a XVI. század tudósai), Gellius Molnarianus, Redivivus Alb. Molnár, stb. A história körébe, szinte kéziratban: Brevis Valachorum Transilvaniam incolentium Historia (egy nagy köt.); Sicilia Hunno-Dacica; Gellius Transilvanicus (adattár), és sok egyéb. — Bod, valamint a kezdeményező munkásságnak, úgy az erényes férfinak legszebb előképe volt: érzékeny férj és atya, jótevőihöz halás és hű, hivatalában fáradságtalan buzgóságú. Amennyiben mint író felekezetes, gyakran eles, és izlése tökéletlen, ez a korban, amaz a helyzetben lel melegséget. Egészben véve az utókor teljes tiszteletére és haláljára méltó férfiú.

A szellem s az izlés hanyatlását e korban jelzi a classica literatúra teljes elhanyaglása is. A XVII. században még is néhány romai történetíró, és Ciceró is, talájtak fordítókat: most egyedül *Dionysius Cató* és *Boethius*, magok is a romai irodalom elhanyaglott korából valók, csupán ethikai tartalmoknál fogva vontak magokra figyelmet. Amaz három (népies) átdolgozatban kilenc —, ez Illei Jánosnak a korhoz mérve elég jó fordításában két kiadást ért rövid idő alatt. Vessük még ide a hasonlirányú »Keresztyén *Senecát*«, mely nem csak a múlt századi fordítás nyomán (l. a 45. §.) javítva kiadatott Szilágyi Sámueltól, hanem Mihály Istvánban verses átdolgozót is nyert (1768).

Kiadások: Heptalogus, azaz Görögországi hét bölcsnek jó erkölcsre oktató, rövid Mondási és *Cató* közönséges erkölcsre tanító bölcs Parancsolati (névtelentől Gyöngyösi Rózsakoszorúja versformájában). Buda 1750. — *Cató*nak Versei, melyeket magyar nyelvre fordított Felsőbüki Nagy Lajos. Eger 1756; ismét Sopron 1757; Buda 1766; Eger 1772. — A jó erkölcsre tanító *Cató*nak bölcs versei P. Pius Füssi által. Kassa 1762 és 1770, Buda 1768 és 1772. — *Boethius* öt könyvei a Bölcsesség-

nek vizsgáztatásáról. Kassa 1768, ismét 1773. — Keresztyén *Seneca* (Kéri után) Szilágyi Sámuel. Bécs 1740 (ismét Pozsony 1803). Keresztyén *Virágocskák*, melyek *Seneca* Leveleinek gyönyörűséges kertiből szedettek, és versekbe költettek Mihály István által. Kol. 1766 és 1768.

NEGYEDIK RÉSZ. LEGÚJABB KOR.

Második virágzás kora.

54. §.

Áttekintés.

Némely jeles hazafiak a magyar nyelvnek a köz életből, a művelt körök s az irodalomból mind inkább kiszorulását fájdalmasan tapasztalván, s azt a nemzeti lét fő védpaizsának felismervén, buzgón kezdék sürgetni annak virágoztatását. Elsők, kiket e nemes tíz munkára gerjesztett, Bessenyei György és társai voltak (1772); nyomban követték őket számos egyházi és tanférfiak, valamint előkelő rendűek is a két hazában; úgy hogy, midőn II. József ca. 1784-ben a német nyelvet hozta be nem csak a közigazgatásba, hanem, bár még csak részben, a közoktatásba is: az irodalom által legfőbb kincsére már figyelmessé lett nemzetnek hathatós visszahatása következett be, melynek eredménye a nemzetiség megmentése lett. Az irodalom a nemzeti élet egyik fő tényezőjévé vált, a nyelv a törvény oltalma alá helyeztetett, s mind újabb s nagyobb foglalásokat tett a társas és politikai életben úgy, mint a közoktatásban; nemzeti intézetek: muzeum, akadémia, színház, hatalmasan fejlesztették a nemzeti tudományosságot és művészetet; a nyelv minden irányban gazdagodott, szépült; a költészet classicitásra emelkedett, s végre a törvény és a király is magyarul szólaltak meg. A nemzeti műveltség minden terén sokkal biztató haladás: míg azt a forradalom 1848—49-ben ismét félbe szakasztotta.

55. §.

A legújabb kor időszakai.

E kor irodalmában is *három időszakot* különböztethetünk meg. Ezek

I. *az újjá-születés kora* (1772—1807), melyben a felébredt nemzeti szellem különböző irányokban kísérlette meg egy új irodalom megalkotását. Tart Bessenyei György fellépésétől Kisfaludy Sándor virágzásaig, s harmincöt évet foglal magában.

II. *A nyelvújítás és nyelvszépítés*, egyszersmind a költői classicismus *kora* (1808—1830), melyben kitűnő szellemek öntudatosan és tüzetesen vették a nyelvet gazdagítás és széptani művelés alá, s a költészetet, felsőbb nemeiben, a tökély bizonyos fokára emelték. Nyelvszépítés tekintetében fő tényezője Kazinczy Ferenc, a költészet nemzeti és művészi irányban művelésére nézve főleg Kisfaludy Károly és Vörösmarty Mihály. Huszonhárom évet foglal magában.

III. *A Széchenyi kora* (1831—1849), mely a nyelv s irodalom egyetemes kimíveltetését tünteti fel költészetben, tudományban, életben. Fő tényezői életben és politikában Széchenyi István, tudományban az általa létesített akadémia, költészetben a középnek művelői. Tizenkilenc évet foglal be.

I. Újjá-születés kora.

56. §.

Irodalmi mozgalmak s irányok.

Ez időszakot a Mária Terézia által 1760-ban Bécsben felállított nemes testőrsereg egyik lánglelkű tagja, *Bessenyei György*, indította meg 1772-ben. Szóval és írásban buzdította társait a nemzeti irodalom ápolására, s hosszú sorát adta a költői, philosophiai és történelmi dolgozatoknak, melyekre bécsi társai s más lelkes férfiak munkái következtek, kik az Európában akkor általán mintaszerűnek elismert francia irodalom példányait követve, egy hasonnemű irodalmi csoportot képeztek, melyet *francia iskolának* nevezünk. Mások különösen a római classicusokat vevén előképül, az úgy nevezett *classici iskolát*

képezték; míg ismét mások a régibb magyar költészet formáit folytatva, s leginkább nemzeti tárgyakat népies nyelven tárgyalva, *népies iskolát* alkottak. Mindazon nyereményeket, melyeket a költészet és nyelv e különböző irányú igyekvéseknek köszönt, elfogadta egy negyedik csoport, mely különös gondot fordított az ízlés nemcsítésére, a nyelv bővítésére, s egy önálló eredeti költészet megteremtésére, melyben azért az *új iskola megkezdőt* ismerjük fel. Ezek mellett némelyek, a terjedő olvasási kedv napi szükségéinek egy *mulattató irodalom* által igyekeztek megfelelni; feléledt a rég elenyészett *magyar színészet* is; *hírlapok* és folyóírások a könyvkereskedéstől elzárt helyeken is hírnökei és terjesztői lettek az új mozgalomnak, s nyelv-mívelő *társaságok* egy új jövőnek veteményez kerteivé alakultak. Csak a *tudományos irodalom* mutatott lassú haladást, miután az iskola folyvást deák volt.

57. §.

A francia iskola. — Bessenyei György.

A francia úgynevezett *classica*i költészet leginkább a tragédiában nyilatkoztatta ki sajátosságait: t. i. a három egység szoros megtartását, s tárgyainak hősies világból választását, miből ismét a jellemzés abstract vitele, a fenségesnek és szenvedesnek (pathosnak) előuralkodása, s ezek által feltételezve a dictió folytonos emelkedettsége, mely szükségkép szónokiasságba tévedt, következett. Ez a szónokiasság még szélesebb tért foglalt a hős- és tankölteményben, az epistola és heroidban; mikhez az általános francia versforma, a kimért alexandrín, járulván, a külső kifejezést is bizonyos egyformaság bélyegezte. Ez a költészet lett Bessenyei előképe a drámában, eposban, tankölteményben, valamint az epistolában és leíró nemben. Első fellépése a tragédiában bebizonyította, hogy ahol nemzeti élet és színpad nincsen, siker nem lehet. *Ágis*, *Hunyadi László*, *Buda* (1772 és 73) beszélgetésbe foglalt történetek, melyekben a cselekvény, drámai jellemfejlődés és haladás hiányát a sententiósus, szónokias, bár nem ritkán a szenvedélyt hathatósan festő, dialóg nem pótolja. A vígjátékban (*A Philosophus* 1777, *László*, mely azonban nem jelent meg) Molière lebeghetett előtte, de itt is hiában keresnénk drámai alakítást és életet; a *Philosophus*ban mindazáltal, melyhez szerencsés tapintattal a prózai előadást választotta, különösen a dialóg életszerűsége, s némely alakok valósága a hivatásnak kétségtelen tanúi. Méltán elhíresedett eb-

ben Pontyi jelleme, kiben egy becsületes, de szűk álláspontjához képest értelmileg korlátozott, falusi nemesember egész a külső viseletig és beszédejtéig híven festetik. — Az *eposban* a Henriás lebegett előtte, s mint itt Voltaire, úgy Bessenyei is »*Mátyás királyban*« (6 ének, 1772) egy tisztán históriai hős és eposi nagyszerűség nélküli események választása által követett el alaphibát. A censúra gondoskodott róla, hogy e pályát ne folytassa. — Szerencsésb volt a *tanköltészetben*, hová *Az ember próbája* (szabadon Pope után 1772) s több kisebb költeményei tartoznak. Bessenyei t. i. szellemmel, beható értelemmel, s komoly hajlammal bírt az emberiség erkölcsi érdekei vizsgálatára, s mély, tartalmas gondolatai sikárlott, zengzetes verseiben emelő hatással vannak, bár előadása itt kevésbbé költői mint drámáiban, a *heroidok* s némely *epistoláiban*, melyek gyakran szerencsésen illetik a szív húrjait is.

Általában, Bessenyei lelke mindig meg volt osztva a költészet s a *tudomány* között. Nem rendszeresen dolgozta ő fel akár a históriát, akár a philosophiát, de prózai írásaiban a *philosophia* felsőbb tárgyait önállósággal és mélységgel vizsgálta; a *históriának* pedig hol művészi tárgyalását kísérlette meg (*Hunyadi János Élete* 1778), hol bölcsészeti felfogását Voltaire és Montesquieu szellemében (A m. nemzet philosophiai története; Európa a XI. században; A törvénynek útja stb, mind 1778 előtt), de már ebbeli munkáinak kiadatlanul kellett maradniok; mint maradtak számos költői, történeti és politikai munkái, melyeket élete második részében, berettyó-kovácsi jószágán dolgozott, hová 1784-ben vonult volt.

Bessenyei befolyása a költészetre, s általában a magyar szellemre mély és üdvös volt. Amazt eszmékkal termékenyítette meg, s az alexandrín behozása által, mely azonban nála trochaeusi lejtést kapott, felmentette a négy sorú és rímű Zrínyi-strópha áradozásra csábító nyúgja alól; ez pedig első ismertette meg a XVIII. század szabadon vizsgáló irányával, s véget vetett a szárnyszegő dogmatismusnak. De hatása nem szorítkozott ezekre; az *az irodalom jövőjének kivívására* is kiterjeszkedett. T. i. ő mondta ki első, hogy idegen irodalmak segedelmével lehetnek a nemzetnek többen több tudósai, de a *nemzetet* egyedül saját nyelvén lehet művelni; amiért a *tudományoknak magyar nyelven műveltetését*, s e célra egy *tudós társaság* felállíttatását nyilván sürgette. Ez irányeszmé, fejtegetve több írásaiban, a legbecsesb örökség, melyet nemzetének hagyott. A magyar megértette őt: az ő eszméit jelígeül írta

fel zászlóira, s azok — bár csak ivadékok kihalta után — de végre is valósággá váltak.

— (*Bessenyei élete s töle Példák az Irod. Olv. I. k. 97—102. számok alatt.*)

Kiadások. Ágis tragédiája öt játékban, Bécs 1772. Hunyadi L. tragédiája három játékban, toldalékul elegyes versek. u. o. és akk. Buda tragédiája, öt játékb. Pozs. 1773. A Philosophus, Pest 1777. — Láisz és Mátyás kir. kiadatl. — Az Ember próbája, s mellette elegyes versek és philos. darabok. 1772. — Hunyadi János Élete, Bécs 1778. — Futó Darabok, h. és évj. n. Anyai Oktatás, levelekben, Bécs 1777. Magyar Néző, u. o. 1779. Holmi, u. o. és akk. stb.

58. §.

Bessenyei György Társasága. Báróczy. Anyos.

Első, ki Bessenyeihez egész lélekkel csatlakozott, az öreg *b. Orczy Lőrinc*, tábornok és főispán, volt. Egyike azoknak, kik még a hanyatlás puszta időszakában a társas téren pártul fogták az árva nyelvet s irodalmat, maga is dolgoztatott fiatal korában már; most, hanyatló éveiben, megkapva Bessenyei tüzetől, újra megragadta a tollat, s kisebb-nagyobb *tanköltevényeiben* s *epistoláiban* egyszerű emberszerető életfilozófiájának s forró hazafiságának adott kifejezést. Tiszta önérzetten alapvó boldogság és léleknyugalom neki az élet vég célja, ami nem erre vezet, a nagy világ minden gondja, a tudomány s művészet nagy munkái, hívságok hívsága. — Harmadik az úgy nevezett »Bessenyei György Társaságá«-ban *Barcsai Ábrahám* testőr, utóbb ezredes, ki főleg e kettővel folytatott kedélyes *költői levelezést*, melyben változatos élete különféle helyzeteiben felvett benyomásait francia könnyűségű s kellemű csevegéssel adja vissza. Nem oly határozott egyéniség mint Orczy, de ennél élénkebb képzelemmel, képesebb beszéddel s tisztább technikával bír.

Még két férfiú tartozik a Bessenyei bensőbb köréhez: a két utóbbit fényben messze felülhaladó: *Báróczy Sándor*, szinte testőr, utóbb ezredes, és egy ifju pálos szerzetes, *Anyos Pál*. Amaz a francia regényt és beszélyt ültette át irodalmunkba, s bár fordító csak, de szépirodalmi prózájának meglepő szépsége által magának irodalomtörténetünkben halhatatlan nevet szerzett. A szép ízlésű, de tartózkodó ember Bessenyei ösztönzéseire lépett fel 1774-ben Calprenède hét-kötetes regényével, a *Kasszandrával*, utána mindjárt Marmontel »*Erkölcsei Meséivel*« (így nevezte ennek beszélyeit), s majd a német Dusch »*Erkölcsei Levelei*«-vel 1775. Ezen, claddig ismeretlen szépségű prózában írt munkák nem kevesebbé villanyozták fel a magyar közönséget,

mint egykor a párisi szépvilágot. Új volt különösen az a könnyű mívelt tónus, e választékos, tiszta, dallamos folyású nyelv, melynek irodalmunkban elődje nem volt, s mely Kazinczy Ferenc szépezékét, ennek saját vallomása szerint, minden egyéb felett felébresztette.

— (*Báróczy élete és mutatv. az Irod. Olv. I. k. 103. sz.*)

Ányos Pál egyike a legköltőbb kebleknek, mik magyar nyelven zengették érzelmeiket. Lelke csupa hév és óhajlás. Érzékeny szíve a barátságért és hazáért lángolt, s mintha kora halálát előérezné, a földi lét mulandósága egyik fő tárgya borongó elmélkedéseinek. Ritkábban *dalba* foglalja, különösen vallásos, érzéseit; többnyire mégis a francia iskola kedvelt formáiban, az *epistolában* és *elegiában*, enged szabad folyást merengéseinek. Ez az ábrándos bú, az eleven, képes nyelv s verseinek széphangzása sokáig egyikévé tették őt a legkedveltebb magyar költőknek.

— (*Ányos élete és mutatványok munkáiból az Irod. Olv. I. k. a 104—106. sz. alatt.*)

I. gróf Teleki József, az ugcocsi főispán és koronaőr (nagyatyja *II. Teleki Józsefnek*, a történetírónak), és *I. Péczeli József* komáromi ref. pred. (atyja *II. Péczely Józsefnek*, szinte történetírónak) egészítik ki ez iskola előkelőbb tagjai sorát. Amaz különösen húga Eszter halálára írt, ritka szépségű s megható *elegiájával*, s »*Az emberi életéről*« szülő tanköltevényével tűnt ki, melyekben a formán kívül különösen az ellentétek szeretete érezteti a francia költészet hívét; *Péczeli* viszont, kisebb tanköltevényei mellett, *Meséiben* jeleskedett, melyek részben eredetiek, részben szabad feldolgozásai aesopusi motívumoknak, könnyű s kellemes elbeszélő modorban.

Szinte Péczeli, s előtte és mellette számosan, a francia classica költészetnek nem kevés remekeit ültették át a magyarba. Így vándorlottak be hozzánk a *drámaírók* közül Corneille (jelesen »*Cid*« gr. Teleki Ádámától), Racine, de leginkább Voltaire (legszerencésben »*Zajyre*« Péczelitől) és d'Arnaud (b. Naláczai József testőtől; az *epikusok* közül Voltaire a híres *Henriással* (Péczelitől szabadabban, de könnyűséggel és csínnal; Szilágyi Sámuel superintendenstől hívebben, több tömötséggel s hathatósággal), s Boileau, víg eposával a híres *Pulchitussal* (Kovács Ferencről, szeszélylyel, de áradozva); a *heroidköltők* közül Colardeau, Dorat, Blin de Saint More (szerencsésen Czirjék Mih. testőr által). Az angol *taneköltészet* néhány jelesb művét is francia úton vettük, melyek közül Young Éjtszakái Péczelitől érdemelnek kiemeltetni, ki mindazt, mi e műben fenséges és meg-

illető van, akkori nyelvünk erejéig visszaadta, s bár prózában, de mely a *költői* prózának egyik első, s nem szerencsétlen, kísérlete.

Amit e kor a francia regény teréről hozott, csak arra való, hogy azon szökés nagyságát megmérhessük, melyet az elbeszélő próza Báróczy által tett.

Visszapillantván *ez iskola eredményeire*, úgy találjuk, hogy francia példányok átültetése és követése által főleg a reflexiónak és szóno-kiasságnak szerezvén érvényt, nem azon utat mutatá ki költészetünknek, mely ezt a legfőbb pont felé, a tiszta szépnek nemzeties megal-
kotására, vezetheté vala; de költészeti látkörünk tágítása, gondolat-
beli tartalmasság, a dictió nemesítése, a verstechnika javítása, s végre a széppróza megteremtése által a haladásnak nem egy feltételét létesítette.

Kiadások. Orczy: Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől, kiadta Révai Mikl. Pozs. 1787. — Orczy és Barcsai: Két nagyságos elmének költeményes szüleményei, kiadta Révai M. Pozs. 1789. (»A szabadságról« című rhapsodia, s az epistolák második része Orczyé, a többi Barcsaié.) — Báróczy régi kiadásait mellőzve: Minden Munkái, kiadta Kazinczy F. 8 köt. Pest, 1813—4. — Anyos Pál Munkái Bacsnányitól, Bécs 1798, és: Énekek könyve, Pest 1785. — Gr. Teleki J.: Atyafüüi Barátságának Oszlopa, Kol. 1779. Az emberi életről (M. Muz. II.). — Péczeli: Mesék, Győr 1788. Zayre, Győr 1784. Henriás, Győr 1786. újra 1792. Young Éjtszakái, 2 k. Győr 1787. újra 1795. és 1815. — Szilágyi Sám. Henriás, Pozs. 1789. — Gr. Teleki Ádám: Cid szomorújátéka, Kol. 1773. — Nalácz: Euphémia. Pozs. 1783. A szerencsétlen szerelmesek. Kol. 1793. — Czirjék: Érzékeny Levelek, Bécs 1785.

59. §.

Classical iskola. — Virág Benedek.

Míg a Bécsben keletkezett francia iskola nagy világban forgó emberei költészetünket a franciának alapján iparkodtak regenerálni, a hazában néhány tanférfiu, a classica literatúra növendékei, más ízlés, de ugyanazon buzgóság befolyása alatt, egy más iskola alapjait rakogatók le. A messzeható újítás, első lendületét az antik versformáktól vette. Ezek megkísérlése visszamegy ugyan már a XVI. századba, midőn Erdősi János (1541) először kísérlette meg az elegiai mértéket, s talált is követőket úgy, hogy utána alig volt évtized, melyben, különösen a distichon, de némely lyrai versformák is, ne alkalmaztattak volna. Azonban ez alkalmazás főleg csak apró tanmondatokban történt. Sikertültebb próbákat a XVIII. században Molnár János szepesi kanonok tett (1760), Kalmár György (1770) pedig nem csak egy nagy tankölteményt írt hexameterekben, hanem egy magyar prosodia elmé-

letét is megkísérlett volt; midőn, egy időben (1773), s egymásról nem tudva, három szerzetes férfiú: Rájnis, Baróti és Révai, a római versformákat nagyobb kiterjedésben, tüzetesen és szerencsésen be kezdék hozni a magyar költészetbe. Első közlők *Baróti Szabó Dávid* jezsuita lépett fel »*Új mértékre vett külömb Versei*«-vel (1777, s átdolgozva és sok újjal szaporítva még háromszor), melyek közt pásztori, leiró, és tanköltevények, levelek, epigrammák, ódák, később eposok is (»*Komáromi földindulás*«, »*Első szüléink eleste*« Neumann szerint) találatnak, melyekhez nem sokára Vanière »*Paraszi Majorság*« című nagy tanköltevénye, *Virgil* pásztori költeményei, s idővel az *Aeneis* fordításai járultak. Őt nyomban *Révai Miklós* kegyesrendi tanár követte »*Alagyi*«-val (1778) s később »*Elegyes Verscivöl*« (1787), melyekben elegiák, eredetiek és fordítottak (Ovid, Tibull, Propertből), dalok különféle formákban, Moschus éneke Bion felett alexandrínekben stb vannak, miket végre Homér Iliásának első könyve, s némely anakreoni dalok követtek. Utolsó *Rájnis József* állt elé a »*Magyar Helikonra* vezérlő *Kalauz*« című híres munkájával (1781), melyben a szabályokat, példakül, saját különféle alakú versei előzik meg, következvén utóbb *Virgil* Buccolicái, és már halála után megjelent Georgicái (1814). Legkevesebb költői tehetséggel a három férfiú közül Rájnis, legtöbbször Révai bírt; de az első öröt, Baróti gazdagságot, Révai édességet adtak a költői dictionnak; s tollharcaik által, mik a magyar prosodiát mind inkább kifejtették, úgy munkáik, s főleg a classicai költészet több remekeinek akkor kielégítő műfordításai által köz figyelmet, sőt tekintetet vívtak ki a magyar költészetnek különösen a tudósok előtt, kik addig azt »vulgáris« játéknak tekintették.

— (*Révai* élete s néhány mutatvány látható az *Irod. Olv.* I. k. 107—110. sz. alatt).

Számos követők közt voltak némely kevés, de már tetemes haladást tanusító, költeményeikkel *Kazinczy Ferenc*, *Dayka Gábor*, *Versesghy Ferenc* és mások, kik úgy fogadták az antik versnemeket, mint gazdagodását a magyar poetikának, de nem mint helyetteseit az addig divatban volt formáknak. Csak egy vált ki közülök, ki az alexandrínt, melylyel Bessenyei nyomán fellépett volt, csakhamar megvetve a kizáró classicismus zászlaját tűzte ki: *Virág Benedek* volt-pálos tanár, kinek 1799-ben összegyűjtött »*Poetai Munkái*« mely benyomást tettek. Követték ezeket újabb ódák, epistolák, epigrammák, mesék, végre Horác minden munkái (1815—24.) *Virág* nem csak legügyesebb és ízlésesebb kezelője a külső formának kortársai közt, hanem

legtisztább kifejezője egyszersmind azon szellemnek, mely a classicai régiséget örökké minta- és szabályadóvá teszi. Ő mindenek felett a hazaszeretet, az erény, a józan életbölcse ség megénekölője volt. A hadi és polgári érdem, a valódiság minden hiú fény ellenében, a szabadság hűséggel párosulva, teszük dicsőítése tárgyait hősi ódáiban, melyekben emelkedett, sententiósus, nem ritkán fellengzővé válik, míg philosophiai ódáiban a bölcsnek léleknyugalma az olvasóra is nyugtatólag s e világ bajai közt vigasztalólag hat; *epistoláiban* végre kedves kedélyes hómora tréfálva kötődve int, tanít, jóra buzdít.

— (*Virág* élete és példák az *Irod. Olv.* I. köt. a 111—115. sz. alatt).

Bár a classicai iskola, első stádiumában, egy nagyobb szerű művet sem állított elő, mégis tagadhatatlanul övé azon érdem, hogy a költői dictió teljes átalakulása alapjait leginkább ő vetette meg. A könnyűség, melylyel a magyar versírás addig járt, miután a rhythmust és a rímet még semmi törvény nem szabályozta, okozá, hogy a *költői és prózai nyelv határai* szorosan még meg nem voltak vonva. Az időmérték elve a széphangzás és dallamosság észlelésére, a classicai példányok tanulmányozása, utánképzése, áttétele, a classicai dictió szépségei felérésére és elsajátítására vezetett; s ez úton fejledezett azon fensége, tömörsége és hathatós erélye nem csak költői, hanem felsőbb prózai nyelvünknek is, melyre nézve a magyar maga képes, valamennyi új nyelvek között, a rómainak majestásával szerencsésen versenyezni. Végre több forma: az eposi hexameter, az elegia, heroíd, az óda különféle fajai, s az epigramm, általa honosítottak be költészetünkbe.

Kiadások: Baróti: Kassa 1777, újra Verskoszorú, 3 k. Kassa 1786, Költém. Munkái 2 k. u. o. 1789, és 3 k. Komár. 1802. Paraszti Majorság, 2 k. Kassa 1779, 80, újra 1794. Virgilius Aeneise és Eklogái Bécs és Pest 1810, 13. — Révai Elegyes Versei, Pozs. 1787. Az Iliász I. én. Erd. Muz. II. — *Rájnis*: Kalauz, Pozs. 1781. Magyar Virgilius, 2 k. Pozs. és Pest 1789, 1814. — *Virág*: Poetai Munkái, Pest 1799, újra 1822; teljesben Toldytól Pest 1863; Horátius Levelei, Buda 1815. Epodusok, ott 1817. Satirák, ott 1820. Ódái, ott 1824, újra Pest 1862.

60. §.

A népies iskola. — *Dugonics, Horváth Ádám, Gvadányi.*

A tárgyalt két iskola mellett, s ezek irányait és nyereseményeit tekintetbe nem véve, lépett fel egy harmadik, mely főleg a népi életből és nemzeti történetből kölcsönözött tárgyat, hangot és formát, sőt a formára nézve egyenesen a régibb magyar költészetből indult ki.

Első e téren *Dugonics András* kegyesrendi tanár volt, s az iskola költői fő neme az *epos*. Dugonictól »Trója Veszedelme« (1774) és kevéssel utána »Ulysses Történetei« még a classicaí mondából vették tárgyaikat; az elsőben Virgil második könyvét, a másodikban Homéért követve ugyan, de nem az ódon műszellem egyszerű nagy stíljében, hanem a Gyöngyösi ékesgető ecsetével, és szerencsésen versenyezve ennek folyamatos technikájával. Nyomban követte őt *Kónyi János* közkatona egy új *Zrínyiászszal* (1779), Pálóci *Horváth Ádám* Hunniásával (1787), s még egy sor író, kiknek nevei s munkáik rég érdemlett feledésbe mentek. Kónyi sajátkép a Zrínyi eposát alakította át, gondosan mellőzve mindazt, mi a nagy költő művét epopoeiává magasítja: a költemény eszméjét s a csodálatost (35. §.), a katastróphát is szorosan a történethez idomítva; ellenben megtartva a regényes részleteket, miután a műből »hadi románt« volt célja csinálni. De így is, a meglehetősen verselés mellett, annyi szépség maradt benne, hogy csodálni kell, miszerint azt, mint ez iskola minden egyéb eposait, a Horváth köz lelkesedéssel fogadott Hunniása homályba boríthatta. Mert kétes érdeme ennek mindaz, mit a szerző a francia epostól kölcsönzött: az allegorikai machinák, az álmok, a jóslatok; a többiben pedig verselt életrajz inkább (Hunyadi Jánosé), semmint valamely egységes nagyszerű történet költői megalakítása; e mellett szemlélhető előadás s eposi méltóság nélkül. Ami tehát a közönséget elragadhatta, a tárgy volt, mely a magyart pusztá emlékeztetés által is mindig lelkesítette, a nemzeti büszkeségnek hízelkedő számos vonások, s a hazafias beszédek, milyeneket azon időben már rég nélkülözött köz életében a magyar.

Szerencsés versenytársa lett az eposnak a szintén *Dugonics* által megkezdett, sőt még most csak is általa mívelt, *történeti regény*. Epochális hatást gyakoroltak *Etelka* (1787), az *Arany Perecek* (1790), és *Jóánka* (1803), melyek közzé vegyültek tőle még a classicaí mondából *A gyapjas vitézek* (1794), s Heliodór Aethiopikái után *A szerencsenek* (1798); később *Cserei* (1803). Az első csoport magyar világban forog, s a szerző kifejezett célja a régi magyar korok »megvilágosítása« volt, ami neki nem sikerült. T. i. bár ő, valamint a classicaí, úgy a hazai történeteket is a kútfőkől tanulmányozta, még is az erkölcsök nála általában modernek, a valódi történeti érzék hía, s képzelmének előuralkodása miatt, melyért historiai munkában történelmi felfogása úgy nem bírt az elfogúlatlan vizsgálathoz fölemelkedni, mint költészete nem a tiszta szépnek megalkotásához. Nem ismervén a világot s

az emberi szívet saját tapasztalásából, bár feltalálásban gazdag, s lelki állapotok festésében hatályos: mind költött történetei, mind jellemei lélektani valóság nélkül voltak. Emellett ízlése míveletlen: amiért, a népiest keresve a kifejezésben is, gyakran közönséges, sőt alszerű lett. Mégis e művek kiterjedt és mély hatással voltak a nemzet minden rétegeire: kevés írónak sikerült a hazafi érzést, a nemzeti önérzetet, a hazai történet tiszteletét ily mértékben felköltetni és táplálni. Ezek szerint ő lett újabb irodalmunkban *a nemzeti szellemnek egyik leghatalmasb ébresztője*.

Ugyanezen irányban hatottak *drámái* is: Toldi Miklós, Etelka Karjelben, Bátori Mária, Kún László (1794, 5); s bár senki nálánál kevesebbé nem bírta a dramaturgia szabályait, épen a nemzeti érzés praegnáns kifejezése által oly kedvességre vergődtek azok, hogy némelyik még a színpadon is soká fenntartotta magát.

— (*Dugonics* élete és mutatvány Etelkából az *Irod. Olv.* I. köt. a 116. sz. alatt).

Hatalmas versenytársa a népszerűségben *gr. Gvadányi József* m. lovas generális lett versben írt *furcsa regényei és gúnyoróival*. Ennek első munkája, mely köz figyelmet gerjesztett, »*Egy falusi Notáriusnak budai útazása*« volt (1790); ezt követte nyomban a »*Mostan folyó Országgyűlésnek satirico-critice való leírása*«; s később »*Falusi Notáriusnak elmékedése, betegsége, halála*« (1796). Gvadányi ügyesebb a feltalálásban mint az alkotásban; s komikuma is nem a formában van: de erős a népies jellemek és erkölcsök élethű festésében, s a kor és társaság vétkei szabad megrovásában. Azért regényei inkább gúnyorok s tanköltemények, mert lazúl összefüggesztett történetei nem annyira magokért, mint a politikai és erkölcsi tanulságért vannak. Még nagyobb kedvességben részesült: »*Rontó Pálnak, egy magyar lovas közkatonának, és gr. Benyovszky Móricnak Életek*« (1793): ámbár ez nem egyéb, mint e két nagyon különböző férfi kalandjainak elbeszélése, híven részint azok saját élőlészóvali közléseik, részint Benyovszky emlékiratai szerint: a költészetnek ugyan abban semmi része sincsen. Író és közönség ízléstelenségének kiáltó tanúi e művek: valamint ez iskola komoly verses regényei is *Poocs, Etédi, Percsenyitől*, kik közl előadó tehetséget csak az első fejtett ki, míg *Skalkay Antal*, csapongó szeszélylyel travestált »*Aeneis*«-ében (1792) a csélcsep hangot biztos érzéssel mérsékelni tudta.

— (*Gvadányi* élete és mutatvány a *Falusi Notárius*ból az *Irod. Olv.* I. köt. 117. sz. alatt).

Bízvást mellőzhetjük, mit a népiesek a *lyrai* s a *tanköltészetben* lendítettek; csak ennek kisebb nemeiben találunk némi dicséretest, név szerint *Péteri Takács Józsefnél* (1796), kinek philosophiai lelke a tanbeszélynek és éneknek nemesb kifejezést adott; míg *Horváth Ádám*, némely dalaiban (Holmi, 1788) oly jól adta vissza a természetes érzést, s a népdal formáját oly szerencsésen találta el, hogy azok a nép ajkaira is átszármaztak.

— (*Horváth Ádám* élete s egy dala az *Irod. Olv.* I. köt. 118. sz. alatt).

Kiadások. Dugonics: Trója veszedelme, Pozs. 1774. Ulysses Történetei, Pest 1780. Etelka, 2 k. Pozs. 1787, újra 1791 és 1805. Arany Perecek, ott 1790, újra 1800. Jólánka, 2 k. ott 1803, 4. Cserei, Szeged 1808. A Gyapjas Vitézek, 2 k. Pozs. 1794. A Szerecsenek, 2 k. Pozs. 1798. Jeles Történetek, melyeket a magyar játékszínre alkalmaztatott, 2 k. Pest 1794, 5. — *Kónyi*: Magyar hadi román, avagy gr. Zrínyi Miklósnak Szigetváran tett vitéz dolgai. Pest 1779. — *Horváth Ádám*: Hunniás, Győr 1787. Holmi, 3 k. Pest 1788—92. — *Gvadányi*: Falusi Notárius Budai Útazása, Pozs. 1790, újra ott 1807 és 1822. Országgy. Lipsia 1791. Falusi Not. Elmélk. Pozs. 1796, újra 1822. Rontó Pál, Pozs. 1793. újra 1816. — *Poocs* Ifjúi Versei. 2 d. Pozs. 1791. — *Szalkay*: Virgilius Aeneássa, kit Blumauer németre travestált, most magyarosan Sz. A. által öltöztetett. Bécs. 1792. (teljesen s a névtelen kiadó által az utolsó három könyvvel kiegészítve Páris, 1833. 3 köt.) — *Péteri Takács József* Költeményes Munkái, Bécs 1796.

61. §.

Folytatás. — A debreceni kör.

A népies iskola érdemét a magyar, s különösen a népies, gondolkodás, érzés és kifejezés behozatala az irodalomba, a nemzet emlékezéseivel, részint a napi érdekekkel is összefüggő tárgyak választása, s ez által az olvasásvágynak az alsóbb rétegekben is nagy mérvű elterjesztése teszik. Másfelül e csoport írói a művészet szerényebb követeléseit is elhanyagolták többnyire, s a fejletlen olvasóhoz annyira leereszkedtek, hogy ez irodalom nem volt ugyan élesztő s buzdító, deigen minden művelő, hatás nélkül.

Kettős aberrációja még ez iskolának az *alkalmi költészetnek* nagyban és lelketlen üzése, s a *leonin verselés* gyakorlása volt, mely utóbbinak fő hőse *Gyöngyössi János* tordai pred. számos utánzókat nyert, köztök eleinte még oly költői szellemet is, mint Csokonai. Másfelül viszont abból vált ki az úgynevezett *debreceni kör*, mely alaki reformjával az újiskolának készített hidat. E kör is felvette a népi elemet, de összekötve a forma tisztaságával, mind a mértéket, mind a rímet tekintve. Kezdődött az Földi Jánossal, Fazekasban és Csokonaiban

fénypontját érte el, míg az ifj. Kovács Józseffel ismét letűnt a színről. Földi első költői kísérleteit 1781 tette, többnyire utánzatokkal (figyelemre méltók: Reland Galateája 13 elegiában; Lucinda, énekesjáték). Ezeknél fontosabb Földi felszólalása a Magyar Múzában (1787), hol a magyar verselésről értekezve, az énekelhetőséget a lyrai költészet egyik fő kellékeül állította fel. Közletőleg lépett a fennálló iskolák közzé: a classicaitól elfogadta a mértéket, ellenben védte az ez által megátamadt rímet; a francia és népies iskolák merev s egyhangú szchemáik ellenében kiemelte azon formák szépségét, melyekben mind a szótagok száma változik, mind a rímek sora szabadon játszik. Az új tant Horváth Ádám a rím elméletével egészítette ki: s így lett az tényyné Fazekas Mihálynál, Csokonainál, s az ifj. Kovács Józsefnél. Fazekas dalai, ódái, didaktikumai közt vannak, melyek még most is figyelmet érdemelnek: mert bár ő költői hév nélkül van, de tartalmas, s a dalformát jól kezeli. Egykor híres volt tőle: »Ludas Matyi, rege négy levonásban«, melyben az elnyomott nép egyik embere keserű bosszút áll a zsarnok földesúron. Ez az első demokratiai iránydarab irodalmunkban. Azon kívül tárgy, érzés, szólásmód a népé; formája is, a hexameter, jól van választva, de pompa és numerus nélkül levén, hiányzik vers és tartalom közt azon ellentét, mely szerencsésb kezelésnél a furcsának hatását annyira emelheté. Csokonai is felvette a népiest költészetébe lényeges elemül, míg Földi nyomán a rhythmust és a formák változatosságát fejtette tovább, Horváth után pedig a rímet addig nem ismert tisztasággal alkalmazta — de róla alább külön lesz szó; ifj. Kovács József végre a formát, kivált a rímélet, a remek-ségig vitte: annál lelketlenebb, ízetlenebb a tartalom. Vele járta le magát e kör iránya. Lépcső volt ez egy magasabb fokra, s közvetítője egy más, az új iskolának, melyről most szólunk.

Kiadások. Gyöngyössi János Magyar Versei, Bécs 1790. újra 2 köt. Pest 1802, 3. — Fazekas: Ludas Matyi, többször h. és évj. nélkül; illusztrált csinos kiad. Mártontól, Bécs 1817. újra Buda 1831 stb. Versei, kiad. Lovász Imre. Pest 1836. — Kovács József Versei, kiad. Ferdős Dávid, Pest 1817. újra Kol. 1835.

62. §.

Az újiskola első időszaka. — Lyrai költészet.

Eddig három fő irányt vettünk észre a szépirodalmi törekvésekben, melyek egymásról tudomást is alig véve, sőt egymást kizárva, sokáig párhuzamosan haladtak egymás mellett: míg a debreceni kör közvetítése folytán egy negyedik csoport valamennyiek nyereségeit

felvén, egyenesen és hatalmasan a közös célpont felé volt közeledő, mely nem vala más, mint a *nemzeti költészet önálló, lehető legmagasabb kifejtése*. E negyedik csoportot, e kiengesztelőjét, egyesítőjét s nemesítőjét ama szétágazó irányoknak, az *újiskolában* ismerjük fel, mely azonban virágzását csak a legújabb kor következő (második) időszakában fogta elérni.

Az új szellem lengedezése először is a kassai magyar társaság által ugyanott 1788-ban megindított *Magyar Muzeu*mban, s az e mellett 1790-ben folyt *Orpheus*ban volt észrevehető. A »szép« volt ennek vezéreszméje az irodalom bármely nemeiben, s a szép a nyelv s az előadás szabályos, tiszta kezelésében. A divatos nyelvtarkázás mindenek előtt a tisztább ízlésű férfiakkal éreztetta a nyelv szűk voltát, s első ki addig meg nem kísérelt bátorsággal tüzte ki a *nyelvújítás* zászlaját, *Barcafalvi Szabó Dávid* volt (*Magyar Hírmondójában*, aztán : »Szigvárt« 1787), de számos új szavai, mik, a nyelv törvényeinek még akkor kifejtetlen volta miatt, nagyrészt törvénytelenül is, ügyetlenül is képezve, eléggé jelzők, sőt érthetők sem voltak, ellenzésre találtak, de a példa adva volt, s követtetett mind a tudományos, mind a szép-irodalmi téren, s itt különösen Kazinczy által is, de óvatosan és ízléssel. A költői technikában a Földi által hirdetett újítást fogadta el e csoportozat, a költészet formái közül pedig előkelőleg a *lyrai* művelte. *Gr. Ráday Gedeon* sokkal régebben tett ugyan már a mértékes-rímes verselésben s a dalban kísérleteket (1735), de ezek csak későn láttak világot; »Árpád«-jának töredékével azonban megelőzvé Földi felszólalását (1787), az új nem, t. i. a *megmértékelt rímes sorok*, tőle nyertek nevet (»Ráday-nem«). Hathatósba vala ezeknél *Verseghy Ferenc* fellépése, ki értekezéseiben (a muzsikáról 1791, a poesisről 1793) a rhythmust, azaz a beszéd dallamos hullámozását tudományos indoklással sürgette; *dalaiban* pedig annak szépségét elődeinél mélyebben éreztetta; a költői beszélyben mindazáltal, melyet szerencsésen művelt, az alexandrín mellett maradt, s a rím szigorúbb szabályait általában mellőzte. *Bacsányi János* is, inkább hazafiúi, mint költői tüző versíró, dalaiban szinte elfogadta a mértéket, míg egyéb költeményeiben a régi négyeseket s az alexandrínt alkalmazta, de gonddal és tisztasággal; *Szentjóni Szabó László* (1791) ellenben nem vette ugyan fel dalaiban a mértéket, de ő is, lemondva a népiesek naturalismusáról, jól alkotta meg lyrai gondolatait, érzékenysége naiv szeszélylyel vegyül, s ha nem elég dallamos is, bizonyos kecs dalain nem hiányzik.

Classicitásra emelkedve messze túlhaladták mind ezeket Kazinczy Ferenc és Dayka Gábor. *Kazinczy* súlypontja a következő időszakba esik, de néhány, concepcióban, dallamosságban és nyelvezetben jeles dala (Fogy az élet; Zellim, legelső zsengéjétől; Égtem érted) már most lőn példánya a lyrai műköltészetnek. *Dayka* első, elegiai, dolgozásai magokra vonván *Kazinczy* figyelmét, ennek befolyása alatt vette e nagyra termett, de költészetünk nagy kárára huszonnyolc éves korában (1796) már elhalt költő a Ráday-nemet is gyakorlatba, s ebben adta némelyeit azon szenvedelmes, sóvárgó, bájos énekeinek, melyek költészetünknek soha nem avúlható gyöngyei közé tartoznak (Titkos bú, Esdeklés, Az esztendő első napján stb).

— (*Ráday Gedeon, Verseghy, Bacsfányi, Szentjóni és Dayka* élete, és mutatónyok munkáikból az *Irod. Olv.* I. k. 119—133. számok alatt).

Kiadások. Magyar Muzéum, Kazinczy, Bacsfányi és Baróti által 8 füz. 2 k. Kassa és Pest 1788—92. Orpheus Széphalmy Vincétől (*Kazinczy*) 8 füz. Kassa 1790. — *Verseghy*: Mi a poesis? dalokkal és hangjegyekkel megtoldva, Buda 1793. *Magyar Aglája*, Buda 1806. A magyar Hárfásnak énekei fortepiánóra, Pest 1807. *Költeményei, Toldy* által, Pest 1865. — *Bacsfányi Versei*, első kötet, Pest 1824. *Poetai Munkái*, Buda 1835. *Költeményei* (először teljesen s eredeti alakjukban) válogatott prózai írásaival egyetemben, *Toldy* által, Pest 1865. — *Szentjóni*: *Költeményes Munkái*, Pest 1791, újra Debr. 1820, Pest 1840, s végre *Munkái* teljesen *Toldy*tól, Pest 1864. — *Dayka Versei*, kiadta *Kazinczy*, Pest 1813, újra *Toldy*, Buda 1833.

63. §.

Széppróza. Kazinczy és Kármán.

Nem csak a nyelv szépészeti, hanem a költészet alaki reformja s a lyra művészeti kezelése is meg lőn ekép indítva az újiskola által; nem csak először megpendítve némely, a szépnek körébe eső, gyakorlati kérdés, mint főleg az irodalom akkori helyzetében oly fontos *műfordítás* kérdése, és *Bacsfányi* által már akkor követelve az anyagi és alaki hűség, mely úgy a példányművek, mint a magyar nyelvnek mélyebb tanulmányozását teszi fel, s a nyelv szunyadó erőinek lehető kifejtésére oly hathatós eszköz: a *széppróza* is egy hatalmas lépést tett előre, különösen *Kazinczy* és *Kármán* által, két különböző irányban: *Kazinczynál* a mívelt nyelvek szépségei átültetésével a magyarba, *Kármánál* a nyelv saját szépségei kifejtésével.

Midőn *Kazinczy* a pályára lépett, »készületlen vala minden — így ír maga —, lexikonunk szegény, grammatikánk habozó, hiányos, stilisticánk feszes, ügyetlen: azt áhítám, folytatja, hogy beszédem a

külföld íróitól *szabad ömlést* tanulhasson el és *simaságot*, a régiektől *nemességet* . . . Látám ezen felül, hogy az idő nem csak minél jobbat, hanem jót minél többet is kíván . . . Inkább vágyék nem rossz másolónak találtatni, mint nem jó alkotónak. « A nyelv és irodalom e helyzete és Kazinczy alaptalan önbizalmatlansága okai, hogy ő kevesebb eredeti művet alkotott, mint amennyi magas tehetségeitől várható volt, de egyszersmind annak is, hogy *ö maga, egy emberkor alatt, oly átalakúláson vezethető át a magyar nyelvet költészetben és szépprózában, milyenre a nyelvek történetében nincs példa*. Ez iránybeli működése még 1783-ban kezdődött, midőn »*Bácsmegyei Leveleit*« (egy német regény után) s kevéssel utána az akkor európai kedvességű *Gessner Idylljeit* fordítá, melyek azonban csak több évvel utóbb, t. i. 1788 és 89-ben jelentek meg. Az íróvilág, dacára a grammatikai ingadozásoknak, mik nélkül akkor egy könyv sem volt, el vala ragadtatva az egyszerű, de emelkedett, bájos, hajlékony beszéd, festői kifejezés, a nyelv muzsikai folyása, s a költői szín által, mely Gessneren elterjedt: kevésbé a nagyobb közönség, mely ez eszményi világhoz még hozzá nem volt édesedve. Annál általánosabb lelkesedéssel fogadtattak »*Bácsmegyei Levelei*«. « Valamint amott költői prózájával, úgy viszont a látszatos pongyolaság mellett gonddal szőtt életszerű és folyamatos társalgási nyelvvel Báróczyt már maga után hagyta. A könyv addig-példátlan hatást tett: olvastatott ifja örege által, amazok édes könnyeket hullattak, ezek a nyelv szépségeit lesték és szedegették belőle; a költők végre énekre vették Bácsmegyei gyötrelmeit, s azok haza szerte daloltattak. Kazinczy pedig folytatva »gyakorlásait«, mint nevezé, Klopstock, Wieland, Lessing, Herder, Goethe, Molièreből a legkülönneműbb darabokat dolgozta magyarul, azon levén, hogy mindeniknek másmás jellemet más és hozzá alkalmazott nyelven minél hívebben visszaadja. Koronája e dolgozatainak Goethe »*Sztella*« című érzékenyjátéka és Weber beszélye »*A Vak Lantos*« (1784), mely utóbbiban, mint maga mondja, »rembrandti fényben egy komor tableaut akart festeni«, míg amabban a nyelvnek energiát, páthost, nagyvilági tónust és gördülést igyekezett adni. S való igaz, a *Vak Lantos* könnyű, változatos és tárgyhoz mérsékelt nyelvvel, az akkori nyelv általános egyszínűsége ellenében, az elbeszélő előadás példányát tünteté fel, *Sztellában* viszont oly bevégzett, életszerű és jellemzetes, igazán drámai beszédet lelünk, milyenről a kornak sejtelve sem volt.

Kazinczy Ferenc már ez időben, bár falun, s a haza középpontjától távol lakva, *az irodalmi mozgalmak középpontja, sőt feje volt*.

Ugyan is a kornak minden, a nyelvmívelési eszközöket, a nyelv grammatikai, helyesírási, irodalmi és aesthetikai ügyeit érdeklő kérdései az ő elágazott *levelezése* terén letek megvitatást; a kezdők nála kerestek buzdítást, tanácsot; a régiebb munkások közt, kik rendszerint csekély összeköttetésben éltek az új irodalmakkal, számtalan ismeretet, eszmét terjesztett, s ez úton nem kevesebbé folyt be az irodalmi szellem megújulására, s annak európai színvonal felé emelésére, mint nyomtatott írásai által a nyelv és ízlés nemesítésére. Innen magyarázható azon fájdalom, mely, midőn 1794 végén szabadságát elvesztvén, a munkásság és kihatás mezejéről sokára leszállt, az egész hazát elfogta; innen azon megállapodás, mely bizonyos irányok szerint az irodalomban észrevehető lett.

Mert azon sokat ígért, alkotó és izgató képesség: *Kármán József* is, ki épen ez évben lépett az irodalmi munkásság mezejére, erről kora halála által csakhamar leszólított (1797 mart.). *Kármán*, folyóirata, az »*Uránia*« (1794) által a nemzetet helyes önismeretre vezetni, csinosodása ügyében felvilágosítani, az irodalmat különösen nemzeti irányban művelni ügyekezett. Mint moralista a gúnyoros, mint költő az elbeszélő nemben dolgozott. A »*Fejlesztés*« töredék maradt, de mint ilyen is fényes tanuja azon erőnek, melyet a kor- és jellemfestésben kifejtendő volt; »*Fanni Hagyományai*« végre lélektani regény, mely alapját egy nő naplói s leveleiből, de a szerkezetet és feldolgozást *Kármántól* vette. Az érzés mélysége s a belső valóság megragadó ereje e művet egyetlenné tesz a maga nemében. *Kármán* arra volt hivatva, hogy egyszerű, férfias prózájával, mely egészen eredeti és magyaros zamatú volt, kiegészítse *Kazinczy* igyekvéseit, melyek viszont mind azon szépségekkel voltak a magyar széppróza körét gazdagítandók, melyek az ő és új művelt nyelvekben, azok különféle színei szerint, külön feltaláltak. E gyászos végű 1794. év mind a két férfitől megfosztván az irodalmat, oly hézagot hagyott, melyet a következő évek három fő költője, az újiskola első szakának betetőzői, *Csokonai*, *Kis* és *Kisfaludy Sándor*, csak részben töltötték be.

— (Példákat *Kazinczy*ből 1. az *Irod. Olv.* I. köt. 134—137. sz. — *Kármán* életét s egy mutatóványt u. o. a 138. sz. alatt).

Kiadások. Kazinczy: Gessner Salamon *Idylliumi*, Kassa 1788. *Bácsmegyeinek Öszveszedett Levelei*, költött történet. Kassa 1789. *Sztella*, dráma 5 felvonásb. azoknak akik szeretnek. Goethe után; hozzá járult: *A Vak Lantos*, rege a hajdani korból *Veit Weber* után, Pozs. 1794. — *Kármán*: *Uránia*, 3 k. Vác 1794. *Kármán József* *Írásai és Fanni Hagyományai* *Toldytól*. Pest 1843.

64. §.

Csokonai Kis.

Csokonai első fellépése az Urániában közlött dalaival (1794) névtelenül történt. Ismeretessé csak két évvel utóbb lett, midőn az 1796-ki pozsonyi országgyűlés alatt »*Diétai Magyar. Músa*« cím alatt egy poetai hetilapot bocsátott ki, melyben leíró, tan- és gúnyoros versek mellett dalokat s egy nagyobb cantátát közölt (»Az 1741-ki diéta« 9 énekben). Félreismerhetetlen volt ezek némelyikében a talentom, mindnyájokban a nyelvnek nem közönséges birtoka, de elhomályosítva még a népies iskola salakjaitól, melyhez a Debrecenben született és nevelkedett Csokonai, fejlődése első szakában, tartozott, s melynek hatása alól, Kazinczy befolyása dacára, oly nehezen és lassan tudott kimenekülni. Még is haladást mutattak a »M. Hirmondó«-ban elszórt lyrai, s több külön megjelent alkalmi darabjai, valamint a »*Tavaszi, festő versezet*« Kleist után (1802), de hírnévre csak furcsa eposa, a *Dorottya* (1804) által kapott. Szellemének egész gazdagsága azonban halála (1805) után nyilatkozott meg, midőn munkái, miknek kiadását meg nem érhetette, egymás után, részben ismételve is, megjelentek. Ilyek voltak: *Lilla, érzékeny dalok* 3 könyvben, *Ódák* két könyvben, *Alkalmatosságokra írt Versek, Anakreoni Dalok*, s mind ezek, összegyűjtve, újra Márton József által 1813-ban. Eredeti *vígjátékai* és számos addig kiadatlan elegyes költeményei azonban jóval később láttak világot.

Csokonai kitünő rangot foglal el a magyar költők közt, akár alkotó és szerkesztő erejét tekintsük, akár ragyogó képzelmet, gondolat-gazdagságát, szelleme terjedtségét, mely a fennségestől az érzékenyig, a hűmortól az alsó furcsáig a szépzészet fogalomlajtorja minden fokait megjárta, mi csak a lángelmék tulajdona; akár továbbá sokalakúságát méltatjuk, levén neki didaktikai, lyrai, eposi és drámai dolgozatai, melyek mindegyikében a hangot mesterileg eltalálta; míg a nyelvnek és technikának, ezek minden formáiban, ura volt. Amit a tudomány becses, a művészet szépet és mívelőt, az erkölcsi világ nagyot és nemest mutat, mindazt ő heves szeretettel fogta fel, gondosan tanulmányozta, s vizshangoztatta túlnyomólag-tanszerű irányban, mely különösen költői munkássága korábbi gyümölcseit jelzi. Ezek mellett, de utóbb valamivel, kezdett csak egyéni érzéseket dallani, azon nőhöz intézve hosszú sorát a szenvedelmes daloknak, kihez ki-

vánta volt életét kötni, s kit midőn elvesztett, elegiai hangokban fejezte ki lemondását. Egy érzés volt, mely őt végig kísérte az életen, mély és hathatós: az, mely szívét az emberiség legszentebb érdekeiért: az erkölcsi tökéletesülésért, a felvilágosodás és szabadságért, úgy a haza, nemzetiség és irodalom dicsőségeért dobogtatta. Midőn e magas tárgyak és eszmék lelkesítik őt, költeményei, bármely külső formában — legkevesebbé tán épen úgy nevezett ódáiban — ódai emelkedést, merész képes kifejezést vesznek, s gazdagok hathatós és új gondolatokban. Másik erős oldala a népiessel szövetkező *komikum* volt. *Dorottya* nem csak compositióra, hanem a furcsának, s még inkább a gúnynak kimeríthetetlen erőre nézve óriásilag kimagaslik kortársai, úgy m. Gvadányi, Verseggy, Fazekas felett. Így *vígjátékaiban* is (Tempefői 5 felv., Gerson du Malheureux, 2 felv. Az özvegy Kornyóné, 3 felv.), melyek bár a színházi technikával való ismeretlensége miatt hibásak, a jellemrajzban, drámai dialógban s furcsa motívumokban nagy erőre mutatnak. Hogy még is komikuma aljas körben mozog, hogy elméssége azon finomságra, tréfái azon mocsoktalan tisztaságra, s általában ízlése azon csínra nem vergődhetek fel, melyet csak a jó társaság adhat meg, nem kiválólag nemtelen hajlamoknak, hanem azon helyzetnek kell betudni, melyben nevelkedett, azon köröknek, melyekben többnyire forgott, melyeknek hatása ellen vele született nemes lelkülete egész életén át küzdött, de leküzdeni azt nem bírta. Innen van az is, hogy komoly, de még érzékeny, sokszor idylli gyengédségű darabjaiban is, valamint ott hol a fennséges és nemes uralkodik, a hang tisztasága, a dictió méltósága egy-egy belé férkező közönséges képzet, vagy idegen szó, vagy nemtelen kifejezés által zavartatik. Ezek szállítják le Csokonai munkái művelő erejét, különösen az ifjúság irányában: a férfi azonban, ki a salakot a gyöngyöktől el tudja választani, nem fogja őt élénk gyönyörűség nélkül olvashatni a tisztult ízlés korában sem.

— (Példákat Csokonaiából I. az *Irod. Olv.* I. köt. 139—144. sz. alatt).

E művelő hatást gondolkozásra, kedélyre, de ízlésre is, *Kis János* gyakorolja, bár eredetiségre és szellemi terjedtségre nézve Csokonai megett messze elmaradt. Kevesebbé teremtő, mint receptív természetű őt korán utánzásra szoktatta, költői hangulata a tolakodó reminiscentiáktól oly sűrűen lepetett meg, hogy gyakran tudtán kívül fordított, míg nem a fordítás szokásává, másod természetévé vált. És még is költői dolgozatai összegére rá van egyéniségének bélyege nyomva: annyira átémésztette ő az idegen eszméket és érzéseket, s

annyira átlengi azokat a szép, igaz és jó iránt érzékeny, meleg kedélye, s harmóniás lelkének jóltevő, derült nyugalma. Nyelve ugyan egészen nem ment a kor némely nyerseségeitől, de egészben nemes, folyamatos és világos. Kis költői termelése messze túlterjed ez időszak határain, élte határaig t. i., mert hattyúdala (ama szép elegia: »Búcsúm író társaimtól« 1844) csak egy évvel előzte meg halálát: mindazáltal becsesb művei jó része, s haladó nyelvi s technikai ügyessége mellett is álláspontja, őt az itt tárgyalt időszakhoz kötik. T. i. azon eklekticismusnál fogva, melylyel az új s az ókor classicus költőitől kölcsönözgetett, s a legkülönbözőbb formákat szabadon utánképezte; valamint tisztán eredeti művei lyrai jelleme, úgy nyelve s technikájánál fogva Kis, praegnans kifejezése az újiskola ezen első stádiumának nem csak, hanem annak egyik legnemesb eredménye is. Valóban némely dalai, köztök a *Hajósének* (1793), elegiái, köztök *Elegiája az ősz utóján* (1795), epistolái, különösen a lyraiak, mint *hymenaeuma Kazinczy Ferenchez* (1804), *Hálaadása gr. Festetics Ignáchoz* (1815) stb, a gondolat és érzések legszebb egyesülésével örökké szebb virágai közzé fognak tartozni költészetünknek. Költői munkái: *órák, dalok, vallásos énekek, elegiák, epistolák, tanköltevényekből állanak, emezek közt satirák, beszélek, mesék, s Wieland Musárona 3 énekben találhatunk; továbbá leíró darabok, balladák s epigrammákból. A későbbi időkből valók nagyobb műfordításai: Horác Levelei, Delille tanköltevénye: A falusi élet 4 ének., Thomson Tavosza, és Goethe Iphigeniája.*

— (*Kis életét és példákat l. az Irod. Olv. I. köt. 145—148. sz. alatt.*)

Kiadások. Csokonai: Poetai Munkái Mártontól 4 k. Bécs 1813. »Nevezetesebb Poetai Munkái« szinte, 2 k. Bécs 1816. Minden Munkái Toldytól, Pest 1844. Válogatott Munkái 3 köt. ugyanattól Pest 1864. és Válogatott Versei szinte attól, Pest 1859 és 1862. — Kis: Versei, Kazinczytól 3 k. Pest 1815. Poetai Munkái teljes kiadása Toldytól, Pest 1846.

— *Csokonai Vitéz Mihály* 1773. nov. 17. Debrecenben született, hol atyja sebész volt. Már gondos anyja mellett felébredt olvasási kedve a két Budai, Ferenc és Ézsaiás, által korán tudományos irányt nyert, míg id. Kovács József, az Aeneis fordítója, által a versírásba vezetettet be. A gymnasiumi osztályokat a debreceni ref. collegiumban elvégezván, a togátusok (papságra készülő deákok) közzé íratta magát, s mint ilyen nem csak a bölcsészetet, történelmet és hittudományokat hallgatta, hanem a természettudományokban is jeles előmeneteleket tett, s a régi és új nyelvek és irodalmakban, azon időben ritka, jártasságot szerzett. Ifjúi tüze s rendtelenségei folytán izetlenségekbe keveredvén előljáróságával, s az »Elegyes Munkái« 4 kötetére hirdett előfize-

tés (1794) is (ezek közt satirai költeménye : a Békaegérharc, és Tempefői) hidegséggel találkozáva a közönség részéről, a papi s írói pályáról lemondott, és 1795-ben Patakra ment által, a híres Kövy alatt a törvénytudományt végczni. De csakhamar visszakivánta jogait az irodalom szeretete, s elhagyva 1796-ban Patakot is; a télen bekövetkezett országgyűlésre Pozsonyba ment, hol »Diétai Magyar Músáját« indította meg heti számokban; a rövid gyűlés elmúltával pedig többnyire Komáromban tartózkodott. Itt szövődött azon viszonya, melynek eredménye »Lilla« című dalai legnagyobb része lön (1797). Ez év végétől fogva Somogyban, a csurgói ref. gymnásiumban tanárkodott 1800 elejéig, amidőn gyakor elmaradozásai miatt támadt kellemetlenségei vele e helyet elhagyták, s őt anyjához Debrecenbe visszavezették. Csurgói idejében keletkeztek : Dorottya; három vígjátéka : Gerson, Az özvegy Karnyóné, s A kultúra; azon szép népdalok, melyek Ódái közt állanak, s egyéb számos lyrai darabjai. Újra munkái kiadásának gondjai foglalták el, de pénztelensége miatt csak Kleist Tavasza és Dorottya jelenhettek meg; Lilla is végre sajtó alá került, midőn ritka munkássággal és sok hányattatásokkal eltölt rövid életének a tüdősvadás 1805. jan. 20. véget vetett. Halála után jelentek meg Váradon 1805 : Lilla (s ismét 1808); Ódák (s ismét 1809), Alkalmatosságokra írt Versei; 1806-ban pedig : A Pásztorkirály, 3 felv., Metastásióból; Galatea, 2 szak. szinte Metastásióból; Amintás, 5 szak. Tassóból; és Bécsben Anakreoni Dalok (1808-ban megindítva). Csokonai egész élete nemes harcban tölt el szegénységével, mely nem engedett munkásságának kifelé hatást szereznie, s környezete ízléstelenségével, melyeket mívelő tanulmányai és Kazinczy munkái és intései behatása alatt legyőzni igyekezett, de tökéletlen sikerrel. Megható küzdelmeivel, nagy kiterjedésű munkásságával, és számos kiadatlan dolgozataival a fenn említett egykötetes kiadás ismertet meg, hol sok elveszett munkája is lajstromba van véve. — Debrecen őt későn ugyan, de végre még is, s egy a költőhöz és magához méltó, nagy és nemes érc szoborral tisztelte meg (1871).

65. §.

Kisfaludy Sándor.

Legfényesebb eredménye az újkola első időszakának *Kisfaludy Sándor* volt. Annak új nyelve, lyrai alakító ereje s finomult ízlése az ő gazdag, teremtő képzelmeivel s erős nemzeties színevel oly művek előállítására egyesültek, melyek nem csak a »Bács megyei« sikerét addig-példátlan kiterjedésben megújították, hanem *egy egészen új, nemzeti, költészetet indítottak meg.* E művek elseje; *Himfy Szerel-*

mei: *A Kesergő Szerelme* (1801), melyet új kiadásában második részül *A Boldog Szerelme* követett (1807), s ugyanezen évben: *Regék a magyar előidőből* (Csobánc; Tátika; Somló). Később még tizenkét »rege« következett (1838-ig), köztök: *Gyula Szerelme* tíz énekben (1825). Mind ezek, az előbbiekkal jellemben és formában azonegy álláspontot mutatnak: egyedül színműveihez kell utóbb térnünk, mint amelyek későbbi befolyások közt támadva, más időszakhoz tartoznak.

»*Himfy Szerelmei*« sajátképp egy lyrai regényt képeznek, amelyben azon szívhelyzetek lyrai képeinek hosszú sorából állnak, melyekbe a költő, szerelme által jutott. Az első rész azon érzéseket festi, melyek a reménytelen viszony folytán töltötték őtet el; a második a boldog férj boldog életét dicsóti. Kisfaludy lyrájának lényege amott az érzés lobogó lángja, mely emésztve és gyűjtva egész valóját elborítja, s élénk képzelem, mely az öszves természetet bekalandozza, hogy annak minden jeleneteit saját szívélete körébe vonja, s itt jelentéssel ruházza fel; ahonnan e rendkívüli gazdagság képek és hasonlatokban, e ragyogó színvegyület festéseiben, e képes, átvitt, érzéki, egész valójában költői nyelv: míg a második részben a boldog megelégedés egyenlő édessége inkább a szemlélődést munkáltatja, de gyakran e derült életbölcsesség is, a gyönyör dacáig csapongva, magával ragad. A szenyedély tüzével s a képzelem elevenségével arányt tart mind a nyelv, mely új és szokatlan szók, összetételek és inversiók által az újság ingerével is hatott, mind a Szalkay nyomán alkotott versalak, melynek első két négy soros, váltó rímű, szaka az expositiót tartalmazza, a harmadik szintén négyes szak pedig, két páros rímmel, a kifejlést hozza, mely sokszor az utolsó sorra van halasztva. Kisfaludy nem fogadta ugyan el a mértéket, de verseinek trochaeusi rhythmusa azt igen megközelíti, s így a szabadsággal és könnyűséggel széphangzást egyesít.

A »*Regék a magyar előidőből*« megújították azon lelkesedést, melyet Himfy idézett elő. A mese hol a történetből van véve, hol csak történeti háttérrel ellátva, mi által azoknak kettős érdeket kölcsönöz, s habár a történetek nem mindig saját leleményei: de annál inkább övé a kivitel. T. i. semmi sem lehet magyarabb az általa ábrázolt jellemek és erkölcsöknél, s azon érzületnél, mely azokat eltölti. S bár kiválólag lyrai hangulata nem engedi őt tiszta tárgyilagosságra emelkedni, sőt mind a szerelem, mind a hazafiúi érzések festésében az ő erős, kibélyezett alanyiségával találkozunk: épen ennek köszönik a *Regék* azon általános és mély hatást, melyet a nemzetre tettek, va-

lamint azon hatályos, eleven, s bájosan pongyola előadásnak, melyért nem annyira költeményt olvasni, mint egy kellemes elbeszélést bizalmas családi körben, a kandalló mellett, hallani látszatunk. Legszabadabb folyást enged lyrai erének »Gyula Szerelmében«, mely mintha arra volt volna rendeltetve, hogy a költő benne a maga Himfykorát költőileg újra leélje.

— (Mutatványokat *Kisfaludy Sándorból* I. az *Irod. Olc.* I. köt. 149—158. sz. alatt).

Kiadások. Himfy Szerelmei (I.) Buda 1801. Újra, és II. köt.: A Boldog Szerelme, ott 1807. Regék, ott 1807. Gyula Szerelme, ott 1825. Munkái, 8 köt. Pest 1833—8 (csak Himfy s a regék). Minden munkái 6 k. Toldytól, Pest 1847. s újra egy kötetben, ott 1848.

— *Kisfaludy Sándor* a Csák törzsökös nemzetségből, szül. Sümegen, Szala vm., sept. 27. 1772. A gymnásiumot Győrött, a bölcsészetet s a törvény első évi folyamát Pozsonyban végezte, hol szünóráit a pozsonyi várban akkor székelt egyetemes papnövelde ifjainál töltvén, hazafiúi érzései e lelkes fiatalok közt gerjedtek fel, az 1790/1-ki országgyűlés által pedig, melynek ülésait Pozsonyban és Budán szorgalmasan látogatta, épen lángra lobbantak. A tizenkilenc éves ifju a nemes testőrseregbe vágyott, melyből a magyar irodalom feltámasztói léptek elé, de atyja őt haza hozta, s maga mellett törvénygyakorlatra fogta. Sándor tehát nappal Verbőcöt forgatta, de éjjel mohón olvasgatta az új magyar könyveket, s már ekkor egypár drámai kísérletet tett. Végre nem tűrhetvén e nyűgöt, atyja engedett sürgetéséinek, először az Erdélyben szállásoló Sándor Lipót nádor ezredébe adta kadétnek, honnan 1793 elején, már mint hadnagy, a ns testőrsereghez tétetett át. Itt minden idejét bővebb kiképzésére fordította, buzgón tanulta az újabb nyelveket s irodalmakat, űzte a zenét és rajzolást, járta a színházakat, képtárakat, a szép társaságokat, otthon pedig irodalmi dolgozatokban gyakorlotta magát. 1795-ben a rendes hadseregbe tétetvén át, hadtestét Olaszországba követte, a milánói fellegrvár francia kézbe jutásával hadi fogolylyá lett, s mint ilyen Franciaországba bevezetett. Jó csilaga Avignonba s Vaucluse regényes völgyeibe vezette, hol Petrarca szelleme által ihletve, írta többjeit azon gyönyörű daloknak, melyek kevés idő múlva hírért meg fogták örökíteni. Kiszabadulása után mint főhadnagy a Wallis-ezreddel Württembergben szállásolt, hol egészen a költészetnek élve, nagyobb részét írta meg Himfy első kötetének; magányos sétalovaglásai pedig a várromokkal érdekes vidékeken, már ekkor fogamszottak meg lelkében regéinek első csirái. A béke felbomlásával 1799, mint a rajnai hadtest tagja, ennek véres ütközeteiben harcolva vett részt; melyek után 1800, miután viszonya Szegedi Rozáliával, ki eddigi dalainak tárgya volt, levelezés útján tisztába hozatott, a hadseregből kilépett, s szeretettjét elvevén, boldog házi életet élt, mely Himfy

második részében lelte költői kifejezését. Buzdítva Himfy lelkesedett fogadtatása által, 1807-ben Regéit adta, melyek híret még nevelték. 1809-ben egyidőre ismét kilépett házi csendéből, a nemes felkelő seregnél mint őrnagy és nádori segédtsízt szolgálván; ennek eloszlása után pedig ismét folytatta költői munkásságát, melynek gyümölcsei lettek: Hunyadi János, hist. dráma, Buda 1816; Eredeti M. Játékszín, 2 k. Buda 1825—6; Gyula Szerelme tíz énekben. Buda 1825. és néhány kisebb regé testvére Károly zsebkönyvében, az Aurórában (1822—24) és 1833—38 megjelent »Munkái«ban. Rendes, utóbb tiszteleti tagja volt a m. akademiának, melynek szervezésében, a nádor által meghivatva, 1828-ban részt vett volt. Meghalt 1844. oct. 28. — Számos hátramaradt ifjúkori munkáiból, mikhez még »Költőnek Hattyúdala« 16 énekben járult, eddig négy kötet jelent meg: Kisfaludy S. Hátrahagyott Munkái, kiadta Toldy F. Pest 1871.

66. §.

*Irodalmi és országos törekvések a m. nyelv terjesztése körül. —
Időszaki sajtó. Társulatok.*

Míg ekép a szépirodalom emberei a nyelvet gazdagítani, nemésíteni, s egy nemzeti költészetet teremteni igyekeztek; részint ők, részint mások, s általok gerjesztve s előkészítve maga a törvényhozás is, a nyelv s irodalom külső terjesztésében lelkesen fáradoztak. Halhatatlan ez irányban azon férfiak érdeme, kik a magyar *időszaki sajtót* létesítették, ez által egy állandó magyar olvasó közönséget teremtén, s azt oly rétegekkel nevelén, melyekbe a könyvirodalom, részint a szellemi szükségek hiánya, részint az akkori könyvkereskedelmi közlekedés korlátoltsága miatt bé nem hatott volt. A kezdeményezés dicsősége *Ráth Mátyásé*, ki 1780-ban alapította meg az első magyar hírlapot, mely pályán nem sokára többen követve őt, ez időszakban főleg *Görög Demeter* és *Kerekes Sámuel*, *Decsi Sámuel*, végre *Kulcsár István* gyakoroltak messze kiható befolyást a nemzeti ügyre, s méltó jogcímet szereztek magoknak az utókor hálájára. Ugyan is ez időszaki sajtó, megszorításai dacára, nem csak politikai hírek közlője, hanem politikai érdekeltség és értelmesség gerjesztője és terjesztője, az irodalmi igyekezetek ajánlója és ismertetője, főleg pedig a nemzetiségnek hatalmas ébresztője volt. Missiót teljesített az, oly időben, midőn a nemzet sem a megyék gyűlésein, melyek felfüggesztve, sem a törvényhozás termeiben, melyek zárva voltak, eszméket nem fejthetett, nem cserélhetett; előkészítette a szellemeket azon nagy idő-

mozzanatra, mely 1790-ben bekövetkezett, és szította a nemzeti lelket azon túl is lankadásai és meghülései között.

Történelmi fontosságú különösen az időszaki irodalom működése 1790-től fogva. Alig hűnta be szemeit a nemeslelkű, de nem jól választott eszközei miatt reformjaiban szerencsétlen császár, a lapirodalom volt az, mely a magyar nyelv kérdését legott szőnyegre hozta, s jutalmak által is annak tárgyalására hívta fel a hazafiakat. És megkezdődött a magyar mint országos nyelv védelme az erősen nyilatkozó bal felfogások ellen, lelkesen és diadalmasan, mind a lapok, mind röpiratok útján, *Péczei, Báróczy, Gáti István, Vedres István, Decsy Sámuel* stb által; *Révai*, szinte Görög és Kerekes által segítve, viszont egy magyar tudós társaság országos felállítása ügyében lépett fel, s az egyszerű szerzetes szent buzgósága s bátor fáradozásai vívták ki azt, hogy ez ügy országos és közigazgatási figyelem tárgyává lett; míg mások, köztök az egyetemnek csak imént nevezett első m. irodalmi tanára, *Vályi András*, a nyelvnek általános, kötelezett tanítatását s a közoktatásba is behozatalát sürgették. Mind ezek még most csak részben mentek teljesezésbe, de ez eszmék kiirthatatlan gyökeret vertek az elmékben, s fejedelem és ország törvénycikkelyekben ismerték el a nyelv nemzeti jogait. Az országgyűlési tanácskozások magyarul folytak, a naplók eredetileg magyarul szerkesztettek. II. Lipót biztosította a nemzetet, hogy bár a státusügyekben még most a deák nyelv marad, de idegen nyelv nem fog azokba behozatni; hogy pedig a magyar mindinkább terjesztessék és műveltessék, az egyetemen, s az öszves magyar birodalom akademiái és középtanodáiban a m. nyelv és írálynak tanszékek voltak állítandók (1790 : 16. tcikk). A gyék is a magyar nyelvvel kezdtek élni a helytartó tanácshoz intézett felirataikban. Erdélyben a m. nyelv az igazgató székek, hivatalok és törvényszékeknel ismét visszaállíttatott (1791 : 31. tc). Két évvel utóbb Ferenc király azt az ország határai közt már köteles tantárggyá emelte, s kimondta, hogy a köz hivatalok idővel csak magyarul tudókkal fognak betöltetni (1792 : 7. tc.), 1805-ben pedig, József nádor buzgó közbenjárására, bele egyezett, hogy a felséghez és udv. cancellariához ország és törvényhatóságok latin és magyar nyelven terjeszték fel fölirataikat, hogy a helytartó tanács magyar felterjesztésekre magyarul feleljen, hogy a magyar nyelv a törvényszékeknel és perekben is alkalmaztathassék, csak a királyi cúria ne tartozzék még a magyar perekben magyarul tanácskozni (1805 : 4. tc.).

Lépcsők valának ezek a nemzeti nyelv országos emelkedésében,

de a teljes siker még távol. Jobb gondolkodású hazafiak is kételkedtek még a nyelv képességében, s így nagyobb engedmények lehetőségében is. Valamint tehát egykor Görög és Kerekes lapjok jövedelmét jutalomkérdésekre s a nemzetiség ügyében ébresztő és lelkesítő röpiratok nyomtatására fordították, úgy most *Kulcsár István*, a Hazai Tudósítások írója is Az 1805-ki országgyűlés után ő, az izgatás s az eszmefejlés folytatására, a m. nyelv műveltségi állapotát s emelése további eszközeit tette kérdésbe, s már a következő évben megjelentek *Kis János*, *Pánczél Pál* és *gr. Teleki László* munkáik e tárgyban. A tudóstársasági ügy a háborús idők miatt háttérbe szorulván, viszont ennek fölélesztésére *gr. Teleki László* tűzött ki jutalmat, melynek folytán látott világot *Fejér György* pályairata (1808), s magáé a jutalomtevőé, a kormányférfiak tekintetéből német nyelven! (1810).

Míg így a nemzetiség s nemzeti műveltség ügyét folyvást az irodalom, s főleg az időszaki sajtó férfiai tartották szőnyegen; *Kis János* Sopronban az ev. collegium nevéndékei közt egy magyar társaságot állított fel (mart. 20. 1790), mely intő például és előképül szolgált sok más felsőbb tanintézeteknek is hasonlók állítására, melyek közös célja az irodalommal megismerkedés, a tagoknak dolgozatokban gyakorlása s ezek kölcsönös megbírálása, tehát írói semináriumok keletkezése volt. E soproni társaság 1848-ig állott fenn, mások rövidebb ideig, míg ismét mások sokkal később keletkeztek, s közülök némelyek az irodalomnak nem kevés érdemes munkást neveltek; munkálatokat azonban, ez időszak folytában csak a soproni, a pesti egyetemi, s a nagyenyedi m. társaságok tettek közzé.

Erdélyben az 1790. év szinte kedvező fordulatot eszközölt a nyelv tekintetében. Ott *Aranka György* követte Révai példáját, s anynyiban több szerencsével, hogy az 1791-ki országgyűlés egy »*Magyar nyelvművelő Társaság*«-ról törvénycikket is terjesztett fel, sőt remény fejében az *gr. Bánfi György* kormányzó elnöklete alatt 1793-ban Maros-Vásárhelyt működéseit meg is kezdte; de hiában várván a megerősítetést, végre is 1810-ben eloszlott, miután Munkáinak mindjárt kezdetben kiadott első kötete társ nélkül maradt volt. Így a *Bánfi György* által 1792-ben felállított »*Kézíráások Társasága*« is, elégséges alap hiánya miatt, a történeti kútfők két kötetének kiadása után szinte megszűnt. — Valamint Magyarország csak 1830-ban látta akademiáját megalakíttatni, úgy Erdély, több sikertelen kísérletek után, csak 1859-ben a maga muzeumi egyletét: de amarra a következő időszak alatt még visszatérünk,

Irodalom. I. Magyar Hírmondó, Pozsony 1780—86. Szerkesztők Ráth Mátyás, utána sorban Barcafalvi Szabó Dávid, Révai, Szacsvai Sándor. A kiadó Paczkó Ferenc 1787-ben azt Pestre vivén le, Szacsvai tőle elvált; s a Hírmondó helyébe Paczkó a *Magyar Mercúriust* léptette Pesten 1788 oct.—1789. jún. végeig; Szacsvai pedig megalapította:

II. a *Magyar Kurírt* Bécsben 1787—92, s melléklapúl a *Magyar Műsdét*; 1793—1802 szerk. Decsy Sámuel, egy történelmi és statisztikai évkönyvvel: *Magyar Almanak*, 1794, 5, 6. — 1802—27 szerk. Pánczél Dániel, több évig Igaz Sámuellel; 1824-ben melléklapja a *Kedveskedő*; 1828—34 szerk. Márton József, 1831 és 32-ben melléklapja *Sokféle*.

III. »*Hadt s más nevezetes Történetek*« szerk. Görög és Kerekes, 1789—91; ettől kezdve 1802-ig *Magyar Hírmondó* címmel.

IV. *Magyar Mercúrius*, tudományos melléklapja *Új Magyar Műsa*, Bécs, 1793—98, szerk. Pánczél. 1799-ben Decsyhez csatlakozván, belé olvasztotta azt a *Kurírba*, melynek 1802-ig ő társ írója volt.

V. *Magyar Hírívő*, Kolosvár, 1791; szerk. Fábián Dániel és Cserei Elek.

VI. *Hazai Tudóstársatok*, Pest 1806—08-ig, aztán mint Hazai és Külföldi Tudósítások 1845-ig, 1817—37 *Hasznos Mulatságok* melléklappal; 1818-ig *Nemzeti Újság* címen, változó szerkesztőségek mellett.

— *Péczeli* a *Mindenes Gyűjt.* köteteiben. *Báróczy*: A védelmezett M. Nyelv, vagyis a deákság mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés. Bécs 1790. *Gáti és Vedres*: A M. Nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafüti Elmélkedések. Bécs 1790. *Decsy*: Pannóniai Phoenix, avagy hamvából feltámadott M. Nyelv, Bécs 1790. *Vályi*: A fels. M. Hazához (Pest) 1792.

— *Révai*: Egy M. Társaság iránt való Jámbor Szándék (Bessenyeitől) Bécs 1790. *Planum erigendae Eruditae Soc. Hung.* Bécs 1790. *Candidati erigendae Erud. Soc. H. Győr* 1791. *Fejér Gy.* Jutalomra érdemesített értekezés egy M. Tud. Társ. legkönnyebb s leghelyesb felállításáról. Pest 1809. *Gr. Teleki L.*: Über d. Errichtung einer Gelehrten-Gesellschaft in Ungarn. Pest 1810.

— *Kis J.* A Magyar Nyelvnek mostani állapotjáról, kimiveltetése módjairól, eszközeiről. Pest 1806. *Pánczél Pál* Pest 1806. *Gr. Teleki L.*: A Magyar Nyelv előmozdításáról buzgó Esdeklései. Pest 1806.

— A Soproni M. Társaság Próbamunkáinak zs. ngéje I. Sopr. 1804. A Pesti M. Társaság kiadásainak I. darabja, I. félkötet. Pest 1792. A Nagyenyedi Magyar Társaság Próbái. Enyed 1792.

— A Magyar Nyelv-mívelő Társaság Munkáinak I. darabja. Szeben 1796. — *Scriptores Rerum Transilv. cura Societ. Philohistorum Transilv.* 2 k. Szeben 1797—1800.

67. §.

A magyar színészet feléledése.

Az előadott mozgalmakkal szorosan összefügg a *színügy* is, mely kezdetben mint nyelvmívelő és terjesztő eszköz úgy fogatott fel. Itt is Révai és Péczeli voltak azok, kik a II. József alatt terjedő német színügy ellenében mondták ki az első eszméltető és buzdító szót;

aki pedig első, habár még csak félig magán körben, létesített valamit, *Fejér György*. E nagy érdemű ember, akkor a pozsonyi várban székelt egyetemes papnövelde tagja, nem csak színdarabokat dolgozott által és adott ki, hanem új életre is költötte a rég elhallgatott tanodai Thaliát, darabjait az új jövendőnek reményével eltölt keblek kimondhatatlan örömei közt társaival elő is adván (1790). A nyomban bekövetkezett országgyűlés alatt köz szó tárgyává levén a színügy, *Kelemen László* fáradozásai egy tüzetes színi társaságot alkotának meg, mely magát Budán és Pesten megkezdett előadásaisal oct. 1790 mutatta be a hazának. Sok küzdelmek után különféle akadályokkal, csak 1792-nek tavaszán jött az ügy némi folyamatba, a közönség elégtelen pártolása mellett azonban ez első társaság 1795-ben ismét feloszlott. De a példa lángba hozta *Arankát* Erdélyben, s ott országos és magán támogatás mellett a nemzeti színészet némileg meggyökeredzvéen, koronként Magyarországba is bocsáthatott kisebb rajokat, melyek országsszerte előadásokat adva, a játékszín szeretetét mindinkább felköltötték; állandó székhelyet azonban a színészet ez időszakban még sem nyert.

Az irodalom emberei által ismét életbe hívott intézmény egy *színi irodalomnak* adott lételt, mely kevés év alatt több száz darabot nyújtott a színpadnak, bár legnagyobb részben gyári fordításokat németből. Ami félig eredetit *Simai, Dugonics* (60. §.), *Endrődy, Sós Márton* stb, Erdélyben *Boér Sándor* adtak, ma már teljesen jelentéktelennek mutatkozik.

Irodalom. Külföldi Játékszín, Kazinczytól, I. Kassa 1790. — A Magyar Játékszín, Endrődytől, 4 k. Pest 1792—3. — Erdélyi Játékos Gyűjtemény, 4 k. Kol. 1793 stb.

68. §.

Tudományos irodalom átnézete.

Míg ekép a költészet, a nyelv aesthetikai mívelése, sőt ennek a nyilvános életben elterjedése ez időszak alatt hatalmas lépéseket tön: nem hiányzottak buzgó és tudós férfiak, kik a *tudományok* iránti érdekeltséget is felkölteni, s ezeket nemzeti nyelven kidolgozás által közönségesben elterjeszteni kívánták. Az előmenetel mindazáltal egészben még csekély volt. A tudomány t. i. akkor, s még sokáig, nem mint öncél, magáért, nem mint a szellem elutasíthatatlan postulatuma, a felsőbb emberinek kifejlesztésére múlhatatlan feltételképen, hanem

egyedül mint bizonyos gyakorlati célok eszköze becsültetett, s így az iskola s némely külső szükségletek terén kívül csak kevés tisztelőt számlált. Az iskola azon felül még mind deák volt, a magyar tudományos nyelv fejletlen, tudományos álláspontunk a színvonaltól elmaradva s így azon kevesekre, kik ama színvonalon álltak, sem gyakorolhattak az ez alatt maradó tudományos kísérletek vonzó hatást. Ez a lassú megindulás, a nehéz haladás nyilvános titka. Ez egyszersmind oka annak is, hogy ez irodalom tüzetes vizsgálat, önálló szempont, rendszeres munkák helyett, csak ismertet, félig népszerű formában, s nagy számmal fordításokat, mutat fel. De e menetel, mely minden, a műveltségben elkésett, nemzetnél észrevehető, természetes volt. S bár e küzdelmes nehéz idő munkásainak írásai többnyire feledékbe mentek is, az irodalomtörténet kötelessége igyekvéseiknek igazságot szolgáltatni, mint akik lassanként érdeket gerjesztvén, közöniséget gyűjtvén, a műnyelv megteremtését előkészítvén, lehetővé tették, hogy a tudományok ma már nem csak taníttathatnak magyarul, hanem hogy végre azok önálló művelésének stádiumába is léphettünk.

Ezen, a tudományos téren hasznosan működött köz munkások közé a hírlapírók mellett első sorban a vegyes tartalmú folyóiratok kiadói s néhány polyhistor tartoznak, mint akik a szakíróknak mintegy előcsatárai gyanánt tekinthetők. Amazok közt a *Magyar Músa* (1787—1798) még csak elvétve, a Péczeli *Mindenes Gyűjteménye* (1789—92) már sűrűbben, de igen felaprózva, mintegy csak vágyat gerjesztve, közölnek tudományos ismereteket; a kassai *Magyar Múzeum* (1788—92), az *Orpheus* (1790), az *Uránia* (1794), a *Segítő* (1806) már értekezéseket is hoztak; *Molnár János* és *Sándor István* pedig, két fő bajnok e téren, amaz »*Magyar Könyvesháza*« (22 köt. 1783—1804), ez *Sokféléje* (12 k. 1791—1808) által, nagy tömegét terjesztvén a könyv- és dologismereteknek, főleg a történeti és természeti tudományok, az utóbbi a magyar nyelv- és irodalomtörténet köréből is, egy támadandó tudományos korszajtó előtt egyengették az utat.

A szaktudományok egymás közti aránya ez időszakban tetemesen változott; amennyiben az addig első sorban állott *hittudományi* és vallási irodalom, nem ugyan a könyvek számát, de azok irodalmi jelentékenységét tekintve, háttérbe lépett, míg a *természeti tudományok*, bár még korántsem emelkedő fontosságukhoz, deigen hazai múltjokhoz képest, figyelemre méltó kezdetet vettek. Csekély lépés vala az is melyet a *bölcsészet* és *törvénytudomány* tett: miután amaz folyvást tisztán iskolai állásponton állt, s ott deákul üzetett; ez, mert a törvé-

nyek még deakúl alkottattak, s e nyelven folyt többnyire az igazság-szolgáltatás is. Csak a *történelem* mutatott életet, a *nyelvészet* pedig, főleg egy nagy elme teremtői munkássága által, erős alapot nyert.

Most az egyes csoportokra vetünk futó tekintetet.

69. §.

Hit-, bölcsészet- és törvénytudományi irodalom.

Katholikus részről a hitviták megszűnte óta főleg csak az egyházi szónoklat terén éltek a m. nyelvvel. *Molnár János* kanonok (1777), *Stankovácsi Lipót* ferences (1789—99), *Golubics Zozim* kapucinus (1794—7), de főleg *Alexovics Vazul* volt-pálos és pesti hitszónok (1789—91) bírtak mint termékeny s buzgó szónokok némi hírt, de irodalmi súlyt nem gyakoroltak. Idegen jelesb munkák átültetése által csak *Döme Károly* (Bossuet vitázó munkája 1793) és *Kopácsy József* veszprémi tanár, utóbb primás (Fleury bibliai archaeológiája 1801) gazdagították a tudom. theológiát. — A protestánsoknál *I. Péczeli József* komáromi pred. (1790), *Hunyadi Ferenc* superintendens (1791—1802), sőt *Tasnádi Székely István* is (1794) részint ágazati, részint erkölcsi szentbeszédekkel lettek ismeretesebbé. A tudományos theologia terén többet tettek. A bibliamagyarázathoz *Hunyadi Ferenc* járult becses »Keresztyén Archivárius«-ával (1794); erkölcsi hittudományt *Márton István* tanár (17.6) adott, ágazati és pásztori hittudományt *Tóth Ferenc* utóbbi dunántúli superint. (1802, 10); e mellett néhány nagy kiterjedésű munka fordításával lön e szak köre kiegészítve; ilyenek *Péczelitől*: »a szentírás theológiája« angolb., s az ótestamentomi ekklezsiának históriája (1791, 3) *Maysonnette* után franciából; *Mindszenti Sámuel*től pedig *Broughtonnak* »a religióról való históriai Lexikona« (1792, 3).

Az önálló *bölcsészeti* gondolkodásra, mint láttuk, *Bessenyei György* adott példát (57. §.). A tanodai téren *Benyák Bernát* kegyesrendi tanár bátorodott fel egy merész lépésre: szerzetének pesti lyceumában philosophiai előadásait nem csak magyarul ismételni, hanem tantételeit is két ízben magyarul hirdetni, s hallgatói által fényes vendégek gyülekezetében (a kir. cúria jelenlétében is) magyarul védelmeztetni (1777). Villanat az éjben, melyre nagy soká következett nap. *Molnár János* öt évvel utóbb egy logikai rövidlettel tön félénk kísérletet (1783), a neki saját szigorú módszerrel és világossággal; *Pálóci Horváth Ádám*, tudományosan s önállólag lépett fel a lélektanban

(1789); *Szép János* tanár »Aesthetikájában« Szerdahelyit követte (1794). Több eredménnyel dolgozták ki a philos. erkölestudományt a Kant híve *Sárvári Pál* debreceni tanár (1802) és *Endrődy János* kegyesrendi tábori pap (1806), szoros rendszerben, tisztán bölcsészeti alapon, s kimerítőleg; emez eudaemoniai iránynyal: az első philosophiai munkák nyelvünkön, melyek becsőket tartalom és előadásra nézve soká fenntartották, bár a műnyelv itt is még mindig a kísérlet terén áll. Minden egyéb még most vagy fordítás, mint péld. Martini észjoga *Dienes Sámuel*től (1792), vagy tisztán gyakorlati modorú, mint *Takács József* jól írt »Erkölcsei Oktatásai« (1799). A Kant philosophiája, miután több protestáns iskolában már tanítottatott, az irodalomban első képviselőjét *Márton István*ban találta, ki azt a keresztyén ethikára alkalmazván, majd hittani tankönyveiben is alapúl vevén, elkeseredéssel vívott harcokba keveredett, melyek a következő időszakban folytak le. Ezeknek előjátékát képezték a Budai Ferenc által durva előszóval és jegyzésekkel kísért (nem is eredeti), s elmés inkább, mint tudományosan alapos rostáló »Levelei« (1801), melyek azonban a tudományosságot új életre költendő rendszer elterjedését, mint látni fogjuk, nem gátolhatták. Ellenben *Aranka György* schellingizáló aphorismái (1805), meg nem értve s nem érdekelve, hatás nélkül elhangzottak.

A *törvénytudományi* téren is még kevés történt, dacára a nyelv országos emelkedésének. Méltó figyelmet érdemelnek, irányuknál s a korkérdésekkel összeköttetésüknél fogva, *Balia Sámuel* és *Aranka György* közjogi kísérleteik, amazé a »törvénytörző hatalomról« Erdélyben, ettől az »anglus és magyar igazgatásnak egybevetése« (1791), valamint *Cserei Farkas* kimerítő egyedirata a magyar és székely aszszonyok jogairól (1800); míg *Georch Illés* első dolgozta ki az öszves m. törvényt magyarul (1804), mi neki fő érdeme is. — Az *államtudományok* szunyadoztak. Alig mertek a kényúr II. Frigyes porosz király irásaiból egy-egy cikket fordítani (Kazinczy és Aranka). A röpiratok II. József vég éveiben, és 1790-ben és 1790 után, jobbára deákul és németül szóltak, kisebb részben magyarul. Ezek írói közül történeti fontossággal egy férfiú bírt csak, egy szegény igénytelen szerzetes, *P. Szeicz Leó* egri servita, ki alapos és kiterjedt közjogi és történeti tudománnyal tartózkodást nem ismerő bátorságot, a meggyőződés kérlelhetetlen erélyét és szent lelkesedést egyesítve, résen állt minden megtámadója ellen egyházának egyfelül, másfelül a nemzet nyelve, jogai és becsületének, melyekért, hazafiúi tüzeben, a más hitűekkel is

szívesen kezét fogott. S így a szép magyar tollú polemista (mint Kazinczy nevezi) nem csak apró röpirataiban, hanem kötetes munkáiban is (*»Igaz Magyar«* 1785—90, *Magyarország Ismerete* 1791, *Magyarország Története* 1793), az erudíció dacára, melyet azokban kifejít, valóságos irányiratokat adott, mik erős katolikus színezet mellett is, eleven előadásuk nyers szépségével még a más hitűekre sem tévesztették el hatásokat.

Kiadások. Molnár Ján. Pred. Pozs. 1777. — *Stankováczi*: Vasárn. Pred., 3 k. Győr és Kom, 1789—99. Ünnepi Pred. Győr 1788. Bőjtiek, 2 k. Győr 1789—99. — *P. Zosymus*: Keresztyén tanító Beszédek, 5 k. Pozs. 1794—7. — *Alexovics*: Ünnepi és Vas. Pred. 5 k. Pest 1789—91. — *Döme*: Bossuet: A kath. hittudomány azon ágazatainak kitétele, melyekről visszavonások vannak, jegyzésekkel. N.-Szomb. 1793. — *Kopácsy*: Izraeliták és keresztyének Szokásai és Erkölcssei, 2 k. Veszpr. 1801, 2. — *Péczeli*: Erk. Pred. 4 k. Győr és Debr. 1790—1831. — *Hunyadi*: Pred. 5 k. Vác, 1797—1802. s némely kisebb gyűjt. — *Tasnádi*: Hitnek fundamentomi 51 Pred. 2 k. Kassa 1794. — *Hunyadi*: Keresztyén Arch. 2 k. Vác, 1794. — *Márton*: Ker. theologiai Morál. Győr 1796. — *Tóth Ferenc*: Lelkipásztori Theol. 3 k. Kom. és Győr. 1802—10. Ker. Hittudomány, avagy Dogmat. Theol. Győr 1804. — *Péczeli*: A szentírás Theol. 3 k. Kom. 1792, 3. Maizonnet 5 k. Kom. 1791. — *Mindszenti*: Broughton, 3 k. Kom. 1792, 3.

— *Molnár*: A Gondolat mestersége (Könyvesház IV. 1783). — *Horváth*: Psychologia, azaz a lélekről való tud. Pest 1792. — *Szép János*: Aesth. v. a jó ízlésnek a szépség philosophiájából fejtegetett tudománya. Buda 1794. — *Sárvári*: Philosophusi Ethika, 2 k. NVár. 1802, 4. — *Endrődy*: Az Embernek Boldogsága, kifejtve a józan bölcselkedésnek segítségével. 3 k. Pest 1806. — *Dienes*: A Természet Törvényéről, 2 k. Bécs 1792. — *Tukács*: Erk. Okt. Bécs 1799. — *Budai*: A Kant szerint való philosophiának rostálgatása levelekben. Pozs. 1801. — *Aranka György* Apró Munkái, MVásárh. 1805.

— *Balía*: Erdélyország közöns. nemzeti törvényeinek első része. Kol. 1791. — *Aranka*: Anglus stb. Kol. 1790. — *Cseréi Farkas*: A magyar és székely asszonyok törvénye. Kol. 1800. — *Georch*: Honnyi Törvény, 3 k. Pozs. és Pest 1804—11. — *Kazinczy*: Azon okokról, amelyek szerint új törvényeket szabni vagy a régieket eltörlni kellek, a II. Fridr. írásai közül (Orpheus 1790. II). — *Aranka*: Az igazgatá. formáiról s az uralkodók kötelességeiről II. Fridrik munkái közül. Bécs 1791. — *Szeicz Leó*: Igaz Magyar, 4 k. Páris és Berl. 1785, 8, 9, 90. Magyar és Erdélyországnak rövid Ismerete, mely e két országnak mind világi, mind egyházi állapotját szem eleibe állítja. Pest 1791. Magyar és Erdélyországnak mind világi, mind egyházi Története. Pest 1793. stb.

70. §.

Történetírás és földrajz.

Történetírásunk ez időszakban új phásisba lépett. A mohácsi vész óta Mária Tereziáig az mindig nyomon kísérte a kor eseményeit, s amennyiben visszanyúlt is elébbi évekbe, vagy éppen az ősidőig, a

fő súlyt az írók még is saját korukra fekteték, s ennek minden mozanatait felvevén, munkáik majdnem szakadatlan kortörténeti egészet képeztek, s általában kútfői ranggal bírnak. Most elhallgattak a történetek részesei és kortanúi, a nemzet vagy a felekezetek érületének e közvetlen visszatükrözői, s helyökbe a történeti anyag tudós feldolgozói léptek. Ilyek valának *Szekér Joachim* ferences, ki két kötetben (1791), *Svastics Ignác* pléb. (1796) és *Budai Ézsajás* debreceni tanár (1805—12), kiknek mindenike 3 kötetben tárgyalta azt. Az első kettő másod kézből dolgozik. *Svastics* épen korlátolt, ismereteit s álláspontját tekintve, míg *Budaié* magyar nyelven az első bírálóilag dolgozott hazai história. Ezekhez járult *Gebhardi* németül írt m. történelmének fordítása *Hegyí József* kegyesrendi tanártól (1803); a különyszerű történelemben pedig *Decsy* törökmagyar története (az *Ozomanographia* III. kötetében) és Erdélyre nézve *Husztí András* († 1755) »Ó és Új Dáciája«, mely most látott először világot (1791), s dacára rövidségének, mint úttörő s kútfők utáni dolgozat méltatást érdemel. — A kor legnevezeteseb munkája azonban e téren *Budai Ferenc* életrajztára, mely a magyar történeti embereket a XVI. század végeig a kútfőkből, habár azok idézése nélkül, tárgyalja.

A források fontosságára eszméltetett, s ennyiben itt is említésre méltó, *Anonymus* két fordítása *Lethenyitől* és *Mándytól*, bár a fordítók készüllete a műkedvelői álláspontot meg nem haladja.

A *világtörténelem*, mely *Székely István* által (28. §.) krónikaalakban, s utána így is csak mellesleg, tárgyalatott, ez időszakban nyert összefüggő elbeszélés formáját. *Verseghy Ferenc* indította meg ezt (1790), fordítva bővítve *Millot-t*, mely azonban a második kötetnél már fennakadt. Szerencésb volt nálánál *Gvadányi*, ki szinte nagyobb terv szerint indítván meg »A Világnak közönséges Históriaját« (1796), azt, nagy kora dacára, a hatodik kötetig elkészíthet, s *Kis Jánosban* (1805) folytatót nyert, ki azt a XVII. századig vitte. Nem kútfővizsgálaton alapvó munka, de józan felfogással, s világos, könnyű előadásával a kor kívánatának eleget tevő szerkesztmény. Még *Budai Ézsajás* adott egy rövidletet (1800), mely azonban a régi korra szorítkozik, segédeszközül a classica literatúra ismeretére. Méltánylást érdemel itt *Mindszenti Sámuel* szorgalma, ki *Ladvoat* francia nagy életrajztárát bővítve s kiegészítve adván (1795—1809), az egyetemes és irodalmi történetre nézve nagy hasznú segédkönyvet nyújtott. — A külföld különyszerű történeteiről csak egy pár fordítás szól.

A *segéd tudományok* mezején kiemelendők: *Decsy Sámuel*, ki *Oz-*

manographiájával a különszerű statisticában remekelt (1789); *Németh László*, ki viszont az egyetemes statisticának első tüzetes, és jeles, tárgyalója (1795); Szendrei *Veres Dávid*, ki a statistica elméletét adta első (1797); de főleg *Vályi András* egyetemi tanár, ki vas kitűréssel legyőzván a lelketlenség által elibe gördített akadályokat, Magyarország földirati szótárával (1796—9) alapját vetette meg a haza részletes ismeretének; s végre a chartographia megindítói: *Budai Ézsajás*, oskolai atlásával, és *Görög Demeter*, a magyar birodalom részletes atlásával (1802—11): classicai mű, mely a külföld minden hasonló műveivel bátran vetélkedik. — Az *útirási* irodalom is ez időszakban vett némi kezdetet; korára nézve maradandó becsei csak *gr. Teleki Domokos* hazai útazása (1796).

Szekér Joachim: Magyarok Eredete, a régi és mostani magyaroknak nevezetesebb cselekedeteivel együtt. 2 k. Pozs. 1791. — *Soastics*: A Magyarok felséges címere, I. Győr 1796. (a történet I. kötete). Magyarok Históriaja, 3 k. (az első köt. amannak 2-d. kiad.) Pozs. 1805. — *Budai Ézs.* Magyarország. Hist. a mohácsi veszedelemig, Debr. 1805. Buda visszavételeig, Debr. 1808. Újra a legújabb korig, 3 k. Debr. 1812. Ismét Pest 1833. — *Gebhardi*: Magyarország. Hist., magyarázta Hegyi Józsa. megigazította és 1803-ig folyt. Kulcsár Ist. 3 k. Pest 1803. (csak IV. Ferdinándig megy, a IV. köt. elmaradt). — *Huszi*: Ó és Új Dácia, Bécs 1791. — *Budai Ferenc*: Magyarország polgári históriájára való Lexikon a XVI. száz. végéig. 3 k. NVárad 1804. s újra Pest 1866.

Anonymus: Béla királynak nevetlen iródeákja, ford. *Lethenyi János* (bő jegyzetekkel). Pest 1790. 4r. — Magyar Sunád, avagy I. Béla m. királynak nevetlen iródeákja *Mándlytól* Debr. 1799.

Verszeghy Ferenc: A Világ Közönséges Története, Millot ut. 2 k. Buda 1790, 1. (a régi nemzetek, s a görögök). — *Gvadányi*: A Világnak közöns. Hist. 6 k. Pozs. 1796—1803; folyt. *Kis J.* VII. VIII. Pozs. 1805. 9. — *Budai Ézs.*: Közöns. Hist. tanítványai számára, I. Konstantinápoly veszedelméig). Debr. 1800. — *Mindszenti Sámuel*: *Ladvozat Historiai Dictionáriuma*, 8 k. Komár. 1795—1809.

Decsy Sámuel: *Ozmannographia*, azaz a török birodalom természet, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapotjának és a magyar királyok ellen viselt hadakozásainak Leírása. 3 k. Bécs 1788—9. Újra ott 1789—90. — *Németh L.* Az európai nevezetesebb országoknak rövid Leírása I. Sopr. 1795. (bő bevezetés s az éjszaki birodalmak). — *Szendrei*: A statistica tárgyainak és tanítása módjának megismerésére vezetű útmutatás. Bécs 1797. — *Vályi*: Magyarország Leírása, 3 k. Buda 1796, 9. — *Benkő Ferenc*: Magyar Geogr. II—IV. k. Kol. 1801—2 (az I., Európa, neu jelent meg). — *Budai Ézs.*: Oskolai új Atlas. 12 tábl. Debr. 1804. — *Görög*: Magyar Atlas, azaz Magyar, Horvát és Tótorsz. vármegyéi, s szabad kerületi, és a határörző katonaság vidékeinek közöns. és különös Táblái. Bécs 1802—11 (62 tábla és helynévtár). — *Gr. Teleki D.*: Egynehány hazai Utazások Leírása. Bécs 1796.

71. §.

Nyelvészeti mozgalmak. — Debreceni iskola.

A nyelvtani ziláltság, helyesírási ingadozások, a sok rossz új szó és esetlen műkifejezések, melyek az új irodalmat elborították, aggodalomba ejtették a nyelv barátit a nyelv sorsa iránt; s mind általánosb lön azon bal vélemény, hogy a nyelv és irodalom szerencsés művelésének első és fő feltétele egy jó nyelvtan és szótár, mely »törvényül« szolgálva az íróvilágnak, »egyenlőséget« hozzon az irodalmi nyelvbe, s a tudományok magyarul kidolgozhatására megteremtse a nyelv-eszközöket! Nem sejtették, hogy a nyelvtant a nyelv alapos átvizsgálatának kell megelőznie, melynek fő forrásáról, az emlékekről, e gy embéren, Révain, kívül, még senki nem is álmodott; s nem látták be, hogy a második, a szótár, nem szerzője, hanem gyűjtője és bírálója lehet csak *egy tudományos ir. dalom által teremtett műnyelvnek*. Úgy hitték, mindeniket csak meg kell írni; s lesz egyenlő, szabályos, mindetre alkalmas irodalmi nyelv. *E hit adott lételt egy új nyelvészetnek*, ez támasztott ennek Maecenasokat, ez fogatta fel általános lelkesedéssel Révai tervezett akadémiaját, mely alatt egy ily nyelvbeli törvényszéket gondolt és óhajtott e nemzedék. Talán áldása volt az a gondviselésnek, hogy az 1790-diki akadémia, melytől Kazinczy méltán félt, nem létesült soha.

Ismét a »Hadi Történetek« írói, Görög és Kerekes, voltak azok, kik a köz óhajtásnak nem csak szót kölcsönöztek, hanem annak teljesítésére tettel is előálltak. Már 1789-ben hirdettek jutalmat egy jó nyelvtanra, s miután Nunkovics püspök azt nevelte, 1790-ben sürgetve megújították. Az öt pályázó közt voltak Földi, Gyarmathi, Kassai; s e pályaművek nyomán készült, a jutalomhirdetők megbízásából, a debreceni pályabírák (*Domokos Laj s városi főbíró, Szikszay György* pred. és *Benedek Mihály* utóbbi superint.) által a kezdetben oly nagy tekintetre kapott, nyelvészetünk történetében pedig oly bal hírű *debreceni nagy grammatika* (1795). Részben megelőzték azt, részben követték, szinte a kor iránya által ébresztve, *Böjthi Antal* áldor MVásárhelyt »A M. Nyelv Tudományá«val (1790), *Verszeghy* (1793) Prolúdiumával, *Gyarmathi Sámuel* orvos, pályázott Nyelvmestere kiadásával (1794), *Aranka György*, az erdélyi Nyelvmívelő Társaság titkára, nyelvészeti értekezéseivel (1796), s *Beregszászy Pál* Erlangenben németül írt nyelvtanával (1797): ide nem tudva a számos gyakorlati nyelvtanok íróit, kik a tudományos vizsgálat körén kívül állottak.

Nem mondhatni, hogy e mozgalom által nyelvészetünk ne nyert volna. *Verschghynél* már némely új s helyes észleletek lepnek meg, de nagy horderejű tévedések közzé vegyítve, mert neki nyelvészeti fő elve az *általános szokás* volt (milyen nem létezik), »habár ellenkeznek is az analogiával, etymológiával, euphoniával!« Ezen elv kikiáltása megvesztegette a kor nyelvészetét, mert következése egy mindent összezavaró, semmit fel nem világosító empirismus lett, melynek hibáit *Beregszászi* még a keleti nyelvekhez erőltetett szabásokkal is tetézte. *Böjthi*, *Gyarmathi*, s a *debreceniek* munkái gazdagok ugyan *nyelvtényekben*, különösen a szókötést illetőleg, melyeket eladdig a kellethinél rövidebb m. nyelvtanok még nem lajstromoztak; figyelem fordult a *szóképzésre* is, sőt e részben a Debreceni Grammatika határozott érdemmel bírt: úttörő munka, mely első hirdette az elvont v. ösgyökök létezését, s bár szabatos vezérelv hiányában számtalanszor bukdácsolva, mindazáltal mély sejtő pillantásokat vetve a nyelvalkat e részébe. De *egyik sem bírt nyelvtani anyagán uralkodni*; ennek rendezése oly gyarló, mint a szabályalkotás; és szilárd elvek hiányában hiányzik a tények biztos bírálata, a helyes és helytelennek éles megkülönböztetése. Innen a gyakran hibás paradigmák: nem levén a sokkal megromlott nyelvszokásnak oly formája, mely egynél vagy másnál törvénynyé nem emeltetik. A Debreceni Grammatika pedig még ennél is tovább megy: nem csak elvon törvényeket a hibás szokástól, de alkot is; és különösen az ikes igék vétkes ragozása, a visszaható igealaknak (csalódik) külszenvedővé tétele, sőt egy új nyelvszörnynek, a szenvedő és visszaható forma képtelen kapcsolatából (csalatódik) felállításával iszonyú rontást vitt véghez a nyelv alkatán úgy, mint annak szépségén. Mert e munka alapja lett egy *nyelviskolának*, mely nem csak harminc éven túl uralkodott a református tanodákban, még az addig correct nyelvű Erdélyben is, és pedig dacára a nevezett erdélyi nyelvészek tanai s ellenkezésének, hanem bemocskolta az öszves református irodalmat is úgy, hogy ennek állandó becsü művei is ma már botránkozás nélkül nem olvashatók. — Az egy *Aranka* tesz e kortársak közül jótékony hatást józan felfogásával, különösen az igeragozások pontjában: de hatása az ár ellenében még hazájában sem volt.

S így a XVIII. század vég tizedének nyelvészete részben szomorúan hű képét tünteti fel e század megvesztegetett nyelvérzékének, részben ellenkezőjét eredményezte annak, mit a köz aggodalom elfordítva látni oly buzgón óhajtott: újabb zavart, veszedelmes nyelvromlást.

Kiadások. Böjthi: A nemes Magyar Nyelv írásának és szólásának Tudománya, mely a józan okosságnak, a nyelv tulajdonságának s az erdélyi jobb élelben lévő magyarságnak törvényei szerént irattatott 1790. MVásárh. 1794. — *Versenyh*: Pro ludium in Inst. Linguae Hung. ad systema Adelungianum, genium item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanam et transylvaniam exactas. Pest 1793. — *Gyarmathi*: Okoskodva tanító Magyar Nyelvmester, a nagy erdélyországi Rendek költés. 2 k. Kol. 1794. — *Magyar Grammatika*, melyet készített Debrecenben egy Magyar Társaság. Bécs 1795. — *Aranka*: A m. nyelv tulajdonságairól; és: Az igéknek formapéldái (A M. Nyelvmívelő Társaság Munkái, I. Szében 1796). — *Beregszászi*: Versuch einer magyarischen Sprachlehre, mit einiger Hinsicht auf die türkische u. andere morgenl. Sprachen. Erlangen 1797.

72. §.

Folytatás. — Révai, a magyar nyelvtudomány megalapítója. — Hasonlító nyelvészet.

E kétségbe ejtő állapotok közepett a magyar tudományosság téren eladdig ismeretlen nagyságban, a lángész bátorsága, mélysége s teremtő erejével tünt fel *Révai Miklós*, s világot gyűjtve a sötét chaoszban, véget vetett a hivatlan vezérek bal gazdálkodásának (1803). De nem küzdelmek nélkül. Már 1782-ben ment ő fel Bécsbe a régi bibliacódex (*Révai-cód.*) lemásolása végett. E munka közben látta be Révai, hogy a nyelv alkotmánya és törvényei nem egy kor ingadozó szokásából, hanem a nyelv fejlődéséből az időben, tehát ennek történetéből elvonhatók csak, melynek fő kútforra a minden korokbeli emlékek, támogatva a *törökön* nyelvek hasonlító vizsgálata által. Felismerte, hogy a nyelv nem holt elemek aggregátuma; hanem szellemi szervezet, melynek mindenik íze él, habár azok önállósága, gyakran hangformáik elváltozásával, idővel megszűnt is, s ezzel jelentésök részben elhomályosodott; felismerte, hogy a nyelvtudomány feladása nem a nép szájában megromladozott formák válogatás nélkül vagy önkénytes tetszés szerint való elfogadása és szentesítése, hanem azon élő törvények kifürkészése, melyek szerint a nyelv, elemeit képezte, összerakta, változtatta, s e törvények helyreállításával a nyelv épségének, tisztaságának is visszaállítására. Ez úton lett Révai a *történelmi nyelvtudomány megalapítója* nálunk, és egyszersmind megelőzője e téren a külföldnek, mely, nem ismerve a magyar tudománynak e nagy lépését, csak egy évtizeddel később alkotta azt meg — Révai halála után. L^a

Révai első munkája ez irányban egy rövidebb commentár volt a *Halotti Beszéd* (10. §.) felett, még Bécsben 1783-ban készítve, esirája azon, segédeszközei szaporodtával mind inkább bővültnek, mely végre

Magyar Irodalmi Régiségei első kötetében (1803) megjelent. E szándékolt gyűjtemény második kötete, melyben az említett bécsi biblia jegyzésekkel foglaltatik, kéziratban maradt (a m. nemz. muz.), mert, mintha közel halálát érezné, minden gondjait *nagy nyelvtana* vette igénybe, melynek kiadása nyomban megindulván, 1805 májusig négy fél kötetig haladt, melyek 1806-ban *az ikes igealak védelmével* megtoldva, új címlapokkal, újra kiadattak. Ezekben a hang-, időmér- és helyesírástan után a nevek és igék alaktana tárgyalatik; a harmadik kötet elkészülését, melyben a részecskék, a szóképzés és szókötés foglaltatik volna, csakugyan félbeszakasztotta a nagy ember közbejött halála. De a megjelentekben jó része le van rakva nagy felfedezéseinek: a ragok eredete és jelentései, változásaik és szerkezeteik törvényei, a finn nyelvrokonság csalhatatlan bebizonyítása. Kritikai előadása már a »Régiségekben« s a nyelvtanban vitázóvá leszen a tiszta tan két legveszedelmesb ellensége, *Verseghy* Prolúdiuma s a debreceni iskola, ellenében. Most *Verseghy* két munkában megtámadta őt: a »*Tiszta Magyarság*«-ban, s németül írt nyelvtanában (1805). Neki a nyelvemlékek haszontalanok, a ragok jelentése játék, az ikes ragozás tót eredetű korcsa a nyelvnek. S bekövetkeztek nem csak a fennírt »*Vindiciák*«, melyek az ikes ragozással együtt a más két ügyet is védik — hattyúéneke az öldöklő sorvadásban vég fogyatéokra jutott Révainak —, hanem, még megelőzve őt, iskolájának mellette feltámadása: három hatalmas cáfirat, a mester szellemében és módszerével, melyek elsejében *Miklósi János* újra az ikes igealakot oltalmazza; a másodikban *Kardos Adorján* (*Ferenczy János*) *Verseghy* személyes bántásait veri vissza, s elveit s öszves tanait ostromolja, védve Révaiét; a harmadikban, mely a leggazdagabb, nyomosabb és önállóbb, *Boldogréti Víg László* (*Horvát István*) Révai egész rendszerét velösen fejtegeti, kiterjeszkedve ennek csak élő szóval előadott szóképzési tanaira is; s végül iskolája nevében hathatósan *t'ltakozik a debreceniek nyelvrontása ellen is*. Az ellenségek elnémultak, a jobb írók elfogadták az épségébe visszaállított nyelvet, a nagy sereg azonban rend s törvény nélkül bánt azzal, folytatva a zavart, míg egy embernyommal később az akademia Révai rendszerére reá ütötte helyeslése bélyegét.

Révai sem volt ment nagy tévedésektől. Az egy közös emberi ősnyelv tana, mely inkább a bibliára, mint a föld minden részein elszórt nyelvek tudományos egybehasonlítására támaszkodott; s a szent nyelvekkel közel rokonságról való hagyományos nézet, számos *egyes*

pontokban eltántorították. Másfelül nem csak kézirati régi emlékeink akkor kis számban ismeretes szűk köre, hanem a múlt századok legtöbb nyomtatott maradványainak kéznél nem léte, s a hasonló nyelvészet eszközei soványsága miatt is, hang- és alaktani ismeretei hiányosak; a nyelv korszakai meghatározása s a történeti fonal szakadatlan feltüntetése pedig reá nézve még szinte lehetetlen volt. De épen abban fekszik Révai nagysága, hogy e szűk kör dacára felismerte s megállapította azon örök elveket, melyeken minden magyar nyelvtudomány nyugszik most, s foghat nyugodni jövőben is.

Sem a nyelvészet nem nyert az e korbeli *értékezesek*, sem a nyelvtanítás a *gyakorlati nyelvtanok és nyelvkönyvek* nagy száma által. Nem hagyott nyomot egy is, akár a tan tisztasága, akár a módszer tekintetéből.

— *Révai Miklós* 1749. febr. 24. született Szentmiklóson Torontál vármegyében; Csanádon, Szegeden tanult, 1769-ben a kegyesrendbe lépett, s több helyt tanítván, végre a theológiát és keleti nyelveket Nyitrán végezte, s áldorrrá szenteltetett. 1777-ben gr. Károlyi Antal pártfogásával, Bécsben az építészeti tudományt üzvéen, a nagyváradi nemz. iskoláknál rajztanító lett, midőn is a helytartó tanács meghagyásából »A városi építésnek eleit« írta Buda (1780). Ez utóbbi évben a Nagyváradon alapított akademiához a bölcsészett rendkiv. tanárává is neveztetett; de őt, ki »Alagvájának első könyvek« (NKár. 1778) által az éledező irodalom barátjai előtt már tekintetben állott, üzte a vágy kirekesztőleg ez új irodalomnak élni, s lemondván tanszékéről, Bécsben nevelőséget vállalt, hogy ott az udv. könyvtár használatával magának felsőbb kiképeztetést szerezzen. Többszöri helyváltoztatás után 1784-ben Pozsonyban átvette a M. Hírmondó szerkesztését, melynek útján főleg az irodalom és nemzeti nyelv s különösen egy magyar tudós társaság megindítása érdekében kívánt hatnia. Kiadójával támadt izetlenségek folytán 1785-ben Györré tette át lakását, s itt a Hírmondóban megpendített »*Költeeményes Gyűjtemény*« létesítésében fáradozott, mely által régi jobb költőinket újra forgalomba hozni, majd azt egy valódi szépirodalmi könyvtárrá kiszélesítve, havi kötetekben regények, színművek s mindennemű újabb költői műveket is kívánt adni, s így mind az írókat tevékenységre, mind az olvasókat részvétre buzdítani. Sikerült is, a képzelhetetlen akadályok dacára, melyeket nem csak az általános hidegség, hanem személyes ellenségeskedések, irigység és rágalom gördítettek útjába, 1786—89-ben néhány kötetet adni, ú. m. Faludi költeményeit, Téli Éjtszakáit, Orczy, Barcsai, s a maga költeményeit, s ezek mellett Faludi prózai írásait 6 kötetben, mely végre az 1787. évet csakugyan Pozsonyban, mint a kiadás helyén, töltötte; de elégséges pártolási hiában azt megszakasztani levén kénytelen, e helyett röpkébb alakot választva, »a jó iz

és magyarság gyarapodására« egy folyóiratot, *Amalthea* cím alatt, kívánt megindítani. Nem ment. Ekkor nyervén el Győrben a rajziskola tanítóságát, ismét ide tért; s ezt 1795-ig folytatta. Ez időbe esnek a tudós társaság ügyében tett nem szerencsétlen fáradozásai. Felhasználva t. i. az 1790-ki országgyűlést, kiadta Bessenyei röpiratát (Jámbor Szándék), osztogatta azt a Budán, s majd Pozsonyban székelte országgyűlésen, kiadta saját tervét (Planum erigendae Societatis Hung.), járt kelt, mozgatott, esdekelt, s oda vitte lánghevével s önfeláldozó tevékenységével az ügyet, hogy az, országgyűlésen s Helytartó Tanácsnál végre csakugyan tárgyalásba vétetett, s bár a közbejött francia háborúk következtén még most közvetlen siker nélkül, de végkép többé el nem temetethetett. T. i. halála után új meg új sürgetőket lelt ez ügy, míg végre az, csakugyan Révai terve alapján, húsz évvel utóbb létesült, s így az *akademiának szellemi alapítója csakugyan Ő*. — Időközben Révai magán állapota végre javult, megnyerte a pápától szerzeti fogadása alóli feloldoztatását, 1796-ban pedig az esztergami gymnasiumhoz mozdított elő, három évvel utóbb a komáromihoz, honnan azonban, ártalmára levén az ottani vizek, nyugpénzt kérve és nyerve, Sopronba, majd Bécsbe költözött, míg véges végül Vályi halálával a magyar egyetemnél megürült magyar nyelvészeti tanszékre hivatott meg, s azt 1802-ben elfoglalván, nagy dicsőséggel betöltötte egész halálaig, mely hosszas betegeskedés után, 1807. ápril 1-jén ragadta el a *történeti nyelvészet e nagy megalapítóját*. — Fő munkáin kívül, melyek az illető helyen említették, különféle tankönyvek, egy matematikai munka (Angulorum, rectaeque lineae trisectionis, et consectoria circuli quadratura, Bécs 1797) s latin költeményei (Latina, Győr 1792 és: Carmina quaedam, Sopr. 1801) felhozandók, mely utóbbiak legjobb latin költőink közzé iktatják.

Révai-irodalom: Antiquitates Literaturae Hung. Vol. I. Pest 1803. Elaborator Grammatica Hung. ad genuinam patrii sermonis indolem fideliter exacta, affiniumque linguarum adminiculis locupletius illustrata, tribus voll. comprehensa. I. II. Pest 1806. — *Verseggy*: A Tiszta Magyarság. Pest 1805. Neuverfasste Ungar. Sprachlehre, worin die verschiedenen Mund- u. Schreibarten d. u. Sprache kurz angezeigt, d. Regeln aus dem morgenl. Bau d. Sprache selbst hergeleitet . . . werden. Pest 1805. — *Révai iskolája*: Verseggy Ferencnek tisztasággal kérkedő Tisztátalan Magyarsága . . . Világosvári Miklósi János. Pest 1805. V. F.-nek megcsalatkozott illetlen mocskolódásai a Tiszta Magyarságban . . . Fényfalvi Kardos Adorján. Ott 1806. V. F.-nek megfogyatkozott okoskodása a Tiszta Magyarságban . . . Boldogréti Víg László. Ott 1806.

A *hasonlító nyelvészet* részint a régi állásponton — a keleti (bilibliai) nyelvrokonságén — megmaradva, ez irányt szokott empirikus módja szerint folytatta; részint más keletiekre is kiterjeszkedett, tekintet nélkül a nyelvcsaládokra; részint végre a finn nyelvcsaládot

tette tudományosb hasonlítás tárgyává. A zsidó-magyar párhuzamítás legmunkásabb képviselője *Molnár János* volt. Hang és jelentés némi, legtöbbször erőltetve állított, hasonlata kielégítette e régi iskolát; származékok, ragozott és gyökszók különbség nélkül rokonítottak: hogy a hangváltozások bizonyos törvények szerint történnek, még nem is gyanítottott. *Beregszászi* a bibliai (sémi), a persa (árja) és török, mongol (ural-altaji) nyelveket az egy »keleti« név alá foglalván, midőn a magyarnak ezekhez »hasonlatosságát« akará kitüntetni, inkább különbözéseket állapította meg, kivéve az utóbbi, az ural-altaji osztályét, melyhez becses, eszméltető, adatokat nyújtott; míg *Gyarmathi* a finn nyelvrokonság nyelvtani vizsgálatában szerencsésen haladott, hasonlító szótárában pedig mind a rokonság, mind a kölcsönzés kimutatására sok haszonvehető anyagot nyújtott. A hasonlító nyelvészet, mint tudomány, egy későbbi kor szüleménye.

Kiadások. *Molnár*: A zsidó szókknak a magyar és egyéb nemzetű szókknak találandó Hasonlítása (M. Könyvház. IX—XXII. köt.) és: A zsidó szókhoz úgy mint gyökerekhez egyéb nemzetű nyelveknek Hasonlítása. Pest. 1800. — *Beregszászi*: Über d. Aehnlichkeit der hugarischen Sprache mit den morgenländischen. Lipsce 1796. — *Gyarmathi*: Affinitas Linguae Hung. cum Linguis Fennicae Originis, nec non Vocabularia dialectorum Tataricarum et Slavicarum cum Hung. comparata, Götting. 1799. Vocabularium, in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit. Bécs 1816.

73. §.

Nyelvészeti kútfők. Szótár-irodalom. — Classica literatura.

A Révai-féle mozgalommal szorosán összefügg *Kazinczy Ferenc* szándoka *nyelvenlékeinkből egy gyűjteményt* tenni közzé, s azt nyelvtani irodalmunk legrégeb emlékeivel nyitni meg. 1805-ben sajtó alá is ment az első kötet Erdősi nyelvtanával és Dévai m. orthographiájával (30. §.), a második pedig kéziratban állott, a debreceni kódexet (14. §.) foglalva magában; de ezt a mostoha idők megjeleni soha, amazt csak három évvel utóbb, engedték. E kiadvány új támaszt nyújtott Révai tanainak; s grammatikai jegyzeteiben is Kazinczy, Révai mellett állva, élesen ellenkezett Verseggyvel s a debrecenieikkel, már itt érvényesítve az ízlés fegyvereit, melyekkel a közel jövőben oly szerencsésen fogott ezeknek iskolája ellen harcolni.

Nem csekély öregbedést vett a nyelvészeti készlet a *phraseológok* igyekvései által. *Szeicz Leó* Pázmányból, *Georch Illés* Dugonicsból (az *Etelkából*), *Noszkó Alajos*, s főleg *Baróti Szabó Dávid*, az élet

s az írók nyelvéből szedték össze a nyelv virágait, csínjait, jeles szó-lásmódjait, az utóbbi nagy számmal közmondásokat is, valamint *Ló-vács Pál* is példabeszédeket és közmondásokat: öszvesen oly becses örökséget, mely az utódok által mind maig sincs még használat által kimerítve.

A *szótár-irodalom* végre nem csekély lendületet vett, különösen *Márton József* löcsei, majd bécsi, tanár által. Már első, kisebb, magyar és német szótára (1799, 1800) elődeinél hiányzott számos szó-k és értelme-k felvételénél, s a szabatosabb értelmezésnél fogva jóval több volt egy gyakorlati segédkönyv-nél, *nagy szótára* pedig, mely nyom-ban követte (1803—4), úgy kisebb, s majd nagyobb három nyelvű szótárai szó-k és szólások bősé-gére nézve tetemes haladást mutattak. Márton t. i. gondos gyűjtő volt különösen a reáliák terén; de elfogúlt-sága az új nyeresemények irányában s ízléshánya nem engedék lépést tartani a gyorsan fejlődő irodalom-mal, ragaszkodásával pedig a debre-ceni iskolához nagy mérvben terjesztője lett a nyelvrontásnak, s nem csak szótárai, hanem botrányos magyar és német nyelvtanai s olvasó-könyvei által is — Előtte s mellette, mint szorgalmas és elfogulatlan gyűjtők, *Baróti* (1784, 92) és *Sándor István* (1807) tettek érdemet, különösen a tájszókra fordúlt figyelmöknél fogva is. — Az 1805-ki országgyűlés után megindult műnyelv-készítés a törvénykezés és köz-igazgatás terén, gyümölcstelen volt. Pest, Veszprém, Szala, Borsod, Zemplény buzgólkodtak leginkább: de e hivatalos szócsinálók nem voltak nyelvészek, s alig maradt fenn tiszti szótáraikból néhány al-kalmatos kifejezés.

Kiadások. *Kazinczy*: Magyar Régiségek és Ritkaságok, I. k. Pest 1808. — *Szeicz*: Kis magyar Phr:seologia card. Pázmány munkáiból... Máriafi Istvántól. Pozs. 1788. — *Georch*: Etelkából kiválogatott remekje a helyes magyarságnak. Pozs. 1800. — *Noszkó*: Virágészótár, Pest 1791. — *Baróti*: A Magyarság Virági, Komár. 1803. — *Kovács Pál*: M. Példa- és Közmondásai. Győr 1794.

Márton: Új Németmagyar és Magyar-német Lexikon, 2 k. Bécs és Pozs. 1799, 1800. Ny cím alatt nagy szótára is, 2 k. Bécs 1803, 04. Három nyelv-ből készült Osk. Lexikon, 2 k. Bécs 18:6. Lexicon Trilingue (a nagy) st. 2 k. Bécs 1818. — *Baróti*: Kisdud Szótár (emlékversekben!) Kassa 1784. Új dolgozat bő magyarázatokkal Kassa 1792. — *Sándor*: Toldalék a magyar-deák Szókönyv-hez, amint végső-ször jött ki 1767 és 1801 (P. Pápai). Bécs 1808.

— A classica literatúra átültetésében, melytől a mi nyelvünk, természete szerint, leginkább várhatta irályi szépségci ki-fejtését, e korban már többen fáradoztak. A görögök közöl *Homérrel* még csak félénk kísérletek tétettek (*Molnár J.*, *Révai*), a *lyrikusok* és

tragédiáirók azonban egészen költöztek át (Fábchich); külön: Anákreon Zechenter, Aeschylus Lebilincsezt Promethusa Verseghy által; a *pás-tor-költők* közül Moschos énekét Bion felett Révai adta. A próza-írók közül csak *Xenophon* Cyropaediája Szilágyi Mártontól, és *Plutarch* néhány munkája (A gyermeknevelésről Hatvani Pál, Életek Tanárky Ján.) tétetett át. — A római költők közül, mint láttuk (59. §.) *Virgíl* és *Horác* egészen, s részben többször is (az Aeneis id. Kovács Józ. s töredékenként Nagy János), *Ovidtól* az Átváltozások (Sándor István, Viski), az *elegiaköltők*ből egyes darabok (Révai, Dayka, Döme stb), *Plautus* és *Terent*ől egy-egy darab (Kovácsnai Sánd.) és *Phaedrus* (Márton Istv.); míg a prózaírókból *Justinus*on kívül (Forrai Andr.) csak *Cicero*ból jelent meg néhány bölcsészeti darab Révai, Kovácsnai, Virágtól, s válogatott Levelei Hegyi Józseftől; mert J Caesar Szép Jánostól, Seneca Pyber Benedektől, Tacitus Agricolája Ferenczy Jánostól nem láttak világot.

Ha e műveket a műfordítás szigorúbb elvei szerint bíráljuk, egy sem lesz még köztök, mely ezeknek megfeleljen. De tagadhatatlan, hogy a római költők áthozatala, kivált az elegiaké Révaitól, Horác, s különösen az epistolák Virágtól, részben Baróti Virgilje is, a magyar költői dictióba sok nemességet, helyenként könnyűséget, s általában választékosságot hoztak; míg a cicerói fordítások, még a Kovácsnaié is, s még inkább Virágé, jótévő egyszerűsége, arányos mondat-alkotásra nyújtottak példát. De hiányzott még a rövidség, kerekdedség és emelkedettség azon neme, melyet nyelvünk csak Kazinczy által volt nyerendő.

Kiadások. Homérből *Molnár J.* még csak egyes helyeket adott (elszórva Régi Jeles Épületeiben); *Révai* az Iliás I. könyvének nagyobb részét (Erd. Muz. II. köt.). — *Fábchich*: Magyarra fordított Pindarus, Aicaeus, Sapphó, Stesichorus, Ibicus, Anákreon, Bacchilides, Simonides, Alkman, Archilochus. Győr, 1804. (ugyan Fábchich görög tragikusait kéziratban láttam néhai Ivanics Zsigmond pesti antiquáriusnál). — *Zechenter*: A Magyar Anákreon, Prága 1785. — *Verseghy*: A lebilincsezt Promethese, Aeschylusból, mythol. jegyzetekkel. Buda 1792. — *Révai*: Bion Halottasverse, Moschus pásztoréneke (Révai Elegyes Versei), Pozs. 1787. — *Szilágyi Márton*: Cyropaedia, azaz Xenophonnak a Cyrus király életéről, neveltetéséről és viselt dolgairól írott történelme, 2 k. N. Károly 1784. — *Hatvani Pál*: Plutarchusnak a gyermekek neveléséről írott könyve. Buda 1795. — *Tanárky János*: Plutarchusból némely görög és római nagy emberek Élete, 3 köt. Pest 1807—9. — *Kovács József*: Magyar Eneis. 2 k. Komárom 1799, 1804. — *Nagy János*: Magyar Virgilius, azaz Virg. Aeneásának némely darabjai. Győr. 1806. — *Sándor István*: Az Orras Ovidnak deákából fordított Változások. Győr 1792. — *Viski Pál*: Magyar Ovid az Általváltozásokról szabad fordításban. I. Kol. 1802. — *Kovácsnai*: Két Komédia, melyek közül

az egyik *Plautusból* (*Mostellaria*), a másik *Terentiusból* (*Andria*) fordítottatt. Kol. 1782. — *Márton Istv.*: *Phaedri Fabulae, imitationibus hungaricis... adornatae.* Győr. 1793. — *Forrai András*: *Justínusnak Trogus Pompejus XLIV könyveiből kiválogatott rövid ékes históriája.* Eger 1781. 4r. *Ciceróból.* *Scipió Álma* (*Revai El. Vers.*); *Cátó, Laelius, Paradoxumok és Scipió Álma,* ford. *Kovácsnai.* Kol. 1782. Az Embernek tisztéről és kötelességeiről írt 3 könyve, u. attól *Pozs.* 1795. *Laelius v. M. T. Cicerónak* beszélgetése a Barátságról, *Virdg Ben.* Pest, 1802. Az üdösb *Cátó,* vagy *M. T. Cicerónak* beszélgetése az Öregségről, u. attól. Pest 1803. Kiválogatott *Levelei,* ford. *Hegy József.* Szeged, 1804; újra: *Pliniusból* vett válog. *Levelekkel,* Szeged 1816).

74. §.

Az irodalomtörténet haladásai.

A *Bod Péter* által (53. §.) elhintett mag termékeny földbe hullott. *Sora* a lelkesült buzgó férfiaknak lépett nyomába, s szerető gondal fogta fel az általa nyújtott fonalat. Uralkodó formája az irodalomtörténetnek még mind a *tudósok élete* volt: tehát anyag inkább, mint történet. Természetesen, és helyesen. Szinte egykorúlag tűntek fel: *Horányi Elek* kegyesrendi tanár, ki »*Memoria Hungarorum*« című munkájában (1775, hova részben a *Memoria Scriptt. Scholarum Piarum* is tartozik) nem csak elődei s kortársai egész készletét feldolgozta, hanem saját vizsgálatai eredményeivel is nevelte. Munkái gazdagsága kárpótolt bőbeszédűségeért, s kitérései megbocsáthatók ezek tanulságos voltaért; *Weszprémi István* Debrecennek tisztiorvosa, a magyar orvosok életeiről szóló munkájával (1774—87), mely messze túlterjedve címe határain, históriai s archaeologiai, nagyobb részt azonban irodalomtörténeti kitéréseivel nagyszerű raktárát képezi szerencsés nyomozásai, számos fölfedezéseinek; és *Háner Jeremiás*, erdélyi ev. superintendens, ki viszont Magyarország s Erdély Történetíróiról értekezett (1777), ide tudva a külföldieket is, s így nem egyedül a hazai irodalom, hanem a történelmi kútfők és segédeszközök ismeretét is hathatósan előmozdította. *Seicert János* szenterzsébeti szász pred. Erdélyben, Erdély tudósai (1785), *Klein Sámuel* kassai ev. pred., a magyarországi ev. papok, s a jegyzetekben számos mások (1789), s hosszú szünet után *Tóth Ferenc* pápai tanár, utóbb superint., a Dunán s a Tiszán túli ref. superintendensek (1808—12) életei s írásaikról kútfő-becsű munkákat adtak. — A magyar *könyvészetnek,* az irodalomtörténet egyik fő segédeszközének, gr. *Széchényi Ferenc* vetette meg biztos alapját gazdag nemzeti könyvtára mintaszerű lajstromai kiadása által (1799—1807); míg *Sándor István,* »Magyar Könyves-

házában (1803), képzelhetetlen gonddal alkotta meg az első, s minden hiányai és hibái mellett még mindig nélkülözhetetlen magyar könyvészetet.

De a rendszeres feldolgozás is ez időszakban indult meg. A szoros történeti és széptani érzék, kiterjedt, tudományos képzettség, részletes tárgyismeret s műalkotó tehetség hiánya dacára *Wallaszky Pál* akkor jolsvai ev. predikátoré itt az úttörés dicsősége. Irodalomtörténete (1785) a mai álláspontból kevéssel több némileg rendezett vázlatnál, melyben legkevesebb figyelem épen a belső történetnek, a szellemi műveknek, a fejleményeknek jut; de ha e tudomány akkori világlátását, a magyar irodalomtörténet múlhatatlan előfeltételei — gazdag könyvtárak — nem léteztét, a szerző félreeső, elszigetelt helyzetét számba vesszük: munkájától a szíves méltánylatot meg nem tagadhatni. Ezenkívül az a legtisztább, legszentebb honszeretet tette is volt, melyért az irodalomtörténet, nevét mindenha kegyelettel fogja nevezni. *Belnay György* pozsonyi akad. tanár, sokkal később (1799) alig adott egyebet *Wallaszky* kivonatánál. — Másnemű, nagyobb, munkákban mellesleg, s több egyediratokban tüzetesen is, tárgyalattak irodalomtörténeti szakaszok, mik a készletet tekintélyesen nevelték. S már itt említendő *Horvát István*, ki *Versegly* ellen írt vita-iratában (1806. 72. §.) első jeleit, sőt már becses gyümölcseit is, adta nyomozó irányának, kivált a nyelv külső történetében.

A *külföldi irodalomtörténetben* az első, és sok ideig egyetlen, munkát *Budai Ézsajás* adta (1802). A régi kort tárgyalja, Konstantinápoly megvételéig. Történelmi fonalat abban hiába keresünk: de adatokban gazdag, válogatásban s ítéleteiben biztos; előadása, mint mindenütt, egyszerű és világos, azonban nyelve a debreceni iskola vétkeitől dísztelen.

Kiadások. Horányi: Memoria Hungarorum et Provincialium, scriptis editis notorum. 3 k. Bécs 1775—7. *Nova Memoria, I.* Pest 1795. *Scriptt. Scholarum Piar.* 2 k. Buda 1808, 9. — *Weszpremi: Succincta Medicorum Hung. et Transilv. Biographia,* 4 k. Lipcse és Bécs 1774—87. — *Háner: Scriptorum rerum Hung. et Transilv.* 2 k. Bécs és Szeben 1777—98. — *Seivert: Nachrichten von siebenb. Gelehrten u. ihren Schriften.* (I. a szász tudósok) Pozs. 1785. (II. a magyarok, a Siebenb. Quartalschrift V—VII. köteteiben jöttek ki, de csak a fél alphabet 1797, 1801). — *Klein: Nachrichten von den Lebensumstaenden u. Schriften evang. Prediger in allen Gemeinden d. Königr. Ungarn,* 2 k. Lipcse és Buda 1789. — *Tóth Ferenc: A helv. vall. Túludunai.* .: Püspökök Élete Győr. 1808 A helv. vall. Túlatiszai Püspökök Élete. Győr 1812. — *Catalogus Bibliothecae Hung. Francisci C. Széchényi.* 7 köt. Sopron és Pest 1799—1807 (rendszeres mutatókkal) és: *Catal. MSS,* 3 k. Sopron 1815. — *Sándor: Magyar Könyvesház, Győr* 1803. — *Wallaszky: Conspectus Reipubl. Lite-*

rariae in Hung. Pozs. 1785. újra s folytatva Buda 1808. — *Belnay*: Historia Litterarum bonarumque artium in Hung. Pozs. (1799). — *Budai*: Régi Tudósvilág Históriaja. Debr. 1802.

75. §.

Természeti, szám- és hadtudományok.

A természettudományi irodalom ez időszakban vett nagyobb kiterjedésű neki-irramodást, miután helyenként, kivált némi természetrajz, a kisebb iskolákban, az orvosi tudományok a segéd ismeretekkel együtt a sebészek számára az egyetemen magyarul is kezdtek taníttatni; e szak növekedő fontossága pedig a nagy közönségnél némi érdekeltséget kezdett ébreszteni. S így tan- és népszerű könyvek nagyobb számmal, többnyire még fordítások, de némely bővebb munkák is keletkeztek, melyek által a tudomány maga ugyan nem nyert, behonosulásának azonban az út csakugyan megtörtetett. Csak a főbb írókat soroljuk el itt, kik vagy a kezdeményezés, vagy a terjedelmes tárgyalás által tettek érdemet. A természettanban az első szorosan tudományos kísérlet dicsősége *Molnár János* kanonoké (1771); a vegytanban *Nyulás Ferenc* orvosé (1800) az erdélyi gyógyvizekről írt nagy munkájában; s *Kovács Mihályé*, ki az egész rendszert első szöszlaltatta meg magyarul (1801). A természetrajz a műnyelv tekintetében szerencsésben műveltetett. Mellőzve a kisebb jelentékű egyetemes és fordított munkákat, az ásványtant *Benkő Ferenc*, később enyedi tanár, ültette át először *Werner* szerint (1784, 6), s követte őt e téren *Zay Sámuel* (1791); a növénytanban *Csapó József* debreceni tiszti orvos csupán népszerű, de figyelemre méltó kísérlete után, *Benkő József* középajtai ref. pap, a hírneves történetész, nyomosabb lépést tett növénytani »Nomenclatúrája« által *Linné* rendszere szerint (1783): alapítóivá azonban e tudománynak nálunk *Diószegi Sámuel* debreceni pred. és *Fazekas Mihály* főhadnagy lettek classici tekintetre kapott Magyar Fűvészkönyvek által, mely a *Linné* elmélete után a hazai, s külön az orvosi, növényeket szoros tudományos módszerben jelesen tárgyalták (1807—13). Nem ily fontosak a műnyelv tekintetében, mégis hálára méltók *Földi János* (1801) és *Szentgyörgyi József* (1803) orvosok igyekvései az állattan meghonosításában, kik közül az első a rendszer, mindketten az állatok erkölcei előadása, az utóbbi a kellemes mód tekintetéből, a jobb írók közzé tartoznak. — A természet egész birodalmát, amennyiben az az emberrel érintkezik, öleli fel új, s e szakbeli irodalmunkban e napig legbővebb, munkájában *Mátyus István*

(52. §.), az »Ó és Új Diaetetikában« (1757—93); valamint az úgy nevezett physiko theologiai munkák, melyek Isten kezét mutatják fel az összes természetben, s milyet e korban hármat vettünk, Derham, Sander és Mutschelle fordításait, miknek hatását e szak irányában épen nem szabad kicsinylenünk.

Az *orvosi* szakirodalom megkezdője, hogy ne mondjam megte-remtője, *Rácz Sámuel* egyetemi tanár volt. Tanítani kellett, s nem volt könyv. A bonc- és élettantól kezdve a kór- és gyógytanig az egész orvostudományt kidolgozta, részint eredeti, részint fordított munkákkal pótolva a hiányt. Számos mások követték. Nincs köztök egy is, ki a tudomány történetében nevet hagyott volna. A műnyelv nehézkes, alkalmatlan, s a nem kevés új szók mellett is még számos idegen szókkal vegyülve volt.

Szerencsésben haladt, ha nem az előadás, de a tárgy tekintetében, a *gazdaságtudomány*. Ismételt kísérletek egy gazdasági folyóirat megalapítására (1783. 1796) még most nem boldogulhattak ugyan, de egyes hasznos munkák már beútat nyertek a régihez különben babonásan ragaszkodni szerető gazdaközönségnél; sőt *Nagyvítai János*, a keszthelyi Georgikon utóbbi igazgatója (1791), és *Pethe Ferenc* (1805) rendszeres nagyobb munkáikkal már némi biztos tért foglaltak.

A *mathematikában* utat tört ugyan *Dugonics András* mind egyetemi tanításai közzé szórt szóbeli magyarázataival, mind kézikönyvével (1784), de még most utódok nélkül maradt; valamint a *hadtudományban* is csak két munka vont figyelmet magára: *gr. Gvadányi József* lovas tábornoknak az utolsó török háború alkalmával írt könyve a törökkel mikép folytatandó mezei harcról (1790), s a francia háborúk alatt egy névtelen magyar tábornok által írt rendszeres »Hadtudomány«, kiadva *Szekér Joachim* által (1807).

Kiadások. Molnár: A Physikának elei Newton nyomdoka szerint. 2 k. Pozs. 1777. — *Nyulas*: Az erdélyországi orvosvizeknek bontásáról közönségesen, és a Radna vidéki vasas borvizeknek bontásáról, orvosi erejéről, hasznairól. 3 k. Kol. 1800. — *Kovács*: Chémia v. természet titka, Gren szerint, 4 k. Buda 1807, 8. — *Benkő F.*: Werner a köveknek és érceknek külső megismeretető jegyeikről. Kol. 1784. Magyar Mineralogia. Kol. 1786. — *Zay*: Magyar Mineralogia, avagy az ásványokról való tudomány, Komárom 1791. — *Csapó*: Új füves és virágos Magyar Kert. Pozs. 1775. — *Benkő J.*: Fűszéres (így) Nevezetek (Molnár Könyvh. I. 1783.) — *Diószegi és Fazekas*: Magyar Fűvészkönyv, mely e két magyar hazában találtható növényeknek megismerésére vezet, a Linné alkotmánya szerint. Debrecen 1807. és: Orvosi Fűvészkönyv. Debr. 1813. — *Füldi*: Természeti História a Linné systemája szerint. Első csomó: Az állatok országa. Pozs. 1801. — *Szentgyörgyi*: A legnevezetesebb természeti dolgok esmérői az apróbb iskolák számára. I. Debr. 1803. — *Mátyus*: Ó és

Új Diaet. 6 k. Pozs. 1787—93. — *Derham*: Physico-Theologia, azaz az isten lételének és tulajdonságának a teremtés munkáiból való megmutatattása, ford. Segesvári Istv. Bécs 1793. — *Sander*: Az istennek jósága és bölcsesége a természetben, ford. Nagy Sámuel, Pozs. 1794. — *Mutschelle*: A teremőnek esmérte és szeretete a teremtmények vizsgálásából, ford. Pucz Ant. Pest 1807.

Rácz Sámuel: Orvosi Oktatás. Buda 1776. újra 1778. Störck Orv. Tanítása, 2 k. Buda 1778, 80. A Borbélyság elei Plenk ut. Buda 1782. A Physiologiának rövid summája. Pest 1789. Borbélyi Tanítások: Anatomia, physiol., pathol., materia med., chirurgia, bábaság, törvényes orv. tudomány, orvosi politia. 2 k. Pest 1794. Orvosi Praxis, 2 k. Buda 1801, s némely egyediratok.

»Kir. Újság a földművelésről«, 1783. — Magyar és erdélyországi Gazdas. Újság. Bécs 1796. — *Nagyváti*: A szorgalmatos mezei Gazda. 2 k. Pest 1791. — *Pethe*: Pallérozott Mezei Gazdaság. 2 k. Sopron 1805.

Dugonics: A Tudakosságnak két könyvei, 2 k. Pest 1784. újra 1791. — *Gvadányi*: A mostan folyó török háborúra célozó Gondolatok. Pozs. 1790. — *Névtelen*: Haditudomány, melyet kéziratban foglalt, de nevit eltitkolni akart, egy nagymélt. hazafi. Pest 1807.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

	<i>Lap</i>		<i>Lap</i>
Adámi Mihály	109	Beregszászi Nagy Pál	147, 153
Alexovics Vazul	142	Bertalanfi Pál	101, 103, 104
Alvinci Péter	65	Bessenyei György	114, 115, 142
Amade László. b.	105	Bessenyei György Társasága	117
Andtler János	80	Bessenyei György, Nagymegyeri	101
Ányos Pál	118	Bethlen Mihály	82
Apácai Cseri János 86, élete	88	Bethlen Miklós	81
Apafi Mihály	82	Beythe András	62
Apáti Ferenc	34	Beythe István	61
Apor Péter, b.	102	Bihari Ferenc	94
Approbáták és Compiláták	8	Bíró Márton	100
Aranka György 138, 140, 143, 147, 148	80	Bíró Mátyás, I. Dévai	
Aszalay István	80	Bod Péter	101, 109, 110, élete 111
Babocsai Izsák	80	Boér Sándor	140
Bacsányi János	126	Bogáti Fazekas Miklós	49
Balás Ágoston	69	Boldogréti Vig László L. Horvát Ist.	
Balásfi Tamás	84	Bornemisza Péter	44, 54, 59
Balassa Bálint, b.	52	Bornemisza Tamás	56-
Balassa Bálint, gr.	77	Borsai Nagy Pál	103
Baldi Bernardín	61	Borsos Sebestyén	55
Balia Sámuel	143	Borsos Tamás	82
Balla Gergely	103	Bőjthi Antal	147
Balogh Ferenc	55	Budai Ézsajás	145, 146, 157
Balogh György	97	Budai Ferenc	143, 145
Balogh László	82	Budai Névtelen	55
Balsaráti János	62	Budai Simon	35
Bánffy Farkas	103	Calepinus, Magyar	60
Bánffy Gergely	56	Ceglédi István	62
Bánfi György	82	Cesinge János	35, 36, 59
Bánfi György gr.	138	Comenius Amos	96
Bárany György	100	Czirjék Mihály	118
Bárany János	101	Czvittinger Dávid	110
Baranyi László	103	Csaholci János	94
Baranyi Pál	100	Csapó József	158
Barcafalvi Szabó Dávid	126	Cserei Farkas	143
Báróczy Sándor	117, 119, 137	Cserei Mihály, Csíki	82, 103
Baróti Szabó Dávid	120, 153, 154	Cserei Mihály, Nagyajtai	101
Barrabás Sámuel	103	Cserényi Mihály	49
Bartha Boldizsár	80	Csete István	65
Batizi András	49, 81	Csizi István	104
Bátori László	31	Csokonai Vitéz Mihály 124, 125, 130, élete 132	
Bay Mihály	80	Csombor Márton	88
Bél Mátyás	100, 108, 109	Csúzi Zsigmond	100
Belnay György	151	Dajka János, Keserői	68
Benedek Mihály	147	Dálnoki János	47
Beniczky Péter	69, 70	Dálnoki Márton	97
Benkő Ferenc	158	Dálnoki Veres Gerzson	78
Benkő József	158	Dávid Ferenc	44
Benkő Máté	82	Dayka Gábor	120, 127, 155
Benyák Bernát	142	Debreceni kör	124
Benyiczky Gáspár	103		

	<i>Lap</i>		<i>Lap</i>
Debreceni (nyelviskola)	147, 148	Habermann János	90
Decsi János, Baronyai	61, 62	Haller Gábor	82
Decsy Sámuel	136, 137, 145	Haller János	76
Dévai Bíró Mátyás	51, 59	Haller László gr.	106
Dézsi András	49	Halotti Beszéd	25
Dienes Sámuel	143	Háner Jeremiás	156
Diószegi Sámuel	158	Hatvani Pál	155
Domokos Lajos	147	Hegedűsök	25
Döme Károly	142, 155	Hegyi József	145, 155
Draskovics György gr.	44	Heltai Gáspár 43, 46, 50, élete 56, 57, 61	61
Draskovics János gr.	83	Henisch György	95
Drávai névtelen	46	Hlivai János	109
Dugonics András	122, 140, 159	Homonnai Bálint	55
Egyedúti Gergely	62	Horányi Elek	156
Emlekezzenk régiekrel	33	Horvát András	50
Endrődy János	140, 143	Horvát István	150, 157
Enyedi István	82	Horváth Ádám, Pálóci	124, 142
Enyedi Pál	82	Hriágjel Márton	104
Erdőbényei Deák János	91	Hunyadi Ferenc	142
Erdősi János	43, 59, 61	Husztai András	145
Esterházy Dániel	80	Husztai Péter	47
Esterházy Miklós gr.	63, 84	Idari Péter	47
Etédi Márton	123	Igricek	25
Fábchich József	155	Illei János	104, 112
Fáber Farkas b.	108	Illésházi István	55
Fabricius Balázs, Szikszai	60	Ilosvai Péter	46
Faludi Ferenc	101, 104, 106	Illyés András	65, 69
Fanni Hagymányai.	129	Illyés István	69
Farkas András	50	Incédi Pál	82
Farkas János	109	Istvánfi Pál	46
Fazekas Mihály	125, 158	Jambressich Márton	109
Fejér György	138, 140	József nádor	137
Felvinczi György	78, 90	Kájoni János	69
Felvinczi Sándor	90	Káldi György	64, 65
Ferenczy János	150, 155	Kálmáncsehi Márton	51
Forrai András	155	Kalmár György	109, 119
Forró Pál	96	Kálnoki István	82
Földi János	125, 147, 158	Kálnoki Sámuel gr.	82
Forgách Simon b.	55	Kaposi Pál	94
Francovith Gergely	62	Karádi Pál	54
Fröhlich Dávid	80	Kardos Adorján	150
Fűsüs János	83	Kármán József	129
Gábor deák	35	Károli Gáspár	43
Gálszécsi István	59	Károlyi Sándor gr.	102
Gáti István	137	Kassai József	147
Geleji Katona István	62, 65, 68, 92	Kászoni János	83
Georch Illés	143, 153	Katalinlegenda	34
Golubics Zozim	142	Kazinczy András	77
Görgei Albert	46	Kazinczy Ferenc	120, 127, 143, 153
Görög Demeter	136, 146, 147	Kelemen László	140
Gusztini János	00	Kemény János fejd.	81
Gvadányi József gr.	123, 145, 159	Kénosi Tőzsér János	110
Gyarmathi Sámuel	147, 148, 153	Kerekes Sámuel	136
Gyarmati Miklós	64	Keresszegi István	65
Gyöngyösi István 74. élete	75, 76	Kereszturi Pál	65
Gyöngyösi János	124	Kéri Sámuel	97
Gyulaffi Lestár	56	Kézirások Társasága	138

	Lap		Lap
Kis János	131, 138, 145	Miskolczi Gáspár	89
Kisfaludy Sándor	133, élete	Molnár Albert, Szenci 53, 62, 66 élete	67, 68, 91, 94
Kiss Imre	64	Molnár János 10), 101, 103, 119,	141, 142, 153, 154, 158
Kis Viczai Péter	95	Monoszlói András	44
Klein Sámuel	156	Moralitások	54
Kohári István gr.	76	Murmelius	94
Kolosi Török István	70	Mysteriumok	34
Kolumbán János	104	Nadányi János	90
Komáromi Csipkés György 64, 65, 66, 91	80	Nagy János	155
Komáromi János	80	Nagy Szabó Ferenc	81
Komjáti Benedek	42	Nagyvátai János	159
Kónyi János	122	Naláczai József b.	118
Kopácsy József	142	Nárai György	69
Kornis Gáspár	82	Nemes János	82
Kovács Ferenc	118	Németh László	146
Kovács János	102	Noszkó Alajos	153
Kovács János mérn.	108	Nyéki Vörös Mátyás	70
Kovács József id.	155	Nyírkállai Tamás	35
Kovács József ifj.	125	Nyulas Ferenc	158
Kovács Mihály	158	Ónodi János	90
Kovács Pál	154	Orczy Lőrinc, b.	117
Kovácsnai Sándor	155	Orosz Ferenc	89
Königsbergi Töredék	25	Orpheus	126, 141
Kövesdi Pál	91	Orthographia Vngarica	59
Kulcsár István	136, 138	Otrokocsi Főris Ferenc	93
Kunics Ferenc	104	Ozorai Imre	43
Laczkó Máté	80	Örtel János b.	108
Laskai János id.	58, 83	Palocsai György b.	77
Laskai János ifj.	81, 84	Pánczél Pál	138
Lázár János gr.	104	Pápai Páriz Ferenc	87, 90, 95
Lippai János	89	Páskó Kristóf	82
Lipsiai Pál	83	Pataki István	87
Lisznyai Pál	80	Pataki névtelen	46
Lisztí László, b.	73	Pázmány Péter . 40, 44, 62, 64, élete	66
Magyar Könyvesház	156	Péceli Király Imre	69
Magyar Músa	141	Péczeli József az első . 118, 137, 139, 142	
Magyar Muzeum, kassai	126, 141	Pécsi Lukács	63
Magyari István	44	Perecsényi Nagy László	109
Margitlegenda	30	Pereszlényi Pál	91
Maróti György	108	Pesti Gábor	42, 50, 60
Márton István	142, 143, 155	Petho Ferenc	159
Márton József	154	Pethő Gergely	79
Mártonfalvi György	87	Petki János	50
Matkó István	64	Petróczy Kata	77
Mátyus István	108, 158	Phrysius Gemma	63
Medgyesi Pál	83, 92,	Ponciánus hist.	47
Melius Péter	43, 50, 62	Poocs András	123
Mentzel Keresztély	95	Posaházi János	62
Mihálcz István	112	Prágai János	83
Mikes Kelemen	107	Pray György	109
Miklósi János	150	Prépostvári Zsigmond	84
Mikó Ferenc	81	Pulay János	102
Mimusok	34	Pyber Benedek	155
Mindenes Gyűjtemény	141	Querela Hungariae	84
Mindszenti Gábor	56	Rácz Sámuel	159
Mindszenti Sámuel	142, 145		
Miskolczi Ferenc	108		

	Lap		Lap
Rádai Balázs	51	Szilágyi Sámuel	112, 118
Ráday Gedeon gr.	126	Szőnyi Nagy István	92
Rádai Pál	103, 105	Sztárai Mihály	53
Ragyóci Péter	68	Takács József, Péteri v. Téli	124, 143
Rájnai József	120	Tamács és Bálint bibliájok	29
Ráskai Gáspár	45	Tanárky János	155
Ráth Mátyás	136	Tarpai András	83
Rédei László	82	Társaság, soprani m.	138
Révai László	80	Társaság, m. nyelvművelő	138
Révai Miklós 120, 137, 139, 147 élete	151	Telegdi Miklós	44
	154, 156	Teleki Ádám gr.	118
Rimay János	69, 70	Teleki Domokos gr.	146
Sozsnjai Dávid	81	Teleki József gr. az első	118
Sajnovics János	109	Teleki László gr. az első	138
Salánki György	47	Teleki Mihály gr. ifj.	84
Rámbár Mátyás	64	Tinódi Sebestyén	47, élete 48
Sándor István	141, 154, 155, 156	Tofeus Mihály	65
Sartori Bernát	107	Toldalagi Mihály	82
Sartorius János	100	Tolnai István	62
Sárvári Pál	143	Tolvai Ferenc, Menyöi	90
Sebesi Ferenc	80	Torkos András	100
Segesvári Bálint	82	Tóth Ferenc	142, 156
Seivert János	156	Tótfalusi Kis Miklós	92, 94
Siklósi Miklós	61	Tököli Imre	80
Simai Kristóf	140	Török Ferenc	82
Sós Márton	140	Tsétsi János	92
Spangár András	102, 103, 110	Újfalvi Imre	60, 63
Stankováci Lipót	142	Uránia	141
Svastics Ignác	145	Vályi András	137, 146
Szabó István, történetíró	82	Varsányi György	49
Szabó István, hitszónok	100	Vas György	103
Szakál Ferenc	103	Vásárhelyi Dániel	64
Szalárdi János	81	Vásárhelyi Gergely	44
Szalkai László deák	36	Vasfai Gáspár, l. Ráskai.	
Szalkay Antal	123	Vecsei István	103
Szamosközi István	55	Vedres István	137
Szántó István	43	Verancsics Antal	55
Széchenyi Ferenc gr.	156	Verancsics Fauszt	60
Szegedi Lénárd-féle énekesk.	69	Veres Balázs	58
Szegedi Lőrinc	54	Veresmarti Mihály	64
Szeicz Leó	143, 153	Verseghy Ferenc, 120, 126, 145, 147, 148, 155	
Székely István, Bencédi 43, 51, 56, 57, 59		Virág Benedek	120, 155
Székely István, Tasnádi	142	Viski Pál	155
Szekér Joachim	145	Vízaknai Briccius György	103
Szelepcsényi György	69	Wallaszky Pál	157
Szendrei névtelen	46	Wathay Ferenc	55
Szendrei Veres Dávid	146	Weber Ádám	90
Szentgyörgyi József	158	Weszprémi István	156
Szentjóni Szabó László	126	Zay Ferenc	55
Szentmártoni Bodó János	70	Zay Sámuel	158
Szép János	143, 155	Zechenter Antal	155
Sziksza György	147	Zichy Péter gr.	77
Szilágyi Benjamin István	94	Zrínyi Miklós gr.	71, élete 72, 84, 90
Szilágyi Márton	155		